

Київська Старовина

5.92

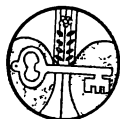

Святий Миколай. XVIII ст. Із зібрання І. Гончара

Київська Старовина

Науково-популярний та літературний журнал,
Видавався у 1882—1906 рр. Відновлений у 1992 р. № 5 (296) ВЕРЕСЕНЬ-ЖОВТЕНЬ 1992

Номер видруковано коштом

БАНКУ
«УКРАЇНА»

УКРАЇНСЬКОЇ
ЦУКРОВОЇ
БІРЖИ

Головний редактор
П. П. ТОЛОЧКО

Редакційна колегія:
Ю. С. АСЕЄВ
О. І. БІЛОДІД
А. В. ДЕНИСЕНКО
(перший заступник
головного редактора)
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ
В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ
С. З. ЗАРЕМБА
(заступник
головного редактора)
Я. Д. ІСАЄВИЧ
М. Ф. КОТЛЯР
Б. М. МОЗОЛЕВСЬКИЙ
В. С. МУЛЯВА
О. С. ОНИЩЕНКО
М. Ф. ОХМАКЕВИЧ
І. М. САЛІЙ
П. С. СОХАНЬ
Д. В. СТЕПОВИК
В. Д. ТУРКЕВИЧ
(заступник
головного редактора)
Л. І. ХОРОЛЕЦЬ
Ю. М. ХОРУНЖИЙ
В. Г. ШМЕЛЬОВ

ЗМІСТ

2. **Лариса Хоролець.** То хто ж і кому має повертати?

НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ

7. **Петро Толочко.** Видатний історик України і Росії
15. **Юрій Пінчук.** Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства

ДО ДЖЕРЕЛ

19. Реєстр козацької старшини 1744 року. Публікація Володимира Сергійчука

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

25. **Поет-історіософ Олег Ольжич.** Передмова та публікація Віталія Абліцова
28. **Юрій Мушкетик.** Диявол не спить

ВИДАТНІ ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

43. **Тетяна Яковлева.** Іван Богун-Федорович

ДОСЛІДЖЕННЯ, РОЗВІДКИ

54. **Марина Скржинська.** Симпосіум у античних містах Північного Причорномор'я
59. **Ігор Лосієвський.** Бібліотека Мелетія Смотрицького
65. **Володимир Кравченко.** Рукописна «История Малой России» Д. М. Бантиша-Каменського

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

68. **Дмитро Павличко.** Марш війська України
69. **Зенон Стефанів.** Історія українського війська. Публікація та коментарі М. Литвина і К. Науменка. Передмова Володимира Муляви

САМІ ПРО СЕБЕ

84. **Дмитро Багалій.** Автобіографія (закінчення)

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

99. **Василь Микитась.** Українські ваганти та мандрівні дяки

ЗАБУТІ ІМЕНА

109. **Сергій Шуряков.** Перший редактор «Киевской старины»

ІЗ МАЛОВІДОМОГО

115. **Петро Червінський.** ...І відчув себе героєм

З ФОЛЬКЛОРНИХ ДЖЕРЕЛ

117. Українські релігійні казки та легенди. Літературне опрацювання Василя Туркевича

БУДЬМО ЗДОРОВІ

124. **Володимир Константинов.** Усім, хто хоче бути міцним і красивим.
126. **Валентина Колпакова, Руслан Новакович.** Перший відомий лікар України-Руси

Лариса ХОРОЛЕЦЬ
міністр культури України

ТО ХТО Ж І КОМУ МАЄ ПОВЕРТАТИ?

Проблема повернення культурних та історичних цінностей у країну їхнього походження, які незаконно або досить сумнівним шляхом потрапили до інших власників, далеко не нова. Вона постала ще в епоху Наполеона, який відверто і цинічно грабував не тільки палаци підкорених ним королів та герцогів, а й уславлені музеї. У 1815 р. дипломати багато сили і часу присвятили цій проблемі на знаменитому Віденському конгресі і прийняли рішення, яким зобов'язали французькі власті повернути в країни походження усі незаконно вивезені картини, скульптури, державні реліквії. Але й надалі ця проблема не зникла із європейського життя. Згадаймо, скільки часу довелося витратити Греції, щоб довести своє право на фризи Парфенону, вивезені лордом Ельгіном до Англії, як нелегко давалося Єгипту повернення з Парижа знахідок із пірамід фараонів.

І для України ця проблема теж не нова. Вона постала у 1917 р., коли молодий уряд шойно проголошеної у Києві держави звернувся до більшовицького керівництва з проханням повернути вивезені з України в Росію протягом майже трьох століть численні духовні скарби і національні реліквії — від знаменитих ікон до козацьких клейнодів. Та й протягом наступних семидесяти років, хоч і несприятливі, але надходили до Москви прохання повернути той або інший експонат, вилучений «тимчасово», але, як виявляється, навіки, і вивезений до Ермітажу, Московського історичного музею, Збройної палати, Алмазного фонду. Як правило, ці послання залишалися без відповіді, а партійні чиновники, викликавши на килим того чи іншого музейного працівника, давали чітку і беззастережну пораду забути про вилучений експонат...

Ось чому таку велику надію покладали ми на підписану 14 лютого 1992 р. в Мінську главами суверенних держав «Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження». На жаль, наша ейфорія продовжувалася недовго, бо російські засоби масової інформації та чиновники досить високого рангу не дуже зважали на підпис свого президента. Зміст їхніх заяв однозначний: нікому нічого Росія повертати не збирається.

А особливо прикро те, що в цю полеміку, а швидше істерію включилися відомі вчені й авторитети, як, скажімо, Дмитро Лихачов.

У чому ж справа? Чому діячі культури європейського рівня, нащадки Радіщева та Герцена, Чернишевського і Толстого виступають сьогодні із відверто імперських позицій? Щоб прояснити цю ситуацію, необхідно дати чітку, без політичних реверансів, зайвої сором'язливості й комплексу «молодшого брата» відповідь на два питання:

По-перше, хто має повертати?

По-друге, кому повертати?

При цьому незалежні Україна та Росія і досі не мають спільної позиції щодо проблеми міждержавних стосунків.

Так історично склалося, що до імперських центрів — Санкт-Петербурга, а згодом до Москви — з околиць Російської імперії (це якщо мовою політиків), або з околиць Росії (це вже мовою російських великодержавних патріотів-шовіністів), протягом століть звозилося усе найцінніше і в матеріальному, і в духовному розумінні.

Імперська держава Росія розбудовувала свою культуру і на вивезених за наказом Петра I з України (тоді вже «Малоросії») староукраїнських рукописях, виданих у друкарні Києво-Печерської лаври та інших монастирях книжок. Викладачі Могилянської академії, першого вищого навчального закладу Східної Європи, були основоположниками вищої освіти у Росії, несли європейську думку, науку, культуру.

Під час занепаду Константинополя як центру православ'я Росії захоїлося перейняти його значимість і роль та утвердитися в світі як «третій Рим». Історично це співпадає з появою самої назви «Росія», візантійської в своїй основі, як і запозичений державний символ — візантійський двоголовий орел.

Таким чином московитяни за назвою і державністю стають 500 років тому росіянами. «Велика держава», що замахнулася на назву «третього Риму», хотіла мати солідніший відлік свого віку. Але як його продовжити? Виявляється, дуже просто. Ми знаємо це з підручників російської історії, друкованих і передрукованих спочатку царською імперією, а за нею — більшовицькою. Київська Русь стає синонімом Росії. Ну, а ми, українці, приліпилися до «руських ісконних земель» десь збоку, ніби якесь пізніше нашарування. Із своєю мовою, звичаями, коріння якої — у тисячоліттях тієї землі, де згодом було збудовано нашу столицю («руській город Київ»).

Київських князів помертню було віднесено до російських, бо весь великодержавний фокус полягав у постулаті, що Давня Русь і Росія — це одне й те саме. Вчитаймося у праці Карамзіна, Соловйова, Ключевського. Кожна їхня фраза дише цим, утверджує це, закликає у це увірувати. Староруська, себто староукраїнська, мова стилістами-переписувачами імператорської доби трансформувалася найближче до нової російської мови, як і переписане заподадливо до смаків імператриці, котра не полюбляла своїх підданих «хахлов», «Слово о полку Ігоревім».

Найголовніша, хоч і потаємна мета цього імперського філологічного кульбіту — повзуча русифікація щодо віруючих, зокрема православних в Україні.

Саме з позиції фіктивного, привласненого російською імперією тисячоліття політики й діячі культури розглядають сьогодні проблему повернення цінностей. Бо якщо згодитись, що російській державі справді тисяча років, можна згодитись і з тим, що усе вивезене з України було взяте не в іншій державі, не в іншого народу, а усього-на-всього з однієї із російських провінційних «окраїн» — «Малоросії».

І скіфське золото, знайдене в минулому і за сімдесят років цього століття, має правонаступництво не українців, що державно заявили про себе 24 серпня 1991 р., а росіян, російської держави, якій «тисяча років» саме у межах всієї неосязної імперії, щоб і не сумнівалися! Адже вийшла книга «Тисяча лет русской монеты» із описом золотника Володимира!

Тому-то на питання, *хто має повертати*, російські чиновники здивовано знизують плечима: а чому ми повинні це робити? Усі реліквії тисячу років належать саме нам! Не в когось ми їх брали, а самі в себе. Україна? А хіба була тоді Україна? Була Русь, була Російська імперія, була якийсь час «Малоросія», а потім «Юго-Западный край». І аби це говорили тільки великодержавні політики, чиновники середньої ланки. Ці слова гучно звучать на академічних зібраннях, у історичних монографіях, поважних наукових часописах. Невже треба чекати нових підручників, на яких вивчатися наступні покоління російських політиків? Можливо, тоді вони змінять свій «праведний гнів» на ласку і віддадуть чуже.

Ні! Цього чекати занадто довго, та й чи варто. Адже існує міжнародне право щодо мистецьких скарбів, міжнародні організації, які ними опікуються, та ухвали й рішення, які ігнорує Росія, підриваючи власний авторитет. Цивілізованим вирішенням національно-мистецьких проблем між державами знехтувати захочуть хіба що політичні невігласи, яких у усьому світі стає все менше й менше.

Задовго до розпаду останньої світової імперії, у листопаді 1970 р., ЮНЕСКО прийняла ряд конвенцій про заходи, спрямовані на заборону та попередження незаконного вивезення, передання права власності на культурні цінності. На основі цих конвенцій Генеральна Асамблея ООН приймає протягом 70 —

80-х років чотирнадцять резолюцій. І гадки не маючи про неминучий крах імперії, радянські офіційні представники підписали під усіма цими документами. Імперсько-комуністичний режим був переконаний, що ці конвенції та резолюції, як міні уповільненої дії, стосуються лише Великобританії, Франції, США, куди було вивезено чимало незаконно придбаних, викрадених творів мистецтва, реліквій. Підписи красуються, проте офіційна правонаступниця СРСР Російська Федерація продовжує нехтувати своїми міжнародними зобов'язаннями. Україна і Білорусь ратифікували ці документи і готові їх виконувати. Якщо на території цих держав виявляться російські культурно-історичні раритети, загарбані чи незаконно вивезені з території Росії, до їх повернення не виникне ніяких перешкод.

Проте суть проблеми полягає у тому, що двостороннього руху цінностей, можна сказати, не існувало. Україна й Білорусь на те й були колоніями, щоб віддавати не лише матеріальні, а й культурні цінності.

14 травня 1954 р., у рік помпезного святкування 300-ї річниці стократ порушених і розтоплених рішень Переяславської Ради, Росія, Україна і Білорусь як три держави — члени ООН підписали Гаагську Конвенцію та Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, статті яких вже тоді чітко регламентували права власності народів і держав на свої національні святині, починаючи з книжок і закінчуючи сучасними творами мистецтва, археологічними знахідками, прапорами тощо. Як бачимо, готуючи мінські документи, ми мали не тільки якісь національні міркування, а й міцний фундамент міжнародних угод, обов'язкових для всіх цивілізованих держав. Під Мінською угодою поставив свій підпис і повноважний представник Росії — президент Борис Єльцин. Проте 20 травня цього року російський парламент приймає рішення про припинення на території Російської Федерації дії «Угоди про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження», хоч у тексті не передбачалася необхідність її ратифікації парламентами країн-учасниць, а сказано, що «Угода вступає у силу з моменту її підписання». Парламент Росії ще раз наочно продемонстрував, які «незалежні» інші члени СНД. Це спонукає до серйозних роздумів, бо подібне ставлення до своїх міжнародних зобов'язань, до підпису найвищої державної особи можна розцінити однозначно — сьогоднішня Москва перейняла імперські замашки колишніх правителів. Викликає здивування і позиція більшості депутатів російського парламенту та впливової групи російської інтелігенції, яка, висунувши принципи моралі, наукової добросовісності, прагне знайти виправдання такого рішення. Стає очевидним, що Росія не збирається нічого повертати колишнім братнім республікам, не хоче помічати міжнародних угод, вважає, що міжнародні закони стосуються кого завгодно, тільки не Росії.

Щодо нашого другого питання — *кому мають повертати*, — чується ще категоричніша відповідь:

— Кому завгодно, навіть Німеччині, зі східної частини якої у повоєнні роки уповноважені державою мародери повивозили безліч музейних та архівних цінностей, тільки не Україні! Це ж треба так знахабніти. Позаймали наші «ісконо рускіє» землі та ще закортіло назад у Київ, також «ісконо рускій город», який завдяки нашій поступливості вважають своєю столицею, захотіли забрати шапку Мономаха — «руского князя нашого Владіміра».

Подібними численними аргументами супроводжували своє рішення поважні російські депутати. Звісно, на це можна було б не зважати, аби не офіційний результат голосування. І сліпому стало видно, і глухому стало чути: жива імперія! Має своїх послідовників, своїх апологетів.

Одна із статей Мінської угоди дозволяє експертам національних комісій ознайомлюватися з фондами музеїв, бібліотек, архівів інших держав.

Що ж тут такого страшного, якщо нема чого приховувати? На жаль, Росія ще й разу не дозволила українським експертам оглянути свої музейні сховища, архіви. Усі відомості, що мали про свої цінності, вивезені до Москви та інших російських міст, прийшли до нас круглими шляхами, з документів, інформації співробітників російських музеїв та архівів, які доброзичливо, інтелігентно, з розумінням ситуації ставляться до нас. А це живить нашу надію на те, що Росія з її сьогоднішнім парламентом — ще не вся Росія. Навіть

у найтяжчі, найбрутальніші роки панування імперії було достатньо світлих голів, що з гідністю несли і свої вчені звання, і ймення своє — росіян. Але сподіватися тільки на щасливий випадок не можна. На часі створення державної комісії України в справі повернення культурно-історичних цінностей.

Формування багатьох колекцій найбільших музеїв Петербурга та Москви стало можливим лише завдяки систематичному обезкровленню культурної спадщини народів імперії. Так сталося і з Україною. Порушивши обумовлене Переяславськими статтями право України на найширшу автономію, московські царі узяли курс на повне її поглинення імперією, що нарощувала м'язи, приєднуючи «окраїну за окраїною». Цей процес супроводжувався неухильним перетворенням самобутнього у політичному, економічному та культурному відношеннях східного форпосту Європи — України у звичайнісіньку провінцію.

Імперський центр всмоктував усе найцінніше, найкультурніше, найосвіченіше. Україна на довгі роки виявилась спустошеною, із найнижчим рівнем освіти серед усіх російських колоній. І сьогодні українців з вищою освітою на терені колишнього СРСР сім відсотків проти тринадцяти відсотків росіян. Проте згадаймо ті часи, коли майже усе населення українських середньовічних міст вміло читати й писати, а в селах у середньому на 2000 мешканців діяла одна школа. Це в той час, коли московський неписьменний цар ставив у грамотах замість підпису хрестика (що вже казати про його підданих!).

Напередодні Полтавської битви і особливо після поразки Мазепи російські урядовці почали розглядати історичні та культурні цінності України як свої військові трофеї. У Москві опинилися бібліотеки та колекції Мазепи, Орлика та інших представників опальної козацької старшини. Традиції Петра I продовжила його вінченосна спадкоємиця Катерина II. Підступно знищивши Запорозьку Січ і скасувавши Гетьманщину, вона наказує перевезти до Петербурга як трофеї не тільки січову скарбницю, а й споконвічні запорозькі реліквії — хоругви, бунчуки, булави, церковні цінності із козацьких святинь. Стає правилом забирати до Ермітажу — приватного царського музею — усі коштовні археологічні знахідки, зокрема зі скіфських курганів. Так опинилися у Петербурзі казкової краси знахідки із царського поховання Куль-Оба. Пильно стежили у Петербурзі і за випадковими знахідками скарбів періоду Київської Русі. Зараз навіть важко перелічити, скільки їх із Києва, Чернігова та інших українських міст опинилося в імперській столиці. Попри безцінності їхнього культурного і наукового значення, треба сказати, що це сотні і сотні кілограмів українського золота та срібла, коштовного каміння. Скажімо, Пашківський скарб 1875 р. налічував одну тисячу триста дванадцять давньоримських срібних монет, унікальні ювелірні прикраси IV ст. Знайдений у Києві в 1890 р. скарб — це тридцять чотири срібних київських гривни X ст., оздобі із золота та срібла. Все це беззастережно звозилося до Петербурга.

А скільки ікон, виробів культового призначення із золота та срібла опинилося у XVIII—XIX ст. за межами України, бо вони прийшлися до вподоби котрійсь із цариць або якомусь вельможі. Зараз у Росії знаходиться понад півтора десятка ікон київської школи X—XII ст. Одні з них були вивезені ще Долгоруким, інші — митрополитами, яких активно перемішали з України у російські губернії.

Але все то «квіточки» у порівнянні з навалюю червонозоряної саранчі XX ст. Не будемо зупинятися на тому, скільки шедеврів було знищено у полум'ї громадянської війни. Тисячі й тисячі скарбів духовної культури і національних реліквій зникли з України під час масових кампаній по вилученню церковного майна та продажу його за безцінь закордонним антикварам. Саме тоді зникли з Києва унікальні срібники Володимира Мономаха з ніжинського скарбу 1852 р. Правда, спроба продати їх на міжнародному аукціоні у Франкфурті-на-Майні у 1932 р. не увінчалася успіхом. Ніхто не захотів купувати викрадені українські національні скарби. На так званому гнилому Заході норми моралі були незрівнянно вищими, ніж норми моралі у кремлівських можновладців. Згодом срібники опинилися в Ермітажі — одному з найбільших у світі музеїв. Але для України Ермітаж — ще й найбільше схоже викрадених у нас скарбів.

Із висадженого у повітря більшовиками у 1934 р. Михайлівського Золотоверхого собору попередньо було знято багато фресок та мозаїк XII ст. Під брехливий папірець-розписку «на временое храненіє» вони опинилися в російських музеях. Минуло вже майже 60 років, а тому «тимчасовому» зберігання не видно кінця-краю. Не повернуто і прикрашений діамантами жезл Рум'янцова-Задунайського із Успенського собору Києво-Печерської лаври, який теж «тимчасово» взяли до Алмазного фонду Кремля.

Німецькі фашисти, що прийшли на заміну комуністам, теж заходилися грабувати українські музеї. Тільки тепер уже на Захід вивозилося багато з того, що не встиг привласнити «старший брат».

Згідно попередніх оцінок, у роки Великої Вітчизняної війни Україна втратила понад сто тридцять тисяч творів мистецтва та національних реліквій. Багато з них у повоєнні роки було розшукано у Східній Пруссії, Німеччині, Польщі. Але при поверненні вони опинилися не в Україні, а в державних, а часом і приватних колекціях Росії. Наприклад, картини нідерландського маляра Яна Міля «Лаццароні» та голландського маляра Корнеліса Бельта «Берег у Схевенгемі» з Київського музею західного та східного мистецтва нещодавно були виявлені у Пермській державній картинній галереї. Слава Богу, співробітники цього музею не пройнялися шовіністичним угаром сьогоднішніх російських політиків і повернули картини їхнім законним власникам.

Проте факт цей, можна сказати, поодинокий.

Чимало експонатів у роки війни зникли в евакуаційній веремії. Деякі з них згодом виявилися в експозиціях та фондах російських та крахських музеїв. Але київські, харківські, дніпропетровські, полтавські музеї, певно, ще довго чекатимуть на їхнє повернення.

Реалізація Мінської угоди про повернення історичних та культурних цінностей, як бачимо, вимагає не так зусиль, як доброї волі, розуміння сутності питання та переосмислення великодержавницьких позицій, яке включало б насамперед повагу до інших держав. Без цього, безсумнівно, не слід чекати поваги з боку цивілізованого світу і до самої Російської Федерації. Віддавати борги — одна з найсуттєвіших ознак і порядної людини, і порядної держави.

Стародавній Київ

Вигляд на Софійський собор

Петро ТОЛОЧКО

ВИДАТНИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ І РОСІЇ

М. І. Костомаров належить до славної плеяди вітчизняних істориків, чие ім'я по праву стоїть поряд з іменами М. М. Карамзіна, М. О. Максимовича, С. М. Соловйова, В. Й. Ключевського, В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського. Його творчість здійснила справжній переворот в історіографії XIX ст., стала, по суті, антитезою офіційної державницької школи.

В «Автобіографії» М. І. Костомаров писав: «Вступаючи на кафедру (російської історії Санкт-Петербурзького університету.— П. Т.), я поставив за мету в своїх лекціях висунути на перший план народне життя в усіх його детальних проявах... Я бачив, що держави ставали більше випадковими плодами завоювань, ніж необхідним наслідком географічних і етнографічних особливостей народного життя. Майже завжди держава складалась не з одної народності, сильніша подавляла слабших, намагалась підкорити, а іноді й асимілювати їх»¹.

Народництво М. І. Костомарова справило величезний вплив на всю українську історичну школу другої половини XIX — початку XX ст., хоча самому вченому принесло багато неприємностей. Він явно відрізнявся від представників офіційної історичної науки Росії своїм демократизмом, високим почуттям обов'язку перед правдою історії, нетрадиційністю поглядів.

«Справжня любов історика до своєї вітчизни може проявлятися лише в строгій повазі до правди»,— написав М. І. Костомаров на схилі літ². Задумуючись над фактом незатребуваності належною мірою творчості великого історика, етнографа, фольклориста і письменника, що має місце і в час нашого національно-культурного відродження, мимоволі приходиш до висновку, що причиною цього є прагнення М. І. Костомарова збагнути істину історії.

Досить згадати, який гнів накликав історик на себе такими публікаціями, як «Правда москвичам про Русь», «Правда полякам про Русь», а також дослідженням «Дві руські народності», надрукованими в українському журналі «Основа». «Русский вестник» назвав працю про дві руські народності ганебною, оскільки тоді в офіційній російській історіографії не допускалась і думка про існування крім великоруської ще й якоїсь малоруської чи південноруської народності. «Московские ведомости» розгорнули в цей час кампанію проти малоруського літературного руху. Дісталось і М. І. Костомарову як «одному із авторів злочинних замислів, які загрожували небезпекою державному порядку». Поляки почали писати листи до М. І. Костомарова із погрозами за спростування теорії походження малоруського народу і його мови, яка є нібито нічим іншим, як польською говіркою. Ця думка особливо рельєфно проступала у французькому творі Володимира Міцкевича, сина знаменитого польського поета. У хорі критиків історика чути було і голос земляків. Шовіністичний «Киевлянин» звинувачував М. І. Костомарова в «українофільстві».

Вчений не підлаштовувався під жодну модну течію суспільної думки, тим більше під офіційну історіографію. У статті, присвяченій пам'яті М. І. Костомарова, В. Б. Антонович писав: «Справжній історик знає, що історія — це е

народне самопізнання і що чим більше вноситься в нього світла, правди і науки, тим вищим, моральнішим, а отже, і могутнішим стає даний народ»³.

На жаль, до цього часу ця істина, яку свято сповідував М. І. Костомаров, не стала моральним правилом наукової торчості.

* * *

Хто був М. І. Костомаров за походженням? Безперечно, росіянином. Народився 16 травня 1817 р. в с. Юрасівка нині Ольховатського р-ну Воронежської обл., в сім'ї російського поміщика Івана Петровича Костомарова і кріпосної Тетяни Петрівни Мельникової. Дитячі та юнацькі роки провів у рідному маєтку, середню освіту здобув у Москві і Воронежі, де закінчив повний курс гімназії у 1833 р.

Після завершення навчання у Воронежі вступив до Харківського університету. Тут, за визнанням самого Миколи Івановича, він вперше глибоко зацікавився історією України. Його вчителями були відомі професори П. П. Гулак-Артемовський, М. М. Бекетов, М. М. Лунін та ін. Закінчивши університет зі ступенем кандидата, М. І. Костомаров після короточасної служби юнкером в Острогозькому драгунському полку у 1837 р. знову повернувся до Харкова, щоб продовжити освіту.

Перед ним постало питання: з чого розпочати спеціалізацію? «Звичайно, з вивчення свого руського народу, а оскільки я тоді жив у Малоросії,— писав М. І. Костомаров в «Автобіографії»,— то і розпочав з його малоруської гілки. Ця думка обернула мене до читання народних пам'яток»⁴. Розпочався активний процес самоосвіти. Він читає малоруські пісні, видані Максимовичем у 1827 р., великоруські пісні Сахарова, «Запорозьку старину» І. І. Срезневського, повісті першого народного письменника України Григорія Квітки-Основ'яненка, з яким підтримував тісні особисті стосунки. М. І. Костомаров провів кілька етнографічних експедицій по Слобожанщині, вивчав мову і побут. «Мене вразила і захопила непідробна чарівність малоруської народної поезії, я ніяк і не підозрював, щоб така вишуканість, така глибина і свіжість почуття були в творах народу, настільки близького до мене, і про який я, як виявилось, нічого не знав»⁵.

На той час припадають і перші літературні спроби М. І. Костомарова українською мовою — повісті та вірші.

«Любов до малоруського слова дедалі більше захоплювала мене,— відзначав М. І. Костомаров.— Мені було гірко, що така чудова мова лишається без будь-якої літературної обробки і, крім того, ще й зовсім незаслужено зневажається»⁶.

Вірогідно, ця любов до всього українського, що проявилася в харківський період життя під впливом його українського оточення і, напевне, не без участі українських генів матері, й стала підставою для деяких сучасників називати М. І. Костомарова «сином Малоросії». Пізніше, перебуваючи в саратовському засланні, він у листі до відомого історика Г. С. Саблунова, називав українську мову «своею»⁷, чим, по суті, визначив органічну приналежність до українського народу.

Більш виразно своє українство виявив М. І. Костомаров у праці «О преподавании на южнорусском языке», яка має другий заголовок «Мысли южнорусса» (див.: «Київська старовина». — 1992. — № 3). Стаття вийшла у 1862 р. в журналі «Основа». В ній М. І. Костомаров відкрито заявив право українців на користування своєю мовою в усіх сферах життя. Це була мужня позиція, якщо врахувати, що через рік вийшов сумнозвісний Валувєвський указ.

У 1844 р. М. І. Костомаров захистив другу дисертацію на звання магістра історії. Перша його дисертація «Значення унії в західній Росії» не була навіть допущена до публічного захисту, а друковані її примірники за наказом міністра Уварова були спалені. Здобувши магістерський ступінь, М. І. Костомаров приступив до учительської діяльності. Він викладав історію в приватних пансіонах Харкова й Києва, в Рівненській гімназії. В Києві він знайомиться з М. О. Максимовичем, П. А. Кулішем, О. М. Марковичем, Т. Г. Шевченком.

26 травня 1846 р. вчена рада Київського університету святого Володимира

обрала одногослосно М. І. Костомарова ад'юнкт-професором кафедри російської історії. На жаль, професорська кар'єра М. І. Костомарова в Києві була дуже короткочасною. Перша лекція пройшла з величезним успіхом, її слухали не лише студенти, а й багато професорів університету. Такими були і всі наступні лекції М. І. Костомарова. Але у березні 1847 р. М. І. Костомарова звинуватили у належності до Кирило-Мефодіївського товариства, кинули до Петропавлівської фортеці і після річного ув'язнення заслали до Саратова.

Саратовський період (1848—1855) був надзвичайно продуктивним у науковому плані. М. І. Костомаров редагував газету «Саратовские губернские ведомости», де публікував народні пісні. У петербурзьких «Отечественных записках» друкував монографію про Богдана Хмельницького. Крім того, видав збірник «Народні пісні, зібрані в західній частині Волинської губернії в 1844 році», дослідження про заколот Степана Разіна, «Нариси історії Саратовського краю» та багато інших.

У 1859 р. М. І. Костомарова запросили очолити кафедру російської історії в Петербурзькому університеті. У листопаді того ж року його затверджують у званні екстраординарного професора, і він розпочинає роботу. І знову на лекції Миколи Івановича у великому університетському залі сходилися слухачі з усього університету. І знову професорська кар'єра була короткою. М. І. Костомаров у 1862 р. після студентських заворушень змушений був назавжди залишити університет.

Університет втратив блискучого лектора-професора, але історична наука здобула блискучого вченого.

Отримавши довічне професорське утримання, М. І. Костомаров зміг повністю віддатися науковій та літературній діяльності. Як член Археографічної комісії він багато подорожує, опрацьовує архіви в Петербурзі, Москві, Києві, Саратові, Вільно, Катеринославі, вивчає рукописні збірки та бібліотеки численних монастирів Російської імперії.

Подвижницька праця М. І. Костомарова впродовж останніх двох десятиріч життя увінчалася величезною кількістю публікацій — усього понад 200. Серед них такі фундаментальні дослідження, як «Північно-руські народоправства за часів удільно-вічового укладу. Новгород — Псков — Вятка», «Лівонська війна», «Смутні часи Московської держави», «Останні роки Речі Посполитої», «Руїна», «Мазепа», три томи «Руської історії в життєписах її найголовніших діячів». З 1863 по 1885 р. (рік смерті) вийшло 16 томів «Монографій та досліджень» М. І. Костомарова.

Починаючи з 60-х років XIX ст. М. І. Костомаров став одним з найбільш шанованих історичних письменників Росії. Його твори викликали незмінний інтерес, читались із захопленням. Особистість М. І. Костомарова притягувала до себе освічену публіку. Робочий кабінет історика на Василівському острові став науково-літературним салоном для всіх, хто цікавився вітчизняною історією. Крім численних друзів і знайомих, тут можна було зустріти початкуючих науковців з усіх куточків Росії.

* * *

Заслуги М. І. Костомарова перед вітчизняною історичною наукою надзвичайно великі. У своїх працях він розгорнув епічне полотно руської й української історії упродовж цілого тисячоліття. Особливе місце приділив одному з визначних її періодів — Київській Русі. Вражав сучасників не лише незвичайною широтою ерудиції, досконалим знанням літописних джерел, а й нетрадиційністю осмислення історичних явищ. По суті, він створив зовсім нову концепцію розвитку Давньоруської держави, вважаючи, що в її основі було покладено не єдинодержавні, а федералістичні засади.

Для самовладдя, на думку історика, Київська Русь була занадто великою, складалась із різних географічних регіонів із властивими їм специфічними умовами історичного і етнографічного розвитку.

Русь, однак, не була простою сукупністю земель, без спільної перспективи розвитку і без усвідомлення своєї єдності. Серед засад, що об'єднували всі

давньоруські землі в єдине державне ціле, яке виступало під спільною назвою «Руської землі», були походження, побут, мова, єдиний князівський рід, православна християнська віра і єдина церква⁸.

Удільно-вічова система, як вважав М. І. Костомаров, не стала наслідком роздробленості Русі, а з самого початку була державно-адміністративною структурою, яка випливала із «суті становища, в якому перебували народи, які потім утворили Руську державу». Характеризуючи засади загальноруської політичної єдності, історик відзначав особливу роль князівської влади та церковного управління. Князівський рід сприяв єдності Руської землі «навіть своїм розгалуженням і міжусобицями». Те, що на перший погляд найбільше перешкоджало єдності, згідно з М. І. Костомаровим, насправді служило підставою цієї єдності. «Удільність є такий лад, коли самотні частини, не змішуючись хімічно воедино і не припиняючи свого окремишого існування, всі разом утворюють одне державне тіло». З найбільшою повнотою, як вважав М. І. Костомаров, удільний принцип промисся з середини XII ст., коли замість довільних князівств виступає самотність земель за природним поділом⁹.

За М. І. Костомаровим, корінний зачин руського державного ладу ішов двома шляхами: з одного боку, до складання всієї Руської землі в єдиноедержавне тіло, а з другого — до утворення в ньому суспільств, які, зберігаючи кожне свою самотність, не втрачали б між собою зв'язку і єдності, виражених їх сукупністю¹⁰.

Безперечно, федеративного ладу в його класичних формах на Русі не було. Треба сказати, що М. І. Костомаров і не стверджував цього. Він вважав, що Русь прагнула до федерації і федерація була формою, в яку вона почала вбиратися. Татарське завоювання зробило крутий поворот в її державному житті¹¹.

Концепцію удільно-вічового ладу Русі, в основі якої лежали федеративні засади, офіційна історіографія зустріла недоброзичливо. І не тому, що концепція була неправильно чи недостатньо обгрунтованою, а тому, що сприймалась як спроба «розкладання вітчизни». «Моя ідея про те, що в удільному ладі Русі лежали федеративні засади, хоча вони і не сформувалися в міцні і завершені форми,— писав М. І. Костомаров,— змусила підозрювати, чи не думаю я застосувати цю ідею до сучасності і чи не засновую на ній будь-яких припущень для майбутнього»¹².

Ще більше роздратування викликала праця М. І. Костомарова «Дві руські народності», в якій він виклав оригінальні погляди на етнічний розвиток Київської Русі. З одного боку, у нього не було сумніву в спорідненості східнослов'янських племен, з іншого — він вважав, що в більш стійку етнічну спільність — народність — вони не сформувалися. На питання, скільки ж було в Київській Русі народностей, історик відповідав по-різному. В одному випадку йому здавалось, що Київська Русь мала дві основні руські народності: південноруську і великоруську¹³. В іншому — стверджував, що загальноруська народна стихія являла собою сукупність шести народностей: південноруської, сіверської, великоруської, білоруської, псковської і новгородської¹⁴.

Отже, за М. І. Костомаровим, етнічна єдність цілого не виключала етнографічної своєрідності окремих частин.

Цікаве спостереження М. І. Костомарова про особливу близькість південноруської і новгородської народностей. Підставою для цього стали мовні особливості населення Новгородщини, відсутні у великоруській мові, але властиві малоруській. Йдеться про такі слова, як «шукать», «хилить», «шкода», «що» замість «что», «жона» замість «жена», «человик» замість «человек», «я» замість «а», наприклад: «девица», «травница».

Говорячи про духовні зв'язки Новгорода і Києва, М. І. Костомаров дещо перебільшував роль Новгорода в історії, вважаючи, що саме йому «судилося стати відправним пунктом, звідки розійшлися лінії, по яких став створюватися новий порядок». Таким відправним пунктом, безперечно, був Київ. Власне, твердження М. І. Костомарова про те, що жителі узбережжя Ільменя були гілкою полян, істотно корегує його власний висновок про «відправний пункт» Новгород.

Оригінальне дослідження М. І. Костомаровим Новгород, Пскова і Вятки було зустрінуте науковою громадськістю неоднозначно. Одні його хвалили, інші — засуджували. Багатьох шокувала сама думка подібності давньої новгородської говірки з малоруською. Характерно, що в таборі противників цієї ідеї виявились не лише російські, а й деякі українські дослідники.

Цікаві думки висловив М. І. Костомаров з приводу мови часів Київської Русі. Після прийняття християнства в Русі, згідно з ним, з'явилась єдина літературна мова, яка відіграла важливу роль в процесі духовної інтеграції «руських народів». Вважаючи церковнослов'янську мову запорукою духовної нерозривності українців з киево-руською історією, М. І. Костомаров виступав проти австрійської політики, спрямованої на заборону вживання цієї мови у школах Червоної Русі. Згідно з позицією історика, мова «була і є сильним рушієм спорідненості племен і взаємного братства».

Що стосується народної мови, то вона не була єдиною на всьому просторі розселення східнослов'янських народів, а поділялась на окремі говірки або діалекти. М. І. Костомаров не схильний був перебільшувати відмінність цих діалектів між собою. «Не зважаючи на відмінність руських діалектів, між ними існувало завжди стільки подібності, скільки потрібно було, щоб кожний народець, який говорив тим чи іншим руським діалектом, бачив в іншому єдиноплемінному сусідньому народці споріднений собі порівняно з іншими народностями»¹⁵.

Слід відзначити широту поглядів М. І. Костомарова на східнослов'янський етногенез. Він категорично заперечував дослідникам, які відстоювали особливу етнічну чистоту і однорідність південноруської та інших руських народностей. «Навряд чи в світі є держава,— писав М. І. Костомаров,— яка б складалась з однієї народності, і навряд чи є народ, в якому б не можна було виявити нинішнього і минулого існування складових частин»¹⁶. Проаналізувавши процеси етнічних змішувань у Південній Русі і відзначивши, що тут проживали поряд із слов'янами також греки, варяги, поляки, печеніги, чорні клобуки та інші етнічні групи, історик стверджував, що «в наших жилах тече їх крові, можливо, стільки ж, скільки і слов'янської»¹⁷.

Для М. І. Костомарова та чи інша етнічна спільність не одвічна та незмінна історична категорія, а постійно змінюваний організм. «Звичайно, було б неправильно уявляти, що образ, у якому південноруська народність з її ознаками була в давнину, той самий, в якому ми її зустрічаємо в наступні часи. Історичні обставини не давали народу стояти на одному місці і зберігати незмінно одне положення, одну постать. Коли ми відносно давнини говоримо про південноруську народність, то розуміємо її у тому виді, який був першообразом сучасного, мав у собі головні риси, що становили незмінні ознаки, сутність народного типу»¹⁸. Сказане повною мірою стосується й інших східнослов'янських народностей, зокрема великоруської.

Не обійшов своєю увагою М. І. Костомаров і проблему етнографічної назви східнослов'янських народностей. По суті, він першим виголосив думку про широке та вузьке значення слова «Русь». У своєму власному значенні ця назва стосувалась передусім південноруського народу, а пізньосередньовічні назви — Україна, Малоросія, Гетьманщина — означали лише місцеві й тимчасові явища історії і не обіймали сфери всього народу. Історично, проте, склалося так, що саме одна з цих місцевих назв — Україна — поступово закріпилась на корінній території Русі, а назва «Русь» легко була засвоєна Московською державою, для якої також не була чужою¹⁹.

Велике місце у творчості М. І. Костомарова займала історія України XVI—XVIII ст. Захопившись нею ще в харківський період життя, він став гідним продовжувачем справи таких відомих українських істориків, як Д. М. Бантиш-Каменський і М. О. Максимович.

Розглядаючи проблему походження такого явища, як українське козацтво, М. І. Костомаров стверджував, що у своїй сутності воно виникло ще в XII—XIII ст. Пізніше ця думка була розвинута М. П. Драгомановим і М. С. Грушевським.

М. І. Костомарову належить серія блискучих нарисів про історичних діячів України: «Іван Свирговський, український козацький гетьман», «Київський

митрополит Петро Могила», «Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький», «Павло Полуботок», «Гетьманство Виговського», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Мазепа», «Історія гетьманства Брюховецького, Многогрішного і Самойловича» та багато інших. Ці праці виходили далеко за межі звичайних життєписів. У них, по суті, відображена історія цілого краю — героїчна і трагічна, розглянуто проблеми політичного, економічного і культурного його розвитку.

З особливою симпатією і теплотою М. І. Костомаров ставився до прагнення українського народу здобути національну і соціальну незалежність. Високо оцінюючи заслуги Богдана Хмельницького перед Україною, М. І. Костомаров відзначав, що результати союзу з Росією виявились не тими, на які сподівався знаменитий гетьман. Не його вина, що «короткозора, невігласка політика боярська не зрозуміла його, звела передчасно в могилу, зіпсувала плоди його десятирічної діяльності і на багато поколінь відстрочила справу, що могла б бути здійснена з незрівняно меншими зусиллями, якби у Москві зрозуміли суть прагнень Хмельницького»²⁰.

Відповідаючи на одну із статей «Віленського вісника», в якій грубо перекручувалася правда про народних героїв України XVI—XVIII ст., М. І. Костомаров писав: «Ми зовсім не соромимося ні Павлюків, ні Наливайок, ні Кармелюків, ні Тараненок; навпаки, якщо ці люди і постали в дикій, варварській формі — але то були люди, які виявили те, що було приховано у народному серці, — ні, ми не соромимося, безперечно, цих людей»²¹.

Праці М. І. Костомарова з історії України, як і інші його дослідження, вражають не лише науковою повнотою, а й незвичайною яскравістю портретних характеристик, доступністю форми викладу. В. Й. Ключевський, сам блискучий стиліст, відзначав: «Усе, що було драматичним у нашій історії, особливо в історії нашої південно-західної окраїни, все це викладено Костомаровим, і викладено з безпосередньою майстерністю оповідача»²².

Без перебільшення можна сказати, що праці М. І. Костомарова були найбільш повними і об'єктивними у висвітленні пізньосередньовічної історії України. Вони користувались величезною популярністю не лише в Росії й Україні, а й поза їх межами.

Сказане однаково стосується і праць М. І. Костомарова, присвячених історії Росії. Нариси про Бориса Годунова, Степана Разіна, Куликовську битву, Івана Грозного, Максима Грека, царя Олексія Михайловича, патріарха Никона, Олександра Меншикова, Феофана Прокоповича, смутні часи Московської держави початку XVII ст. та багато інших характеризуються повнотою матеріалу і дослідницькою сумлінністю. За це йому часто і діставалося. Особливо серйозним нападкам піддався М. І. Костомаров після публікації статті про Івана Сусаніна. Говорили, що він поставив за мету принизити доблесні російські імена і скинути їх з п'єдесталу, тоді як виставляв напоказ осіб південноруської історії.

Звинувачення зовсім безпідставне. «Щодо південноруських героїв, — писав М. І. Костомаров, — то я ніде не приховував рис їх слабкостей, вад, хиб і помилок». Ознайомлення з серією історичних портретів південноруських діячів підтверджує справедливність сказаного. «Як письменник глибоко патріотичний, як людина, який притаманна віра у майбутність руського народу, у його могутність, у його духовні сили, — відзначав В. Б. Антонович, — Микола Іванович не міг перейматись такими пересічними міркуваннями, як зображення хоч і давніх, але неправильних традицій і заснованої на них фальшивої національної самонасолоти»²³.

М. І. Костомаров був першокласним джерелознавцем. Сучасники порівнювали його зі знаменитим французьким істориком-романтиком Августином Тьєрі. Археографічна працьовитість М. І. Костомарова гідна подиву. До останніх років життя цілими днями він засиджувався в різних архівах, знаходив там багаті матеріали для своїх історичних праць.

Історик брав матеріал із першоджерел, із перших рук. Йому належить чудовий джерелознавчий аналіз руських літописів. Він перший звернув увагу на той факт, що вони не вільні від певних ідеологічних тенденцій, оскільки писались на замовлення і під наглядом князів та мали офіційний характер.

У викладі М. І. Костомарова літописи постають багатоголоссям авторів з їх пристрасними, стилем, рівнем освіченості, світоглядом. Вважав, що «Повість временних літ» складена переважно літописцем Сільвестром, а «Слово о полку Ігоревім» перегукується з пізнішими малоруськими історичними піснями.

І все ж таки у М. І. Костомарова не було сумніву, що літописи є надзвичайно цінними джерелами, де особливу увагу привертають ті місця, які вміщують опис побуту та звичаїв давніх слов'ян, народного життя.

М. І. Костомаров добре розумів, що до наших днів дійшло не все із літописного фонду, багато що втрачено назавжди. Говорячи про спроби реконструкції втрачених текстів, історик зауважував, що це справа художня, а не наукова. На жаль, цього справедливого застереження М. І. Костомарова дотримуються далеко не всі, здійснюючи, по суті, насильство над джерелами.

Воїстину подвижницькою була праця М. І. Костомарова над виявленням і опрацюванням джерел з пізньосередньовічної історії України. Під його редакцією і за безпосередньою авторською участю побачили світ одинадцять томів «Актів Південної і Західної Росії», які, по суті, стали основою монографій історика.

Крім вітчизняних, М. І. Костомаров вивчав джерела іноземні: східні, візантійські, польські, німецькі, лівонські, скандинавські, без залучення яких, як вважав, неможливо приступати до опису Руської держави.

Хотілося б звернути увагу ще на одну особливість історичної творчості М. І. Костомарова, а саме на її органічний зв'язок з етнографією. В лекції «Про відношення руської історії до географії і етнографії», прочитаній у 1863 р. в Географічному товаристві, Микола Іванович відмічав: «Історія повинна йти поряд із етнографією. Обидві науки повинні вивчатися разом і розвиватися невіддільно одна від одної. Історик повинен бути етнографом уже тому, що він історик, і навпаки — етнограф стає в певному значенні істориком, наскільки він етнограф». Перу М. І. Костомарова належать такі цікаві етнографічні праці: «Про історичне значення руської народної поезії», «Історія козацтва в пам'ятках південноруської творчості», «Запорозька пісня», «Великоруська народна пісенна поезія», «Історичне значення південноруської пісенної творчості», «Литовська народна поезія», «Руські народні пісні, зібрані в Саратовській губернії А. Н. Мордовцевою і М. І. Костомаровим», кілька рецензій на етнографічні праці Антоновича і Драгоманова.

Захоплення історичною етнографією, дослідження її глибинних шарів допомогли М. І. Костомарову побачити за уявною одноманітністю ціле розмаїття її складових частин. Останнє багато в чому залежало від географічного фактору, природних умов життя. Навіть у межах південноруської народності, як вважав М. І. Костомаров, українець — нащадок полян різнився від поліщука — нащадка древлян чи галичанина — нащадка червонорусів. Більш суттєвими були етнографічні відмінності південнорусів від великорусів чи білорусів.

* * *

Можна з впевненістю сказати, що творчість М. І. Костомарова витримала випробування часом. Сказане не означає, що в ній немає слабких місць чи навіть помилок. Безумовно, є. Деякі з них історик визнавав і сам. Мова йде, зокрема, про проблему походження варягів, яких він вважав литовцями. Відомий його публічний диспут на цю тему у Санкт-Петербурзі з М. П. Погодіним, переконаним норманістом. Диспут не виявив переможця, хоча присутня публіка більше симпатизувала М. І. Костомарову. Пізніше, коли Д. І. Іловайський висловив думку, що у варягах необхідно вбачати насамперед західнопоморських слов'ян, Микола Іванович відмовився від своєї теорії. Багато виправлень та змін вніс він до другого видання монографії про Богдана Хмельницького, чому сприяли критичні зауваження на перше видання М. О. Максимовича.

Схильність до сприйняття обгрунтованої критики свідчить про високе сумління вченого, для якого пошук істини був найголовнішим.

Відзначаючи 175-річний ювілей одного з найвидатніших вітчизняних істори-

ків — М. І. Костомарова, необхідно визнати, що він і його творчість по праву належать двом народам: українському і російському. Шкода тільки, що до цих пір ми не змогли належним чином оцінити його подвижницьку працю, зробити надбанням наших народів його величезну творчу спадщину, гідно увічнити пам'ять про нього.

¹ Костомаров Н. И. Автобиография // Исторические произведения.— К., 1988.— С. 527.

² Там же.— С. 591.

³ Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина.— 1885.— Май.— С. 33.

⁴ Костомаров Н. И. Автобиография.— С. 446.

⁵ Там же.— С. 447.

⁶ Там же.— С. 450.

⁷ Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии.— Харьков, 1943.

⁸ Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале Древней Руси // Монографии и исследования.— Спб., 1872.— Т. 1.— С. 21.

⁹ Костомаров Н. И. Лекции по русской истории. Ч. 1. Источники русской истории.— Спб., 1861.— С. 15—16.

¹⁰ Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале Древней Руси.— С. 3.

¹¹ Там же.— С. 49.

¹² Костомаров Н. И. Автобиография.— С. 533.

¹³ Костомаров Н. И. Две русские народности.— С. 56.

¹⁴ Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале Древней Руси.— С. 21.

¹⁵ Там же.— С. 25.

¹⁶ Костомаров Н. И. Лекции по русской истории.— С. 13.

¹⁷ Там же.— С. 14.

¹⁸ Костомаров Н. И. Две русские народности.— С. 58.

¹⁹ Там же.— С. 59—62.

²⁰ Костомаров Н. И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Исторические произведения.— К., 1989.— С. 403.

²¹ Науково-публіцистичні і політичні писання Костомарова // За ред. М. Грушевського.— К., 1928.— С. 59—60.

²² Ключевский В. О. Неопубликованные произведения.— М., 1983.— С. 177—178.

²³ Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк.— 32.

²⁴ Костомаров Н. И. Монографии и исследования.— Т. 3.— С. 360.

НОВІ КНИГИ

Апанович Олена. ІСТОРІЯ ЗАСТЕРІГАЄ. Правда про договір 1654 р. з Московією. «Абрис». Мова українська. 5 арк. 10 крб. Обкладинка, ілюстр.

Відомий український історик Олена Михайлівна Апанович вперше переконливо розвінчує фальсифікації імперської історичної науки щодо передумов, змісту, процедури та історичних наслідків укладення договору між Україною і Росією 1654 р. Об'єктивно і доказово автор розповідає про те, як Московська держава, а згодом Російська імперія ламали та нищили договір, перетворивши Україну на об'єкт колоніального пограбування.

Ця книжка збагачує історичну пам'ять нашого народу, задовольняє його жагуче бажання глибше пізнати свою історію.

**Замовлення надсилати на адресу: 252001, Київ-1,
вул. Трьохсвятительська, 4. «Абрис».**

ІДЕОЛОГ КИРИЛО-МЕФОДІЙВСЬКОГО БРАТСТВА

З ім'ям М. І. Костомарова пов'язане заснування і діяльність (1845—1847) славнозвісного в історії України Кирило-Мефодіївського братства, створення програмних документів цієї політичної антиімперської організації.

Наприкінці літа 1845 р. М. І. Костомаров оселяється у Києві. Деякий час він проживав у готелі на Хрещатику, потім — на квартирі у М. І. Гулака, згодом відомого діяча Кирило-Мефодіївського братства. Їх часто відвідували В. М. Білозерський, О. В. Маркович — майбутні кирило-мефодіївці. Костомаров відзначав, що їхні дружні бесіди звертались найбільше до ідеї слов'янської спільноти.

4 червня 1846 р. на засіданні ради університету св. Володимира М. І. Костомаров балотувався на посаду ад'юнкта по кафедрі російської історії. Після одностайного обрання він приступив до виконання обов'язків професора кафедри. У цей період учений займався переважно підготовкою лекцій з історії, продовжував писати монографію «Богдан Хмельницький», готував до видання розвідку «Славянская мифология», літопис С. Величка. Але найбільший інтерес викликає маловідома наукова праця М. І. Костомарова з тих часів «Мысли об истории Малороссии», опублікована в журналі «Библиотека для чтения» (Спб., 1846) без підпису, з приміткою «Сообщено из Киева». У цьому творі вперше в українській історіографії детально з'ясовуються хід і сутність історії України, роль українського козацтва, розкриваються зв'язки козацтва з попереднім періодом українського життя, інші аспекти. Особливо цікаві погляди на козацтво органічно пов'язані з відповідними традиціями, соціальними умовами історичного процесу в Україні. Ця наукова розвідка М. І. Костомарова важлива і цікава не тільки як певний крок в генезі його особистих історичних поглядів, але, крім того, як поступ української історичної думки, що знайшла широке відображення в програмі Кирило-Мефодіївського братства.

У літературі протягом десятиліть дискутується питання про авторство програмних документів Кирило-Мефодіївського братства, у тому числі таких основних, як «Книга буття українського народу» та «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія». Вважаю, що «Мысли об истории Малороссии», крім іншого, яскраво засвідчують безпосередню причетність М. І. Костомарова до створення «Книги буття» та «Статуту». Доказом цього можуть бути його роздуми про загальні питання історії України, особливості мови цієї праці тощо.

Є велика правда в словах друга дитинства Миколи Костомарова, вихователя Олександрівського лицію Ф. К. Неслуховського про те, що ідея заснування «общества Кирилла и Мефодия, как силы, способной объединить славян», належить М. І. Костомарову¹. У своїй автобіографії Костомаров відзначав: «Мимо нашей воли стал нам представляться федеративный строй, как самое счастливое течение общественной жизни славянских наций. Мы стали воображать все славянские народы соединенными между собою в федерации, подобно древним греческим республикам, или Соединенным Штатам Северной Америки, с тем, чтобы все находились в прочной связи между собою, но каждая сохраняла свято свою отдельную автономию»². Він також повідомив, а це підтверджують і нещодавно опубліковані документи і матеріали слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства, що відповідно до зазначеної вище мети «явилась мысль образовать общество», і ним «начертан был устав такого общества»³.

Як згадувалося, М. І. Костомарову належить авторство найважливішого програмного твору братства — «Книги буття українського народу». Щодо цього є відповідні свідчення не тільки самого М. І. Костомарова, а й дослідників даного питання, у тому числі М. С. Грушевського, М. С. Возняка та ін. Відомий літературознавець М. С. Возняк у передньому слові до публікації «Книги буття» в 1921 р. відзначав, що саме Костомаров залишив нам цей історичний документ, з якого широкий загаль українського народу може познаться з ідеями Кирило-Мефодіївського братства. На думку М. Возняка, те, що було «паскудством для царського уряду», залишиться назавжди «незов'язним квітом в історії визвольного українського руху» і ні історик літератури, ні автор політичної історії України не лишить без уваги цього твору Костомарова з 1846 р., написаного під свіжим враженням «познайомлення з Шевченком, його нецензурними політичними поемами й під впливом розмов з Генієм»⁴.

Якщо звернемося до змісту згаданих документів з історії Кирило-Мефодіївського братства, то побачимо, що в числі головних ідей статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія зазначено: «1. Принимаем, что духовное и политическое соединение славян есть истинное их назначение, к которому они должны стремиться... 3. Принимаем, что каждое племя (тобто слов'янська нація.— Ю. П.) должно иметь правление народное и соблюдать совершенное равенство сограждан по их рождению, христианским вероисповеданиям и состоянию». Серед головних правил товариства є таке: «Общество будет стараться заранее об искоренении рабства и всякого унижения низших классов, равным образом и о повсеместном распространении грамотности»⁵. Зрештою, «Книга буття українського народу» пропагує вже зовсім незвичну для тогочасної російської дійсності модель державного і суспільного устрою, в якому Україна «буде не підлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським» і не зостанеться «ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар»⁶.

Відзначається демократизм і відозва «Брати українці», написана М. І. Костомаровим, інші його твори, у тому числі й художні. Передусім ідеться про поезії тих часів «Діти слави, діти слави, час ваш наступає» та чотиривірш про Новгород, вилучені у нього під час обшуку 28 березня 1847 р. В них співзвучно до думок Т. Г. Шевченка стверджується:

Розриваються кайдани
Неволі й неслави,
Згине, щезне братня свара,
Ворог наш кровавий.

Где ты, Новограда память нетленная,
Слава полунощных стран?
Встань, пробудись, старина незабвенная,
Древняя вольность славян!

Небезінтересно згадати, що М. І. Стороженко, один з найперших публікаторів вірша «Діти слави, діти слави, час ваш наступає» в журналі «Киевская старина» (1897, № 10) під назвою «Славянам», вважав автором цього твору Т. Г. Шевченка.

На думку М. С. Грушевського, в «Книзі буття» висловлене основне кредо Костомарова: «Автократизм і класовий лад мусять бути знищені! Царство і автократизм викривлюють життя суспільності в самих основах, і суспільність не може відродитись, поки не звільниться від них». М. С. Грушевський у своїй праці «Костомаров і новітня Україна» цитує згаданий твір і після цього пише: «Я вважав потрібним вибрати ці тексти, щоб ясніш представити, який революційний зміст був вміщений в побожну християнську форму сього твору, скільки революційного запалу вложив молодий київський ад'юнкт і яке дійсно prorоче привідіння виявив в нім!»⁷

Звичайно, не можна не зважати на те, що вступ до товариства Шевченка справив на його членів революційний вплив. Проте не можна погодитись з тезою про «дві тенденції в товаристві» (революційно-демократичну і ліберально-буржуазну). Такий підхід до характеристики діячів братства, зокрема Костомарова, заперечували Є. П. Кирилюк та інші вчені іще в 40-х роках. Але

він все ж набув поширення, особливо після появи 1947 р. сумнозвісних рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з питань історії, літератури й мистецтва. Тоді безапеляційно стверджувалося, що «всередині братства були серйозні суперечності і йшла ідейна боротьба»⁸. Проте різноманітні матеріали свідчать, що поміж його визначними членами не існувало і не сталося не тільки серйозного, а й найменшого антагонізму, навпаки — вони заприятелювали на все життя.

Творчість Т. Г. Шевченка, безперечно, вплинула на світогляд М. І. Костомарова, на зміст програмних документів та діяльність Кирило-Мефодіївського братства, так само як і наукові студії з історії України, концепція яких лягла в основу програмних документів братства, інші твори М. І. Костомарова не сприймалися байдуже Тарасом Григоровичем⁹. Під час слідства у Петербурзі генерал Л. В. Дубельт говорив про університетські лекції М. І. Костомарова: «А ваши лекции, мой добрый друг,— хороши?! —вишь, какие завиральные идеи! Читали б им [студентам] грамматику да арифметику, а то занесли им какие премудрости!»¹⁰. Серед так званих премудростей, напевне, малася на увазі й концепція історії України М. І. Костомарова.

Постає питання: як співвіднести те, що в своїх творах М. І. Костомаров — демократ, а за визначенням ряду енциклопедичних видань, він — консерватор, автор так званої концепції про «безкласовість» і «безбуржуазність» української нації тощо? Відповідь на нього може бути тільки одна — це не відповідає дійсності. Але завдяки таким перекоцненням і протиставлявся світогляд М. І. Костомарова і М. І. Гулака, позиції цих діячів на слідстві тощо. Вивчення матеріалів слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства, доступних зараз усім завдяки публікації Археографічною комісією, спростовує ці твердження. До речі, слідчі справи М. І. Гулака та М. І. Костомарова опубліковані в одному томі, поряд, їх легко співставити і переконатися, що між цими людьми не існувало принципових ідеологічних розбіжностей.

Іще одне. Можна по-людськи зрозуміти поведінку М. І. Костомарова на слідстві. Він намагався полегшити долю своїх товаришів і приховував справжні цілі товариства. У листі до О. І. Герцена М. І. Костомаров пояснював, що під час слідства діяльність цього товариства була зображена «в елико-возможно извинительном свете», хоч цей безглуздий вимисел і «противоречил всему, что находилось в бумагах арестованных». Справжня ж ідея була прибрана «в светлую форму федеративного союза славян, где бы каждая народность сохраняла свои особенности при всеобщей и личной общественной свободе»¹¹.

Позиція, яку зайняв М. І. Костомаров на слідстві, була підтримана, як свідчать архівні документи, усіма членами товариства. Але й досі побутує літературний штамп, згідно з яким М. І. Гулак не сприйняв версії М. І. Костомарова. Це суперечить істині. М. І. Гулак дав коменданту Петропавловської фортеці М. І. Скобелеву такі свідчення: «В исходе 1845 г. и в начале 1846 г. мы точно условились общими силами содействовать к скорейшему соединению всех славянских племен под Русской державой и к распространению в них православия»¹².

То чи ж варто було закидати М. І. Костомарову те, що він у часи, коли ще була жива в пам'яті розправа, учинена у тій же Петропавловській фортеці над декабристами, намагався врятувати себе й своїх товаришів?..

Кирило-мефодіївці стояли біля витоків українського національного руху ХІХ ст., що базувався на яскраво вираженій федералістській концепції. Ідеї федералізму, що їх розвинув і пропагував М. І. Костомаров, знайшли відображення в програмі заснованого ним з одностудійцями таємного політичного товариства, відзначалися міжнародною, в рамках слов'янства, суттю. І немає ніяких підстав демократичний федералізм М. І. Костомарова ототожнювати з іншими його різновидностями, зокрема з національно-державним федералізмом. Костомарівська федералістська концепція згодом знайшла втілення в дослідженнях вченого. Можна сказати, що до класичної історії він прийшов від політики, як раніше — від історії до політики. Саме це і є підставою визначення М. І. Костомарова як першого значного історика-федераліста.

У період активної педагогічної, наукової, політичної діяльності, зближення з Т. Г. Шевченком і захоплення його музою, яка «роздирала завісу народного життя», Костомарова було заарештовано.

Кирило-мефодіївці були покарані. М. І. Костомарова на рік ув'язнили у Петропавлівській фортеці, потім заслали до Саратова із заборонаю «служити по науковій лінії», де він знаходився з червня 1848 по грудень 1855 р. Уряд вважав, що осіб, причетних до справи цього товариства, слід піддати покаранню «без суда, но не сохраняя в тайне решения дела, дабы всем известно было, какую участь приготовили себе те, которые занимались славянством в духе, противном нашему правительству, и даже отвратить других славянофилов от подобного направления»¹³.

Через чверть століття після розгрому Кирило-Мефодіївського братства М. І. Гулак писав М. І. Костомарову: «Придет время, когда мы будем наслаждаться плодами, взращенными не нами, а в нас, господарь жаты»¹³. Ці слова яскраво засвідчують ідеологічне лідерство в братстві Миколи Костомарова.

¹ Николай Иванович Костомаров: (Некролог) // Исторический вестник.— 1885.— № 5.— С. 12.

² Автобиография Н. И. Костомарова.— М., 1922.— С. 188.

³ Там же.— С. 189.

⁴ Костомаров М. Книги битія українського народу / Із передмовою Михайла Возняка.— Львів; Київ, 1921.— С. 6.

⁵ Кирило-Мефодіївське товариство.— К., 1990.— Т. 1.— С. 152.

⁶ Там же.— С. 169.

⁷ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна.— 1925.— № 3.— С. 7.

⁸ Євевич Ф. Проти формалізму в літературознавстві і літературній критичі. З приводу «Історико-літературних нарисів» І. Стебуна // Більшовик України.— 1948.— № 6.— С. 57.

⁹ Автобиография Н. И. Костомарова.— С. 200.

¹⁰ Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» с предисловием М. Драгоманова.— Женева, 1885.— С. 3.

¹¹ Кирило-Мефодіївське товариство.— Т. 1.— С. 179.

¹² Там же.— С. 68.

¹³ ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України.— Відділ рукописів.— Ф. 3.— Од. зб. 11 158 (13).

ВИДАВНИЦТВО НЕЗАЛЕЖНОГО КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРУ «ДОЛЯ»

У ІV кв. 1992 р. випускає у світ книги

ПОДІЛЛЯ. Мова укр., обсяг 45 арк., тв. обклад., супер, іл. кольорові і чорно-білі. Ціна 65 крб.

Поділля — споконвічна українська земля, по якій проходила межа між світом слов'ян і тюрків, католицизмом і православ'ям, Правобережжям і Лівобережжям.

Історики, етнографи, мистецтвознавці, які багато років присвятили вивченню цього регіону, розповідають не лише про матеріальні умови життя населення, бо ніколи людина не жила лише «хлібом єдиним». Вона постійно дбала про естетичну, художню наповненість повсякденного побуту. І її естетичний ідеал, її світобачення і сьогодні вражають нас в усьому, нею створеному: від знаменитих подільських вишивок, таких же давніх, як і закладена в них знакова система, до замкових споруд Середньовіччя, монастирських комплексів, до архітектурних шедеврів народного зодчества, що їх так багато на подільській землі.

А тема про побут населення Поділля, його обряди і звичаї відкриває сторінки маловідомі і зовсім неznані. Бо життя людини, особливо у віддалені від нас часи, було невіддільним від обрядів, вони супроводжували її на всіх етапах: весільні — при одруженні, родильні і хрестильні — при народженні, поховальні і поминальні замикали цикл людського буття.

Розповідь про духовне життя подолян — це широкий тематичний спектр: про яскраву своєрідність обрядовості на Поділлі, про шлях від язичництва до християнства, про традиційні свята і підготовку до них, ворожіння і заклинання, магичні дії і ритуальні заборони, про заговори і повір'я, пости і святкові трапези — про увесь цей світ, драматичний і святковий, осмислений і гармонічний, світ віри і вірувань, спрямованих на те, щоб жити у злагоді із самим собою і незбагненими силами природи.

Замовлення надсилати на адресу: 252001, Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4, «Абрис».

РЕЕСТР КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ 1744 РОКУ

За більш як столітній період гетьманського правління в Україні до нас дійшло дуже мало відомостей про загальні переписи Війська Запорозького. По суті, «Реєстр Війська Запорозького» після Зборівського договору 1649 року» є єдиним джерелом, в якому зафіксовано весь штатний розпис на вказану дату. Про наявність подібного документа пізнішого часу в такому обсязі свідчень сьогодні не маємо. Не зовсім багато існує і переписів козацької старшини. Тому, як нам видається, дослідників історії українського козацтва повинен зацікавити реєстр старшини 1744 року. Складений він у зв'язку з участю козацтва в церемонії зустрічі й супроводження імператриці Єлизавети під час її приїзду в Україну. Цей документ зберігається в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки Академії наук України імені В. І. Вернадського (фонд 1, справа 54483, аркуші 160—164).

Публікація вказаного реєстру дасть змогу доповнити новими іменами, датами, фактами матеріали, що стосуються козацької старшини Гетьманщини. Реєстр, який уклав свого часу професор Гарвардського університету Георгій Гаєцький, і нині є солідною базою для підготовки довідника про козацьку верхівку не тільки реєстрового війська, а й на Запорозжжі, Слобожанщині протягом усього періоду існування цієї суспільної сили.

Во время шестивя 1744 года Ея императорского величества чрезъ Малую Россию в Киев чинена встреча (следующим) порядком.

1. Генеральная старшина, бунчуковые и войсковые товарищи, от трех компанейских полков шесть сот человек да сотни глуховской двести человек на границе.

Оная генеральная старшина именно

Обозный Яков Лизогуб
Судия Федор Лысенко
Асаул Петр Валькевич
Подскарбий Михайло Скоропадский
Асаул Яков

Писарь Андрей Безбородко
Бунчучный Демян Оболенский
Судия Яким Горленко
Хорунжий Николай Ханенко

Бунчуковые товарищи

Яков Маркович
Федор Чуйкевич
Стефан Миклашевский
Иван Омелянович
Иван Стожко
Григорий Александрович
Иван Забела Обтовский
Иван Туранский
Стефан Карпека
Иван Филиповский
Яков Жураховский
Иван Каменецкий
Василь Андреев сын Жураховский
Евстафей Тарасович
Матвей Карпека
Семен и Михайло Заруцкие

Иван Дяковский
Иосиф Гамалея
Федор Гамалея
Семен Чуйкевич
Алексей Свечка
Александр Гамалея
Иван Пироцкий
Иван Троцкий
Федор Каменецкий
Данило Кандиба
Петро Жирицкий
Павел Дубянский
Иван Случановский
Михайло Есимонтовский
Александр Корецкий
Иван Борозна Медведовский

Иван Кутневский
 Федор Шпирай
 Петро Чернолузкий
 Максим Турковский
 Григорий Силевич
 Иван Журавка
 Алексей Понорский
 Иван Скорупа с отцом
 Василь Борозна Горский
 Тимофей Скоропадский
 Андрей Полуботок з племянником
 Андрей Стахович
 Яков, Дмитрий, Тимофей
 и Роман Затиркевичи
 Василь Савич
 Федор Кулябка
 Антон Григорович
 Михайло Мартос
 Андрей Миклашевский
 Петро Ореховский
 Иван Гамалея
 Петро Борозна
 Николай Борозна Лопазенский
 Василь Гудович
 Извидения Михайло
 Василь Корсаков
 Иван Есимонтовский з братом
 Иван Юдиновский
 Василь Кутневский
 Демян Рубец
 Владимир Романовский
 Василь Запаровский
 Василь Березовский
 Григорий Борозна
 Григорий Понорский
 Иван Николаев сын
 Василь Дорошенко з дому
 умершего Андрея
 Борковского Дунин
 Петро Войцехович
 Иван Сандурский

Иван да Михайло Оболенские
 Петро Кулябка з сыном Петром
 Яким Троцкий
 Стефан Милорадович
 Антон Милорадович
 Петро Савич
 Еремий Корсун
 Григорий Войцеховский
 Иван Себастианович
 Михайло Стороженко
 Федор, Семен, Иосиф, Петро Солонины
 Григорий, Андрей Думирашко Райча
 Иван Иосифов
 Дмитрий Прохорович
 Иван Чарныш
 Николай Милорадович
 Михайло Андреяшевич
 Малама
 Владимир Домонтович
 Григорий Петров сын
 Бутович
 Николай Троцкий
 Иван Лизогуб
 Василь Лизогуб
 Иосиф Рашевский
 Василь Кровевский
 Стефан Бутович
 Данило Тарнавский з дому
 умершего Федора Марковича
 Яков Шаула
 Семен Шаула
 Антон Борсук
 Янош Василиев
 Иван Берло
 Стефан Томара
 Григорий Иваненко
 Иван Остроградский
 Иван и Владимир Велецкие
 Иван Яновский
 Петро Павловский
 Федор Губчиц

Войсковые товарищи

Василь Трофимович
 Роман Янов
 Петро Томранский
 Симон Нарбут
 Иван Демянович
 Николай Соколовский
 Яков Оболенский
 Григорий Козловский
 Стефан Чацун
 Сава Зинченко
 Дмитро Стожко
 Иван Пухович
 Данило Савойский
 Кондрат Гарнага
 Гаврило Григориевич
 Григорий Яненко

Григорий Плешко
 Василь Мовчан
 Федор Чорнацкий
 Петро Войцехович
 Василь Полоницкий
 Райполский
 Андрей Войцехович
 Федор Македонский
 Никита Мандрика
 Яким Кладинога
 Сава Терлецкий
 Стефан и Кирило Волевичи
 Иван Грабянка
 Иван Пиротинский
 Дмитрий Левенец
 Никита Заграка

Андрей Богачевский
Белицкий Хвыт
Павел Нестерович
Лонтий Шлиневич
Максим Жуковский
Дмитро Костырка
Матвей Липай
Василь Звингородский
Гаврило Вотертинский
Кирило Лукашевич
Лука Старицкий
Михайло Полоницкий

Андрей Оболонский
Василь Шнурко
Павел Тишкевич
Яков Зарудный
Данило и Михайло
Лазаревичи
Иван Кирипа
Данило Лаврентиевич
Федор Левенец
Михайло Старицкий
Иван и Федор Максимовичи
Лука Руденко
Григорий Сверский

Компанейские полковники

Григорий Павлов
Игнат Часник
Василь Часник
Сотник Глуховский
Демян Туранский

2. Не доездя Крелевецкой станции в селе Тулы голова й полк Стародубовский в пятистах человек.

Оного полку полковник Федор Максимович

Полковая старшина

Обозный Григорий Юриевич
Писарь Стефан Петрушевич
Асаул Петро Милашевский
Хорунжий Мпхайло Якимович

Судия Андрей Губец
Асаул Игнат Данченко
Хорунжий Григорий Данченко

Того ж полку сотники

Полковый Яков Якимович
Погарский Владимир Соболевский
(М)глинский Василь Лисиневич
Шептаковский Иван Манивский
Топольский Михайло Янжуль

Новомеский Андрей Силевич
Почепский Иван Чубчиц
Бакланский Василь Носач
Новгородский Стефан Суденков

3. За Крелевцом в селе Алтыновки полк Прилуцкой и проводил под Батурином до берега реки Сейму.

Оного полку полковник Григорий Галаган

Полковая старшина

Обозный Федор Галеновский
Писарь Иван Александрович
Асаул Яков Величко
Хорунжий Антон Маценко

Судья Яков Огронович
Асаул Никифор Носенко
Хорунжий Иван Семенов

Того ж полку сотники

Полковый Стефан Лукомский
Монастырский Иван Романович
Сребранский Николай Трощина
Ичанский Андрей Стороженко

Варвинский Дмитрий Коницкий
Иваницкий Федор Оверский
Красноколядинский Петро Максимович
Журавский Федор Тарасович

4. З другой стороны реки Сейму полк Полтавский и проводил до Шаповаловки.
Оного полку полковник Андрей Горленко

Полковая старшина

Обозный Иван Левенец
Писарь Андрей Руновский
Асаул Яков Козельский
Хорунжий Максим Лаврентиевич

Судия Григорий Сахнович
Асаул Иван Сулима
Хорунжий Яков Вовнянко

Того ж полку сотники

Полковый Иван Тарнавский
Великобудичский Андрей Сулима
Старосанжаровский Григорий Зенковский
Кобеляцкий Максим Якович
Кишинский Григорий Потоцкий
Калебердинский Никита Козельский
Китайгородский Ерофей Семенович
Маяцкий Гаврило Штепа
Новосанджарский Григорий Афанасиевич

Второй Григорий Штепа
Решетиловский Семен Бузановский
Белицкий Павел Кот
Сокальский Матвей Волковицкий
Переволочанский Есько Вовк
Орлянский Григорий Пстол
Царичанский Иосиф Бабаянский
Нехворощанский Григорий Прокофиев

5. Не доездя станции Борзенской в селе Шаповаловке полк Черниговский в пятистах человек.

Оного полку полковник Владимир Измайлов

Полковая старшина

Обозный Федор Молевка
Писарь Яким Минкевич
Асаул Стефан Славатинский
Хорунжий Игнат Булавин

Судия Тимофей Сенюта
Асаул Елисей Рашко
Хорунжий Стефан Леонтович

Того ж полку сотники

Полковый Федор Посудевский
Менский Яким Кузминский
Столынский Иван Бобырь
Сеницкий Павел Полетанский
Березынский Андрей Лысенко
Ройский Леонтий Бакуринский
Выбельский Николай Тризна

Слабинский Николай Левандовский
Понурницкий Александр Береженский
Киселевский Василь Лысенко
Белоуский Демян Маленский
Седневский Иван Римша
Любецкий Иван Савич
Сынявский Андрей Поленский

6. Не доездя Нежина в селе Комаровке в пятистах человек полк Нежинский.

Оного полку полковник Иван Божич

Полковая старшина

Обозный Михайло Танский
Писарь Василь Кулиновский
Асаул Стефан Китенецкий
Хорунжий Павел Зубковский

Василь Кочубей
Судия Леонтий Грановский
Асаул Андрей Волбковский
Хорунжий Василь Грива

Того ж полку сотники

Полковый Афанасей Левицкий
Третий Григорий Романовский
Второй Кирило Кулаковский
Мрынский Иван Тарасевич
Олишевский Василь Шрамченко
Верешевский Иван Армашевский
Ивангородский Матвей Конеский
Конотопский Иосиф Питенецкий
Шаповаловский Максим Соломский
Кролевецкий Григорий Огневский

Коропский Иван Забела
Глуховский Демян Туранский
Девицкий Яков Селецкий
Похорский Дмитро Григорович
Бахмацкий Андрей Барановский
Борзенский Пантелеймон Забела
Батуринский Алексей Демидовский
Новомлинский Иван Шишкович
Воронежский Андрей Холодович
Янполский Коневецкий

7. Не доездя станции Козарской в местечку Носовка полк Лубенский в пятистах человек проводил до деревни Ставиской.

Оного полку полковник Петр Апостол

Полковая старшина

Обозный Иван Кулябка
Писарь Семен Столповский
Асаул Федор Зарудный

Хорунжий Радион Рачевский
Асаул Семен Прийма
Хорунжий Григорий Манжос

Того ж полку сотники

Полковый Михайло Скаржейский
Чигириндубровский Александр Бутовский
Городиский Филип Петровский
Сенчанский Иван Криштоп
Смеловский Григорий Довгий
Роменский Иван Маркович

Перятынский Григорий Корнеевич
Лукомский Стефан Пыковец
Чорнуский Петро Троцкий
Глинский Антон Крижановский
Лохвицкий Иван Огронович

8. Не доезда станции Козельской при деревне Ставинской встретил полк Миргородский в пятистах человек и проводил до станции Козелецкой.

Оного полку полковник Василь Капнист

Полковая старшина

Обозный Федор Москов
Писарь Федор Козачковский
Судья Федор Остроградский
Асаул Тихон Калницкий

Асаул Иван Бялошицкий
Хорунжий Петро Богаевский
Хорунжий Максим Леонтиев

Того ж полку сотники

Миргородский Василь Зарудный
Омельницкий Григорий Остроградский
Городиский Мойсей Кодинец
Уласовский Михайло Майборода
Остаповский Федор Базилевский
Устивицкий Дмитро Ламан
Шишацкий Федор Яковенко
Кременчуцкий Федор Гаврилов

Сороченский Федор Ефремов
Хоролский Еремей Родзянка
Потоцкий Юрий Сахатов
Голтвянский Василь Остроградский
Белоцерковский Иван Базилевский
Богацкий Андрей Стефанович
Ярешковский Стефан Потапенко

9. От Козельца полк Киевский до села Семиполки.

Оного полку полковник Михайло Танский

Полковая старшина

Обозный Алексей Подвысоцкий
Писарь Зиновий Борсук
Хорунжий Иван Лягул

Судья Федор Война
Асаул Матвей Шум
Хорунжий Еремий Брага

Того ж полку сотники

Козелецкий Стефан Барановский
Носовский Карп Шаула
Бобровицкий Косташ
Киевский Павел Гудым

Остерский Михайло Солонина
Кобызский Семен Мандрыка
Гоголевский Александр Солонина
Моровский Петро **Негуля**

10. При Семиполках полк Переяславский в 500 человек и проводил до станции Дымерской.

Оного полку полковник Семен Сулима

Полковая старшина

Обозный Семен Безбородко
Писарь Яким Каневский
Асаул Григорий Лукашевич
Судья Константин Лисаневич

Асаул Яков Михайлович
Хорунжий Стефан Иляшевич
Хорунжий Михайло Лукашевич

Того ж полку сотники

Полковий Іван Добронєцький
Второй Іван Гулак
Трехтемировський Сава Гриневич
Бориспольський Стефан Афенди
Яготинський Філіп Купчинський
Золотоноський Констентин Леонтович
Дамонтовський Іван Плачидський
Лепявський Василь Лазаревич
Воронковський Николай Афдемдил

Пешанський Михайло Кандиба
Барышевський Григорій Лизокевич
Березанський Василь Думитрашко
Гельмязовський Сава Тоцький
Кропив'янський Дмитро Дарагань
Бубновський Федор Базилевич
Басанський Іван Нестелий
Прилеєвський Алексей Требуский

11. От Дымерки до реки Днепра полк Гадацкий в пятистах человек.
Оного полку полковник Петр Галецкий

Полковая старшина

Обозный Василь Быковский
Писарь Яков Сытенский
Асаул Иосиф Сытенский

Судия Іван Родзянка
Асаул Алексей Бугаевський
Хорунжий Василь Ковалевський

Того ж полку сотники

Полковий Петр Пиратинський
Второй Иосиф Малиновський
Веприцкий Прокоп Масюк
Куземинський Григорій Покотило
Зенковский Константин Васи́лиев
Котелевський Данило Лисевич

Комышанський Павел Антонов
Грунський Ілля Милорадович
Опошнянський Андрей Демянов
Зенковский Данило Жуков
Лютенський Лукян Засядко
Рашевський Семен Зеленський

Публікація Володимира СЕРГІЙЧУКА

Стародавній Київ

Успенська церква Києво-Печерської лаври

ПОЕТ-ІСТОРІОСОФ ОЛЕГ ОЛЬЖИЧ

Олег Ольжич—прибране ім'я сина класика нашої літератури Олександра Олеся (Кандиби). Народився Олег на Житомирщині, дитинство провів у Києві. Після більшовицького перевороту родина Кандиб емігрувала до Австрії, а потім переїхала до Чехо-Словаччини. Освіту Олег Кандиба здобув у Празькому Українському вільному університеті та в Карловому університеті. Перед молодим вченим відкривалася блискуча наукова кар'єра. Як доктора археології його запрошують в Гарвардський університет (США). Але Олег Кандиба обрав інший шлях—вступив до Організації українських націоналістів і з часом очолив відділи ОУН, що діяли на Правобережній Україні. Ця обставина була основною причиною того, що в радянській Україні творчість поета О. Ольжича замовчувалась. Запеклі борці з «українським буржуазним націоналізмом» — В. Чередниченко, К. Дмитрук та ін.—творили міфи про тісну співпрацю Олега Кандиби з фашистами, хоч добре знали, що поета по-звірячому замучили в Заксенхаузені 1944 р. До речі, за Олегом Кандибою полювали не тільки гестапівці та енкаведисти, але й оунівці-бандерівці, оскільки він належав до крила ОУН, яке очолював А. Мельник.

О. Ольжич увійшов в літературу як поет-історіософ, який прагнув закласти в основу поетичного осмислення сучасної української історії філософію активної дії, вчинку. Іван Дзюба так визначив оригінальність творчої манери О. Ольжича: поет не лише відтворює давні цивілізації, відроджує світ княжої та козацької доби в історії України, а й «проникає в їхню духовну суть», дає «інтелектуальне осмислення історії культури людства» (Дзюба І. Преодоление остракизма // Дружба народов.— 1989.— № 12.— С. 248).

Творчість О. Ольжича разом з поезією його сучасників О. Стефановича і М. Бажана, П. Тичини і Є. Маланюка, М. Зерова і Л. Мосендза, Ю. Липи і Б.-І. Антонича утверджує державотворчу ідею, віру в те, що «шматок між Заходом і Сходом» (П. Тичина) створить себе, що Україна відродиться.

Археологія

Л. Мосендзові

Поважна мова врочистих вітрин.

Уривчаті передвіку аннали.

— Ми жали хліб. Ми вигадали

млин.

Ми знали мідь. Ми завжди

воювали.

— Мене забито в чесному бою,

Поховано дбайливою сім'єю.

Як не стояти так, як я стою

В просторій залі мудрого музею?

Так виразно ввижається мені

Палючими безсонними ночами:

Я жив колись в простому курені

Над озером з ясними берегами.

Встають і сунуть — сіра сарана,
Мов від посухи вигора отчизна.
Це ти, здобута, мстишся,
Смоленщиною,
І гетьман жар із розумом една.

І ще раз мовить хижо і охоче
Крива козацька вартівниця прав.
Не віримо у осінь! Розірвав
Навпіл її саму Перун пророчий.

III

Зимовий похід

Ці кілометри щедрі без числа,
Що їх доперва за літа полічать.
Дзвінки шляхи і постріли. Імла
І вітер, що обпалює обличчя.

І кров. Ясна і свіжа на снігу,
Шабель тонких загашувана спрага.
Ти давнім барсом значиш крізь
пургу
Примхливий слід — одвага і звитяга.

Позаду серпень. І чека Звіздаль,
Не місце страти — тріумфальна
брама.
Тепер вже піде у весняну даль
На все твій шлях неугнута і прямо.

* * *

Ми вийдем жорстоке зустріти,
Заховане в ранковій млі,
І стануть не луки, не квіти —
Каміння саме на землі.

І будуть: не сонце, не обрій,
А сірість похмурого дня.

(На сірім граніті хоробрі
Різьблять своє мужнє ім'я.)

Шляхи — велетенські гадюки...
Невгнути, розмірений крок...
Діла і змагання сторуки,
І смерть — як найвищий вінок.

Із циклу

«Незнаному воякові»

Держава не твориться в будучині,
Держава будується нині.
Це люди на сталь перекуті в огні.
Це люди, як брили камінні.

Не втішені власники пенсій і рент,
Тендітні квітки пансіонів,—
Хто кров'ю і волею зціпить в цемент
Безвладний пісок мільйонів?

Розкрийте зиниці, розкрийте серця,
Черпайте кришталеве повітря.
Одвіку земля не зазнала-бо ця
Такого безкрайого вітру.

Він віє, шалений, над стернями днів
Диханням незламної волі
Від дальніх пікетів, вартових огнів
Імперії Двох Суходолів.

Він віє диханням солоним, як кров,
Тугих океанових надрів,
Що їх Севастопіль на все розпорів
Кільватерним ладом ескадри.

Над хижим простором
Верхів'я-Памір
Сліпуча і вічна, як слава,
Напружена арка на цоколі гір —
Ясніє Залізна Держава.

Передмова та публікація Віталія АБЛИЦОВА

Юрій МУШКЕТИК

ДИЯВОЛ НЕ СПИТЬ

повість

I

Григорій проснувся рано. Як і завжди. До схід сонця. О цій порі встають всі робітні люди. Вийшов з ванькирчика, став на порозі. Його обвіяло росяним холодом, і він зіщулився. Та лиш на мить. В наступну вже усміхався ярому весняному ранку: рожевому пружку на овиді, молодій кучерявій яблуньці з тугими бубочками яблужок, сивій од холодної роси траві, бузкам біля воріт та біля перелазу в сад. Бузки шаленіли, скипали фіолетовим, рожевим, білим квітом. Вже одквітали. Під деякими кущами землю усіяли зірчасті квіточки. В повітрі стояв густий, запаморочливий запах. Григорій згадав, що десь-то чув іншу назву бузків — райдерево. «Як гарно, як високо»,— подумав. І ще: «Одцвітини»,— це вже й про себе. Але подумав без страху й без печалі. Либонь, навпаки, йому давно не малося так легко, так безмрійно, як нині.

Біля тину — кущ півоній та два кущі розбитого серця — сережок. Півонії ще не розкрилися, крізь зелені порепини бутонів проглядали рожеві пелюстки майбутніх мачок. Сережки ж буяли в розповені цвіту, гінкі стебла, а на них досконало витворені небесним Майстром квіти.

Він вдихав пах бузку, вбирав у себе все: півонії, сережки, яблуньки, рожевий пружок на овиді... Вони лагідно лягали на дно серця, сповнювали душу легкою замрією, солодкою благодаттю. Не може бути смутку та печалі в такий ранок, дурень той, хто злоститься, вар'ює, ніякі людські незлагоди, людські турботи, захланності не здатні ані на мить потьмарити світ краси, довершеності, граційності. Умийся сльозами, заморочена душо, змий кіптяву та сміття клопотів, оглянься... А світ такий широкий, такий ясний...

Корчма стояла на горі, дорога від неї спадала в широку-широку долину, по якій несла свої голубі води Сула. І вся долина також голуба, повита ніжним серпанком. Ось-ось зблисне сонце, й серпанок порожевіє, напнеться, й долина полине разом з річкою, жовтою дорогою, селом на Засуллі в невідому далечінь. І він полине з ними. Григорій не вперше стоїть на цій горі, не вперше зупиняється в цій корчмі. Бувало ще в дитинстві: їдуть з батьком з Чорнух у Хорол або Оржицю, батько завше зупинить коні тут. Нинішня корчма нова, поставлена на місці старої в дуже зручному й гарному місці. Благословенний край, благословенна земля! Скільки таких чарівних куточків на самій тільки Полтавині: на Пслі, на Ворсклі, на Осколі... На тину на Григорія чекав біленький рушничок, вишитий волошками. Повісила для нього господиня. Але він не захотів умиватися біля криниці, вирішив умитися просто з Сули.

Переступив перелаз. І знову затримався. Не міг одвести очей від городу. Тут також все пнулося вгору, наливалось соками, буяло. Часник порозпускав пір'я, цибуля вже викидала стрілки, укріп та петрушка перехрестилися двома рівними рядочками, розбіглися по городу пустотливі хвостики маку, квасоля та соняшник тулилися докупі в парі, небавом вона обійме його, пов'ється по ньому вгору, до сонця.

За городом — сад, крилаті яблуні та груші, кучеряві черешні та сливи. Молодий сад тільки закладали поруч старого.

Стежка тонула в траві — ситій, важкій, яка вже аж просилася під косу. В ній зблискували сині та жовті іскри — маленькі тендітні квіточки, ніжні-преніжні, до кожної хотілося нахилитися, доторкнутися. І взяти все це в душу.

Взяти назавжди. Поруч такої квіточки не поселиться ніщо лихе, бридке, нехороше. Умий душу росами, посели туди квіти, це диво землі!

Ріка парувала, в ній схлюпувала риба. Вода мила довге вербове віття, напинала в глибині зелені тятиви водяного зілля. Під протилежним берегом жовтіли півники, великий барвистий метелик сідав то на ту, то на іншу квітку й підхоплювався, мить тріпотів крильцями в повітрі, сідав знову. І враз щось шелехнуло, щось хлюпнуло, завирувала вода, й метелика не стало. Сів на дуже низьку квітку, і його вхопила рибина. Григорій тихенько засміявся: вибирай сідало вище і пильнуй, світ не любить зівак. Вода обпалила обличчя, хлюпнув раз, вдруге, втретє,— хлюпав і хлюпав, і почував, як наливається бадьорістю і свіжістю все тіло. Витерся рушником, розітер шию, кинув рушничка на плече. Сів на пенюк, дивився на воду. В калиновій гушавині млосно, сонно, стомлено дотьохкував соловейко: «Тіох; тіох; тіох; тіур; фіть-фіть-фіть». Либонь, це був досвідчений співак, який запарубкувався до старості. «Як і я»,— подумав Григорій і знову засміявся без голосу. Молодий, запальний, недосвідчений соловей бив у ранкову зорю без угаву: «Тір-тір-тір, лясь-лясь-лясь!» Ні голосу, ні слуху, прости Господи, тільки дика молода енергія, задерикуватість та запальність. «Не високого пошибу джигун, такий собі гуляка, котрий надолужує нахабністю». По той бік річки, у вербах, обізвалася зозуля: «Ку-ку, ку-ку-ку». Він навіть не встиг запитати, скільки вона не пошкодує йому років. І знову: «Ку-ку, ку». Йі замовкла, і мовчала. Григорій усміхнувся. Дістав з-за пояса флейту, приклав до губів. «У-у»,— видобув перший звук не зовсім вдало. Приклав флейту вдруге: «У-у, у-у». «Ку-ку, ку-ку»,— зарепетувала за річкою зозуля. Йі знову Григорій видобув з флейти звук, подібний до зозулиного співу. Йі знову залементувала зозуля. Так перемовлялися кілька разів. Врешті зозуля не витримала й полетіла через річку просто на нього. Майже над самою його головою шарпнулася, шугонула праворуч, вгору, її довгий, неначе прив'язаний, хвіст, здавався, не встигає за нею, ось-ось одірветься і впаде.

Задоволений, звеселілий, Григорій підвісяв. Стежкою, берегами ще якийсь час ішов понад річкою. О цій порі, убрана в зелені шати, вона була чарівна. Срібні струмені переливалися, спліталися, розпліталися й спліталися знову, гойдалися жовті та білі лілії, татарський шабельник виставив з води гострі леза («може, там сховалося ціле татарське військо»), калини ще не цвіли, але вже викинули ніжну білу кашку. Синички, шиглі, очеретянки сповнювали луку ніжним щебетом. А понад усім — туркотіння горлиці, його любив найдужче, воно вносило в душу якийсь особливий спокій, особливу благодать. Чомусь думалося, що отако вона туркотіла ще за святого Володимира і за Богдана Хмельницького... Йі туркотітиме вічно. Вічно нагадуватиме про Творця, якому зобов'язані раєм на землі.

Вже в саду зупинився, просто перед ним на стежці сидів чорний кіт. Чорний кіт — то кепсько, потрібно перечекати, подивитися, в який бік побіжить, і обійти іншою стороною. Кіт зрушив з місця, й Григорій побачив, що то їжак. Усміхнувся в душі. Як вертався, на стежці під гору йому зустрілася ватага хлопчаків, шибеників з вудками,— це ті, що деруть пташині гнізда, патрають сادي та городи, лякають з гушавини перехожих.

— Старчик іде, старчик іде,— загаласували. Григорій не ображався за таке означення його особи. Так, він старчик і віком, і статками своїми, так його називають скрізь (опріч панських домів), алекладають, стосовно до нього, в це слово й повагу, й пошану. І навіть ці діти, розбійники з лозинками на плечах, поштиво вступили йому дорогу й поскидали брили та шапки. «Не шукай щастя за морем, не мандруй по планетах, не проси його у людини, не шляйся по палацах, не броди по Ієрусалимах. Воно недалеко. В серці і душі твоїй. В тобі самому»,— процитував себе самого. А лине воно в твою душу з оцих трав, оцих калин, оцих верб.

Поки зійшов на гору — захекався. Сів на широкий лаві під вікнами корчми. Сонце вже підбилося над в'язами по той бік дороги, обсипало Григорія золотавим промінням. Довкола панувала тиша. О цій порі в корчмі не було нікого. Середа, будень, всі люди на роботі, подорожні, які ночують у корчмі, вибираються в дорогу з досвітка, аби якомога далі проїхати з холодком та поки не збили куряву череди. І так гарно було в Григорія на душі, так ласкаво, ніжно

пригрівало сонце, що дрімки самі впали на очі. Григорій оддавна звик віддаватися на поклик природи, спонук свого тіла, отож зняв сірєнький каптанець, розіслав на лавиці, поклав під голову руку й заснув. Поспішати йому нікуди. Метушні, поспіху не любив.

Спав так міцно, що не почув, як до воріт корчми підкотився запряжений четвернею вороних ридван і зупинився, й машталір скочив на землю та відкинув сходи́нку, відчинив оббиті зсередини епанчею дверцята, двоє служників у чорній одежі, котрі їхали на зап'ятках ридвану, підхопили під руки тілистого чоловіка в похідній рясі з киндяка, підперезаній шкіряним поясом, душоґрієччі поверх нього, чорному капелюсі — одягові дорожньому, багатому. Це був гість несподіваний для цих місць і дуже високий — митрополит київський Самуїл Миславський. Послушник-служник дістав з ридвана шубу з куниць, тримав її в руках, не знаючи — накинути на плечі митрополита чи не накидати. Митрополит схитнув головою: не треба. Він рушив до корчми. Поки підгодують коні, помастять колеса, спустять по крутому узвозі, закладаючи в колеса дрючки, ридван, він поспідає і перепочине від дорожньої трясовиці.

Служники понесли за ним патерицю китайського дерева з золотим набалдашником, на якому дві змії сичали на святий хрест, кошики з наїдками.

Миславський пройшов широкою, протоптаного в моріжку доріжкою, залишав сліди від малесеньких міцних каблучків — ковзнув поглядом по старчику, який солодко спав на лавиці. Ковзнув і відвів погляд — скільки їх тиняється по дорогах і сплять де доведеться.

В корчмі метушилися корчмар і його дружина — молоді, дужі, загонисті, й вийшов старий корчмар Оверко, який передав корчму синові з невісткою і тільки наглядав за ними. Всі вони кланялися низько, відступали задки, корчмар ледь повів оком на дружину, і вже метка білява молодиця летіла в запілля, а звідти назад, і летів на стіл дорогий чистий убрус, на лаву килимок, корчмар вибіг у сини й вигнав ґурей, які чомусь увійшли туди слідом за митрополитом, а одна, зозуляста, навіть витягнула шию й заглядала через хатній поріг.

Митрополит обвів поглядом корчму. Вона була чину чистого: на суднику — миски, квітами розписані, рушники на стінах, ще й дві картини — одна на дверях: п'яний козак спіткнувся об колоду й бурмоче (написано внизу): «Чого, п'яного, розлігся на дорозі?», друга на стіні: сіяч сіє, птахи скльовують... Притчева, хороша картина. Старий корчмар обігнувся білим рушником і закликав у очікувальному поклоні. Багато різного люду перебачила корчма за свій вік, бачила вона й генералів, і полковників, і комондарів усіляких міст, зупинялися в ній якийсь навіть посли турські, але митрополита приймала вперше. Колись напували коні челядники білгородського митрополита, й сам митрополит попросив води холодної, студеної, з криниці, — хтось йому сказав, що вода в ній дуже смачна, — але до господи не заходив. А цей ось завітав. Та ще й митрополит не якийсь, а київський! Їхнє преосвященство! Їхня святість! Може, й він забажає холоднячку? Але митрополит нічого корчмарєвого не забажав. Послушники вже діставали з кошика наїдки (в окремому кошику стояли горілки: кардамонова, мостахінна, соснова, рубенова, дві пляшки вина французького — того кошика не чіпали): стерлю, в'язя смаженого, пироги з карасями, родзинки, поклали дві срібні ложки — велику та малу, виделку, серветку, поставили на стіл срібний келих, пляшку англійського пива. Й поклали золотого годинника, аби його преосвященість бачив, скільки згаяно часу (його в нього небагато). В келисі запінилося аґлицьке. Миславський дивився, як вливається воно туди золотим струмінцем, як виграє, і його спрага зростала. Він аж плямкнув товстими червоними губами. Пив, милуючись у вікно чудовим краєвидом. Під вікном на лавці й досі спав старчик. Тільки тепер він прийняв з голови руку, й стало видно його обличчя. Довговиде, сухе, з довгим рівним носом, виразними бровами та вустами. Обличчя спокійне, умиротворене, аскетичне. І враз пиво забулькотіло Миславському в горлі, воно стало гірким, як чемериця. Миславського струснуло, тіпнуло, й він напружив усі сили, аби подавити той дроз, не виявити свого збентеження. Та й було то не тільки збентеження. То була люта, неключима заздрість, яка перекипала в гнів. Боже мій, він, преосвященний єпископ, знаний всіма стовпами православної церкви, колишній

ректор, а нині куратор Київської академії. Божий миропомазаник, котрий виходить до християн у всипаній коштовним камінням митрі, сакосі із звонцями, заздрить старчиків в поношеному каптанцеві та полотняних штанах, у якого ні чину, ні посади, а майна — торбина з окрайцем, флейтою та кількома книгами. Й він не може нічого з собою зробити, не може погасити у власних грудях той недобрий (такий недобрий) вогонь. Цей старчик, наймення якому Григорій Сковорода, переслідує Миславського все життя. Од першого дня, од першої стрічі... Ні, не од першого. Перший день, один-єдиний, був днем тріумфу Самуїла, тоді ще Семена. Того дня імператриця Єлизавета Петрівна в'їжджала в Київ. У її велетенському почті, в хвості обозу плівся півчик імператорської капели Грицько Сковорода. Таки в хвості, таки в обозі, хоч і випхався наперед і витріщився на тріумфальні ворота. А з тих воріт назустріч імператриці виїхала Божественна колісниця, яку везли два крилаті пегаси, а вже за ними ступала вся Київська академія з Рафаїлом Заборовським на чолі. В колісниці стояв київський князь Кий — розкошлячена борода, золота корона на голові, золотий хрест на грудях, — він зійшов з колісниці і вручив імператриці герб, ключ від воріт та київські клейноди й запросив її величність до міста. Тим князем, Кієм, був він, Семен Миславський, найкращий спудей академії — «цвіт поміж іншими», так було написано в табелі, з-за його спини «випурхнув» ангел і прочитав вірші на честь Єлизавети Петрівни, складені префектом академії Михайлом Козачинським. А Кий знову ступив на колісницю, й пегаси, спудей академії, потягли її до міста. Семен Миславський їхав на спинах своїх колег і втішався вельми. Він не запрямітив тоді Сковороду, та й як міг запрямітити в товпі обшмульганих у дорозі служників, але впевнений, що той заздри йому. Та й хто б не позаздрил!

А по кількох днях вони зустрілися в одному класі. Богословському. Фару, інфіму, граматику, синтаксиму, пітику, риторику та філософію Семен долав окремо від Григорія. Той, дійшовши до богослов'я, довго мандрував — спочатку з генералом Вишневським, у його почті, до Токая, де провів п'ять років, тиняючись по містах Європи то сам, то супроводжуючи пані Вишневську, далі трапив до імператорської капели. А тепер ось вернувся й продовжив навчання.

Третього чи четвертого дня Миславський відповідав урок, читав напам'ять «Перло многоцінне» Кирила Транквіліона Ставровецького, цей класичний зразок поетичний. заливався солов'єм, аж лящало у вухах. Так читав завжди — голосно, дзвінко, з захопленням (не завжди справдешнім). Спудей, як завше, гуділи, кожен займався своїм. Власне, Миславський, читав для професора. Той сидів, приплющивши очі, старий, упокорений долі... Йому було все байдуже. І спудей, і Миславський, і навіть сам Транквіліон Ставровецький. По тому, як Миславський замовк, професор поводить носом (близькозорий) по списку спудей і покликав Сковороду. Той почав читати. Читав тихо, спокійно, але якось так, що спудей перестали гудіти, зацікавлено слухали, й сам професор пробудився, наставив долоню до хрящовитого вуха (не дочував), одначе не просив «підняти глас», напружився. Сковорода читав і читав, впевнено, рівно, але й виразно, і читав, доки не скінчився урок.

Відтоді почалося їхнє змагання. А водночас й Семенові муки. Професор задав завдання вивчити на завтра главу. Семен не спав ніч, вивчив дві, Сковорода ж провіршував чотири. Будуючи логічний квадранс, Миславський послався на Декарта, Сковорода ж побивав Декарта Локком і Беконом; Семен вирішував задачу двома способами, Григорій — трьома. Ще й робив це легко, мовби бавлячись. Й не стало Семенові життя, не стало спокою, зів'яв «цвіт поміж іншими». Йому б примиритися, не виказувати свого роздратування, своєї злоти, заздрості — не вистачало сили. Й не вистачило ніколи. Все своє життя, піднімаючись вгору з одного рангового щабля на інший, отримуючи нагороди, похвали (навіть від самої імператриці), він краєм ока, краєм роздратованої свідомості стежив за Сковородою, який не здобував ні чинів, ні посад, ні маєтностей. Нічого йому не було треба, нічого його не турбувало, ніщо не могло зіштовхнути з обраної стежки. Йде і йде... Куди йде? Є небо над головою, є свита на плечах, є книга в торбині... Завжди легкий, веселий, рухливий, витриманий, цнотливий, благодушний, словоохочий, поштивий, подільчивий, боголюбивий, не лестивий, з усіма рівний, всім вдоволений, втішає нещасних,

ділитися останнім з бідними. (Таке й тільки таке про нього оповідають.) Чужі думки його мало цікавлять, як і те, чим жити, на чому жити. Бесідує з древніми, складає байки, повчання, філософські трактати, пише їх у полі, в лісі на пенькові (найчастіше десь на пасіці), пише легко, не дорожить написаним, роздарює, роздає друзям або знайомим, чи й просто першим зустрічним. Й диво — написане не пропадає, його переписують, переповідають, заучують напам'ять. Старчик ніколи не затримується довго на одному місці. Ледве йому щось не по душі — палицю в руки, бриля або шапку на голову...

Викладав піїтику в Переяславській колегії, ще й написав своє власне «Рассуждение...» про поезію, і його... виперли з колегії. Навчав сина багатого поміщика Томари, і той виставив навчателя за двері, щоправда, незабаром вернув. Й так — куди не поткнеться, не може втриматися на місці. Бо ж не тримає язика на припоні. А всі його вихваляють, величають і возвеличують. За віщо? Що таке знайшли в тих його писаннях? «Наше щастя — мир душевний. Пізнай себе». Ну й що, пізнав, побачив... І куди те подінеш? Станеш перед Творцем... Але він і так знає, хто ти є і чого вартий. «Зосередься на собі. Пізнай через себе людину». Хіба можна пізнати її краще, ніж пізнаєм на сповіді? Й що в тій людині? Ах, ліпше не заглядати в те дупло, яким є її душа. «Рідне щастя не в знатному чині, не в тілі дарування, не в красній країні, не в славному віці, не в високих науках, не в розкошах багатства...» «Корінь всьому — серце», «не плоть наша — людина, а мисль. І шлях до щастя через «сердечні печери». Все це відоме од початку віку. З Біблії, од Платона... А всі зачудовуються, мають ті давні істини за відкриття. Й що найгірше, зустрівшись з Сковородою, а по тому з ним, з Миславським, намагаються виповісти все, що почули од старчика, їм здається, що роблять йому величезну приємність; отакий, мовляв, ваша святість, у вас колегіант, отакий у вас товариш. І мусить вислуховувати, мусить творити на обличчі вдовolenня, а то й захоплення, впадати в лицемірство. Однак вдавав не завжди. Життя зводило їх на вузьких стежках. В році шістдесят восьмому Самуїл Миславський посів Білгородський єпископат. Йому підлягав і Харківський колегіум, де Сковорода читав спудеям додатковий курс — катехізис. Звичайно ж, не захотів читати курс усталений, вивірений, написав свій — «Початкові двері до християнської доброчинності». Ошелешив тією «доброчинністю» ректора колегіуму Йова Борещького, але той зціпив зуби, мовчав. Та не змовчали інші професори. Прізвиське одного — Миславський запам'ятав — Шванський. Протоієрей Михайло Шванський... Повідомили... Наполягли... Доповіли... І він, Миславський, наказав прислати катехізис на апробацію йому особисто. Й, звичайно ж, побачив сумніви як у запитаннях, так і у відповідях, й немало невідповідного православним, філософським, риторичним і політичним правилам. І весь стрій навчання не відповідав усталеному правилу. Та й те ще: хіба може навчати світська людина молодих людей благозвичайності? Де таке бачено! Єпископ обурився. Єпископ висловив невдоволення. Наражався на небезпеку, бо Сковороду обстоював генерал-губернатор Щербинін, чимось його обворожив старчик. Якось у розмові з Григорієм запропонував: «Чесний чоловіче, чому не візьмеш собі якогось чину чи маєтності? Проси». «Милостивий пане,— відказав Сковорода,— світ — театр. І діючі особи поцінуються в ньому не за чином, а за грою. Я давно об тім думав. І можу бути тільки особою простою, нехитрою, цю ролю вибрав — і щасливий».

Власне, те саме, тільки значно грубіше, безтактно він відказав лаврським ченцям на їхні запитання до себе: твої таланти відомі, свята лавра прийме тебе як своє чадо, ти будеш стовпом церкви і окрасою обителі: «Ах, преподобні. Я стовпотворення собою множити не хочу, досить і вас, стовпів неотесаних, у храмі Божому». Що ж, вибрав — радій. Бери свою палицю вербову й прощуй битим шляхом. Ні, ні, не він спровадив Сковороду... Він тільки висловив сумніви...

По тому єпископ взявся за колегіум. Ще раніше довідався, що спудеї поза колегіумом розмовляють простим наріччям, опріч малоросійським, російську мову не шанують, геть забули, що таке благочестя, не дарма, покинувши свої класи, бігали на лекції Сковороди, святі місця з Біблії тлумачуть, хто як хоче, постів не дотримуються. Довелося відправити слідом за Сковородою ще

кількох професорів і вигнати кількох спудеїв. А решту взяти в шори. І вчити їх наук, а не вільнодумства. Він видав суворий наказ про те, щоб у перекладах з грецької та латинської професори і спудеї відходили «від глибокої слов'янської мови і грубого місцевого наріччя та послуговувалися тільки російською мовою». Й подарував колегіуму друкарню та бібліотеку. Там були найвідоміші праці з історії та філософії. Єпископ власноручно склав рекомендаційний список, що читати спудеям. Колегіум по тому піднісся високо. На випускних екзаменах всі учні написали панегірик імператриці. Слава докотилася аж до столиці. Єпископ отримав подяку од височайшого імені. Він ішов второваним шляхом. Ступав у ще свіжі сліди світоча науки, стовпа церкви Феодана Прокоповича, котрий за царя Петра сягнув надхмарних висот, жив у столиці, навчав царських фамільянтів, реформував російську церкву, викрив підступні наміри на зраду гетьмана Полуботка, й той скінчив своє життя в льохах Петропавлівки. Ніхто не вмів краще за Прокоповича скласти панегірика цареві. Там найвищий штиль, злотовблисні порівняння. Миславський наказав узяти їх за зразок по всіх колегіумах, по всіх школах Малоросії. Він іде рівною дорогою — Прокоповичевою. Сковорода ж своєю. Не сказати навіть якою. Вона для Миславського — в тумані, через пуші та нетрі, й куди приведе подорожного — невідомо. В безвість, небуття? Сповниться воля Божа!

...Сковорода пробудився. Чув форкання коней, голоси, яєсь побрязкування. Повільно підвівся, стер долонями дрімки з очей. Побачив розкішний ридван біля воріт, служників у чорних скуфейках. Отже, іде яєсь велике цабе. Він не любив Божих слуг у дорогих рясках, але й не торопів перед ними. Не торопів ні перед ким. Ні перед владиками земними, ні навіть перед небесними. Бог над ним, але й з ним, у ньому. Він скрізь і всюди. Навіть у отому полив'яному черепку під тином. Найперше ж у мислі людській, у серці. Бог — це мисль, це — правда, це — істина. Це друг людини, а не наглядач за нею. Цього не розуміють церковники й мурмосять на нього, вважаючи, що Бог лише на небі й тільки вони — провідники його волі. Вичитують з євангелія те, що вигідно їм.

Неквапливо зайшов до корчми. В дверях на мить затримався. Жодна жилка не тіпнулася на його обличчі, не одмінилася жодна рисочка, тільки в глибині душі, на самім денці, сколихнулося щось. Ледь-ледь. Він упізнав Самуїла в одну мить. А той поблід і кліпав повіками. Кров відступила йому від обличчя. Сковорода підійшов під благословіння. Самуїлова рука ледь-ледь тремтіла. Але він опанував собою.

— Сідай, Григорію, розділим скромну трапезу.

Сковорода ковзнув поглядом по найдках, по плящі з пивом, саме ковзнув поглядом, а не подивився. Трохи довше затримав погляд на годиннику, — на якому місяць і звізди, й дванадцять апостолів, до котрого надійде велика стрілка, стільки годин і відбиває.

— Дякую, — сказав Сковорода. — Я їм тільки один раз на день, увечері. І не вживаю ні м'яса, ні риби.

— Знаю, знаю... Постуєш... Хвальню.

— Не постуєш. Так велить мені душа...

— Тут велить шлунок. — Миславський засміявся. До нього вернулися впевненість і навіть добрий настрої. Порозовіли й щоки. Сидів за столом, тілистий, кремезний, налитий соком, кругле, як тарілка, обличчя пашіло здоров'ям.

Сковорода сів. Не біля Миславського, але й не з протилежного краю столу — посередині.

— Оверку, — звернувся до старого корчмаря. — Скажи невістці, нехай подасть мені кухоль узвару.

— Я сам, — одчухнувся од стіни Оверко.

— Узвар який у тебе? — запитав Миславський.

— Пшоно сорочинське, груші, терен.

— Холодний?

— Є на льоду.

— Мені також кухоль.

Корчмар пішов і швидко повернувся з двома кухлями узвару. Спочатку, либонь несамохіть, подався до Сковороди, далі зупинився, неначе наштотхнув-

ся на невидиму линву, й першому подав митрополитові. Від Миславського не сховався той його порух, порух душі, серця, й він на мить спохмурнів знову. І ставив корчмар перед Сковородою кухля поштивіше, ніж перед ним, митрополитом. Принаймні так здалося Миславському.

Але узвар справді був смачний.

Він потроху й розбалакав їх. Сковорода розпізнав, що в ньому окрім пшона сорочинського, груш та терену також є агрус («Тіль-тіль,— погодився Оверко,— одна жменя»), а Миславський — що узвар на шафрані і меді. Почали гадати, який мед, відгадав Миславський — гречаний — і лишився задоволений. Згадали наїдки та напої бурлацькі — святу водичку, здебільшого позавчорашню, з мухами, й не святе прокисле пиво. Згадали професорів своїх, бо хоч до останнього богословського класу навчалися нарізно, професори були ті самі. Того ж таки Михайла Козачинського, Георгія Кониського, Гедєона Слонимського.

— Славні навчателі були,— мрійливо проказав Миславський, витираючи руки серветкою в кружевах.— Тепер таких немає.

— Істинно,— підтвердив Сковорода.— По Козачинському та Кониському запаршивіла академія.

Миславський кавкнув борлаком, неначе ковтнув жабу. Ще ж сам недавнечко був ректором. Але й захищатись не випало — заліз у глухі куточки самотужки. Довелось триматися попередньої ниточки.

— Залишили по собі добру славу — щасливці.

— Не всі й не завжди були щасливими. Попсовано крові Козачинському. Підступи, підніжки — і все клята заздрість.

— Хіба заздрість — це обов'язково зло? Вона часом спонукає до праці... Либонь, сам ніколи нікому не заздрив?

Сковорода відсморбнув з кухля.

— Я зневажаю князів, не заздрю Юліям, байдужий до Демосфена, жалію багатих.

— Бачиш, пам'ятаєш всіх. Отже...— І примовк, хитро примруженими очима подивився на Сковороду. Ага, мовляв, утелепався!

— В славі немає щастя,— спокійно правив Сковорода. Воно, ваше преосвященство,— не чини і не багатство, а спокій і мир душі нашої, і не розлучне воно з совістю.

Мовби на щось натякнув, і мовби й не натякнув, але отим «преосвященством» поставив поміж собою й Миславським стіну високу.

— «Нехай у тих мозок рветься, хто високо в гору дметься...»,— процитував Сковорода Миславський, процитував начебто безпосередньо, але й трохи іронічно.— І як же дійти до тих висот?

— Через себе самого. Протопчи стежечку у власну душу, й пізнаєш через себе інших, світ.

— Не можна повставати проти всього і водночас пізнавати себе. Або те, або інше.— Натяк грубий і образливий. Насамперед на те, що Сковорода не шанує святих отців, а відтак віру, церкву.— Доброта душі, сердечність пов'язані тільки з доброчинністю, смиренністю...

— З доброчинністю — так, з смиренністю — ні. Зло, воно таки зло. Воно породжує недобрі бажання, надихає на задоволення пристрастей, пересит...

Миславський сприйняв ті слова, як прямий натяк, навіть кпин.

— Убогість, вона також не прикрашає. Бо веде до старцівства, приниження, відтак — оскудіння душі.

Сковорода усміхнувся тихо й незлобливо:

— Дивлячись, яка душа. Якщо вона...

— «Як чистий кришталь?» — знову іронія.

— Так. Бог послав нам дуже багато: небо, зорі, сонце, дерева, ріки. Він — у них. Вони не знають ні злости, ні заздрості. Живи серед них, живи, як вони...

Обоє шинкарів — старий і молодий — напружено вслухалися в діалог, на їхніх обличчях ясніло зачудування й захоплення. «Іхній» Сковорода побиває самого київського митрополита. Ото буде що розповісти знайомим!

Миславський вичитав те з їхніх одухотворених облич. «Диявол не спить,— подумав зненацька.— Ось так він спокушує прості душі». З самісінького дна душі піднімалася пекуча, гірка хвиля. Ох, як він ненавидів у цю мить старчи-

ка і як люто заздри́в йому. Прожити отако життя... Знехтувати всім... Це чогось та варто... Але ж жити отако... Котитися, неначе перекотиполе. Воно теж вільне. Але його котить і котить, і шарпає вітер, і крутить вихор... Але воно таки котиться!

— Вони самі по собі, по Божій волі, не просять попід віконню сухарів... Не живуть за чужий рахунок.

Це вже була пряма образа, недостойна ні сану, ні освіти Миславського. Він побачив, як знітилися корчмарі, й сам трохи знітився. Сковорода ж знизав плечима й усміхнувся тихою усмішкою. Мовляв, прощаю всім.

Старий корчмар не витримав і багатозначно хахикнув. У цю мить він подумав, що нехай би старчика штрикнули навіть ножем, той простив би й це. Отакий чоловік! Недарма всі шанують і величаються ним по всьому слобідському краю, й ще далі, либонь, чи не в всій Україні. Скільки-то є людей, які б віддали старчику все. Але він не візьме нічого, окрім хліба окрайця та кухля узвару. Він не бере. Він тільки віддає. Роздає свою душу, як щире золото. По промінчику, по дрібці. Піснями, порадами, повчаннями. Його пісні його притчі, його мудрості передають з вуст в уста. І душа його не скудіє. Сяє, як і сяjala. Воістину Божий чоловік! Він, а не митрополит.

І старий корчмар низько, до самої землі вклонився Сковороді, який саме підвівся з-за столу. Підвівся, перехрестився на ікону, підійшов до митрополита:

— Ваше преосвященство, благословіть у дорогу.

Рука у Миславського знову тремтіла.

II

На заході розкрилювалася важка синя хмара. Вона летіла на схід, Сковорода біг їй назустріч — під хмару. Він поспішав, аби добігти до корчми до дощу. Високий, худий, скидався на підбитого журавля, за яким хтось женеться. Оглянувся. Село лишилося далеко, вертатися пізно. Довкола стояла тривожна передгрозова тиша. Тільки три чаплі тягли на північ, махали крилами шпарко, скрипіли простудженими на болоті голосами, здавалося, десь їде немашений віз. На дорозі знявся вихор, прокотився з півсотні сажнів, шелехнув у кущі верболозу. Там затріщало чи зашипіло, над кущами знялося сухе торішнє листя.

Бігти було важко — дорога бралася круто вгору. Григорій захекався, лівою рукою тримався за груди, вимахував правою з палицею-журавлем. До корчми вже було близько. Але й він стратив сили. Ледве волік ноги. Сліпуче змигнула блискавиця, зв'язала в небі червону крайку. Й майже одразу загуркотіло. Друга блиснула вогненною косою понад горою, здавалося, вона хоче стягти осокири та в'язи біля корчми. Впали перші важкі дощові краплі. Вони залишили в порохні глибокі ямки.

Ось і корчма. До неї кільканадцять сажнів. На вулиці з обох боків — високі мажі, біля них пораються люди. Чумаки. Теж поспішають. Запахло рибою. Либонь, валка з Дону. Везуть чабана, стерлю, тараню. А може, й осетрів. Чумаки вкривають вози. Сковорода якось був свідком, як чумаки не догледіли і після дощу осетри споганіли — загнилися. Чумаки вивалювали їх з возів просто в річку.

...Ще кілька кроків. Вже поміж возів. Та враз небесні ночви вломилися — ринула злива. Накрила його за п'ять-шість сажнів від воріт. Біг під зливою. Трохи намок, але не вельми. Встиг. В корчмі сутінь, хоч горіло дві лампади, ніхто не завважив пришельця. Корчма була повна-повнісінька. Завтра Троїця, чумаки стали на постій біля корчми. Тепер і ночуватимуть у ній. Вони зупиняються в полі й рідко коли — в селі або біля корчми. Лише на великі свята, як оце нині, поїсти гарячого борщу, гречаних млинців, закропити душу пінною та добрим пивом. Нині їм пощастило, перебудуть грозову ніч у корчмі. Спати-муть покотом на долівці...

Хоч яка стояла в корчмі товчія, Василь, корчмар, таки запримітив Сковороду, протиснувся до нього. Щось сказав, але Сковорода не дочув, бо саме гримнуло, та так, аж затріщало над головою — здавалося, вломився сволок.

Чумаки хрестилися, Скворода стояв, опустивши руки — шаленіли сили природи, він їх не боявся, в суевір'я ніколи не впадав.

— Не сподівалися на такого гостя,— мовби виправдовувався Василь.— Ви сказали, вертатиметеся після Троїці.

— Не так склалось, як гадалось... Ванькирчик вільний?

— Кажу ж, не сподівалися на вас. Дяк мандрівний там ночує... Вчений дяк,— знову мовби виправдовувався й одраз натякав, що вигнати гостя не випадає, та й просто нікуди його подіти.— Я скажу, щоб лягав на лаві, а ви — на ліжку.

— Я на лаві... Ти ж знаєш...

— Ні, ні,— замахав руками Василь.

— Помиримось...

— Вечерю туди подати?

— А що є?... Для мене?..

— Є каша гречана. І коржі загреби... З маком. Я принесу вам...

— Кашу з олією... І коржі з маком.

Над корчмою і далі хтось вивантажував колоддя. Але вже не тріщало, тільки гриміло. Йшов рівний густий дощ.

— На городину добре... На ярину. Та й озимина підправиться,— задоволено говорив молодий корчмар, проводжаючи Сквороду до ванькирчика. Скворода зайшов перший. У ванькирчику — півморок, горіла тільки лампада перед Миколою-чудотворцем. На краю ліжка сидів кремезний чолов'яга, роззувався. Один чобіт вже скинув, обгорнув його по халяві чорною закоржавілою онучею, другим упирався в підлогу та босу ногу. Одного погляду вистачило Сквороді, аби визначити, що це за суб'єкт і яке його життя: ніс великий і червоний, як добра бурячина, мішки під очима, обличчя в зморшках, глибоких, темних (чи то там позалягали тіні), чуприна звалена, побита сивиною, впала на самі очі. Звичайнісінький закоснілий дяк-пиворіз.

Скворода оддав добридень, дяк буркнув щось на відповідь.

— Може, ти, Свириде, ляжеш на лаві? — запитав корчмар не вельми впевнено.

Дяк підвів зволожені, в червоних прожилках очі.

— Ні, ні, на лаві спатиму я,— гаряче запротестував Скворода.— Звичний... Люблю на твердому.

— Плоть гамуєте? — знову буркнув дяк.

— Просто здоровше почувашся вранці.

— Ну, гомоніть, а я зараз пришлю вечерю,— з тими словами корчмар залишив їх удвох.

Скворода повісив на цвяшок бриля, поставив у куток палицю-журавля, поклав на лаву торбу. Дяк тим часом стягнув другий чобіт, розминав у широкх, як праники, долонях онучу.

— Що, Григорію Савичу, втік сюди з корчми?

Скворода не здивувався, що дяк назвав його по імені та по батькові. Його знають повсюди.

— Тісно там...

— Еге ж... І чоботи чумацькі дьогтем смердять... Чумаки бздять і хропуть.

Скворода докірливо подивився на дяка, несамохіть ковзнув очима по його великих, розбитих чоботях з закоржавілими онучами. Одна — на халяві, друга — в руках. Дяк вловив той погляд.

— Еге ж, мої теж не бузками пахнуть. Але — тільки дві. Йі давно не мазані чоботи дьогтем. Чумаки ж дьогтю не шкодують.— І запрацював руками.— Ех... Як казав один мій знайомий: «Не женився — три онючі, оженився — три онючі»...

— Чому три? — здивувався Скворода.

— Не три, а тер... Не женився — тер, щоб, значить, розкоржавити трохи, й оженився — тру. Жінка така трапилася, лінива, не пере.

Скворода засміявся:

— Дотепно.

Вечерю Сквороді принесла корчмарка. Молода, замашна, загониста, смаглява, литки в неї повні, червоні. Поштиво, опустивши долу очі, поставила на

стіл полумисок, гладушик, поклала окраєць хліба, ложку витерла об хвартух і поклала поруч. Вклонилася:

— Смачного вам.

Сковорода гречно подякував.

Корчмарка пішла, дяк двічі цокнув язиком:

— Отакої б присмаки... Ласий шматок... Хоча б на годинку.

Сковорода не обзивався. Ів мовчки, низько нахилившись над мискою.

— Дош обложний,— по хвилі знову обізвався дяк, знімаючи штани. Ливився в несвіжих полотняних підштаниках. П'ятірнею, неначе медвідь лапою, чухав волосатий живіт.— Тулявся я за Валуїками, жита там повклякали, ячмені зжовкли. Ще, може, підправляться. І річки обміліли...

Сковороді на радість розмова перейшла на погоду, на врожай, на коні та корови, на чумаків, які везуть стерлю з Дону.

— Ходив з чумаками і я,— розповідав дяк.— Благодать... Жайвір у небі співає, сонечко світить, мажі порипують. А увечері станемо при долині, варимо кашу. Деркач у очереті дере онучі, чаєчка-чубарочка покигикую. Це та, в якій чумаченьки побрали в кашу чаєнята. Мазепа виспівав. Благодать... Коли благодать... А коли спека... Не приведи Бог. Або дощі... Шії у волів під ярмами попріють, і сам як плющ, сховатися нікуди. Сіль у мажах намокає... А її, гемонську, ще ж треба добути. Яка то клята робота. По коліна в ропі, граблями, лопатою... А найгірше — захворіти в дорозі... Вам, Григорію Савовичу, не доводилося чумакувати?

— Не доводилося.

— Й слава Богу. То тільки на перший взір діло легке. А насправді... Краще вже отако, як я. Десь канта заспіваєш. Десь канон на ісход чи псалтир по покійнику... Чи поцупиш кавуняку з баштану... Або й так, як ви... Заграєте на сопілочці якому пану, синка його дурного грамоти повчите...

Дяк потягнувся до кухля з пивом, який стояв на столі, надпив до половини, поставив, ліг і потягнув на себе рядно. Сковорода скінчив вечерю, утерся білим рушничком, який йому залишила молодиця, розбирав складену на лаві, також принесену молодичею, постіль: товстого ліжника, двоє ряденець, подушку. Погасив свічку, роздягнувся й ліг. За вікном плюскотіло, то збігала зі стріхи в калюжку вода. Погримувало, але віддалено, глухо, втомлено.

Сковорода склепив повіки. Він любив засинати під дощ, на душі тоді — мрійлива тиша й сні сняться хороші. Снувалася якась думочка, легенька й тонка, мов павутина, її й вловити було неможливо. Її обірвав голос дяка:

— Ехе-хе-хе-хе, життя наше... Для чого валасаяся по світу, для чого живу, сам не знаю-не відаю. А ви, святий, старче, відаєте? — Голос приязний, сумний, лагідний.

— Так Бог велів.

— А ми самі знаємо?

Сковороді, охочому на слово, сьогодні не вельми хотілося говорити.

— Ну, для чого блукаєте ви?

— Пізнати світ... Він дивовижний, мінливий... І себе також...

— Ну, скажімо, пізнали. Хоч краще не пізнавати. Там такого набовтано... Гиді всілякої. І — на той світ?..

— Станем перед Богом...

— Він і так знає, що ти за цабе. Пізнав... Для кого, для чого?..

— Передати іншим...

— Так неможливо. Самі ж кажете — пізнати себе. А себе тільки й можеш пізнати сам. Хе, пізнати! Неначе те легко та приємно. Пізнаєш й ще дужче зненавидиш себе. Й інших також. Хоч кожен і так відає, хто він і що. Хапуга знає, що він хапуга, брехун, — що брехун, христопродавець, — що христопродавець. Чи не знає? Обманюється? Примацулює те все в душі якимось елеєм? Любить себе чи не любить? Любить, мабуть, кожен себе любить. І здається сам собі порядним та хорошим. Бо ж ти, — це тільки ти й ніхто інший. Іншого тіла тобі не дано, іншого серця, іншої горлянки, іншого кендюха також. Хіба неправда?

Сковорода не відповідав. Удавав, що спить. І раптом з сірого мороку, неначе з того світу:

— Грицьку!

Вдарило, неначе грім.

Сковородою аж кинуло, він сів. Жеврів у кутку під образом вогник лампади, у сірій, як сироватка, сутіні, блищали очі. Вони невідпорно дивилися на нього.

«Може, божевільний?» — майнуло.

— Ти мене не впізнав, Грицьку! Отак я змінився? — в голосі й печаль, і оскарга, і злість. — Чи не хочеш впізнавати?

Голос знайомий... І незнайомий... Щось таке... Неначе дзвін у тумані од далеку-далеку.

— Ну, ну, покрути своїми спудейськими коліщатами. Ти ж всіх Лівіїв і Ціцеронів знав на пам'ять. А своїх товаришів...

— Хто ти?

І з тим запитанням — осяяння в голові:

— Сидір Корінець?

— Бач — просвітило.

— Пішов з синтаксими...

— Йі не вернувся. Ти мене наздогнав у граматиці, де я сидів два роки. Синтаксиму ще с'як-так подолав... Теж за два роки. Бо ж часто ходив миркачем.

Сковорода напружив пам'ять і пригадав справжнє прізвище Корінця — Даниленко. Корінець — назвисько...

Боже, той самий Корінець... Найбільший чиряк академії. Забіяка, лінтук, хитрун, дотепник. Дотепник грубий і злий. З його дотепів сміялися, їх чекали, їх боялися. Чомусь він найчастіше обирав для них Сковороду. Навчатель читає Вергілія («божественного Вергілія»), який писав «високим штилем», й ще вищим штилем, піднесено читає професор, з медитаціями, аби до кожної вихротовитої голови дійшла незрівнянна краса вірша, та раптом помічає піднесену вгору руку:

— Даниленко, що тобі?

— А Сковорода воздух спортив.

Обличчя Сковороди пашисть вогнем.

— ...То не я, він сам.

Професор торспіє, тетеріє, не знає, що йому робити. Він приголомшений... І не може вирішити, як йому бути.

— Ні, то Грнцько...

Враз професор скипає злістю.

— Геть обидва за двері!

Двері ще не зачинилися за ними, а вже Корінець починає тусати Сквороду кулаком під ребра. А потім повалить, сідає верхи й буцикається. Накраде Корінець груш, сховає в бурсі, дячок-наглядач знайде, присікається:

— Чиї груші?

Корінець мовби знехотя:

— Сквородині.

Понамальовує спудеям у зшитки дуль, папуг, понаписує всіляких непристойностей... Підпалить у церкві свічкою комусь патли... Хто винуватий? Скворода. Скільки разів знаходив у своїй торбі то дохлу мишу, то горобеня, а то й вужа, майже щодня колінкував по всій бурсі, розшукуючи свої чоботи, скільки разів з набряклыми сльозами очима просив Корінця, аби оддав каламар, перо, шапку. Він зітхнув з полегкістю, коли Корінець-Даниленко не вернувся з вакацій. По якомусь часові зовсім забув про нього. Й ось — зустрілися, ведуть дружню бесіду. І ожила перед очима бурса, й згадалося все, мовби було вчора.

— ...Й досі ходиш? — запитав чи констатував Скворода. Вловив себе на тому, що знову, як і колись, торопіє перед Корінцевим нахабством, почувається чи то ніяково, чи то застрашено.

— Як і ти... — й по хвилі: — Ми з тобою — два чоботи... Але — не пара. Ти — хромовий, а я — яловий, драний та ще й нечищений.

— Хопив шилом патоки, — тихенько засміявся Скворода. — Я теж чобіт простий. Простіший, може, ніж ти...

— Пошитий на інший копил. І — вичищений, виглянцюваний. Бо ж ступаєш по панських покоях.

— Не тільки по панських...

— Правда. І як то воно в тебе виходить... Мужики тебе люблять... Пани люблять... — Заскрипіло ліжко, Сидір умостився зручніше. — Збив ти мене на початку з думки... Я хотів сказати: оце б таку молодницю, як шинкарка, на ніч... Га?

— Посоромся... Гидко.

— Чого гидко? Бог, природа сотворили так.

— Вік наш... Вже ж, надісь, за шістдесят?

— Ну й що? А я ще можу. Й кортить... А ти?.. Так і не накібчив жодної? Не можеш, чи гидуєш?.. — і забулькав сміхом. — Мабуть, від того і вся філософія твоя... Пізнав себе, удосконалюй себе... Якби довелося... дітей удосконалювати... А вони, щоб отаки, як я в бурсі... — загоготів. — Чи правду кажуть, що ти якогось майора дочку навчав і під вінець її повів?.. А тоді втік... Просто з-під вінця. Мовби попросився до вітру, а тоді — шамуль поза церковкою?.. Мабуть, брехня... Ти — дівч. І не знаєш, що то таке — гаряча плоть.

— Мій чистий день і за тисячу нечестивих літ не продам...

— Якби ти знав, як то смачно. Смачніше за пампушки з медом... і за всі райські споглядання. Недарма Бог Адама та Єву випер з раю. За гріхи їхні чи заздо стало. А день чистий... Якщо така чистота, то й людський рід перевівся б... То Бог придумав... Хіть людську... Було, парубками, ще навіть хлопчачками в бурсі як прикрутить, хоч, як кажуть, у сучок...

— Не гріши, — підніс голос Григорій.

— А то що?

— Піду.

— Хух, налякав. Иди. — Й трохи м'якше: — Дош же оно який... — раптом глибоко зітхнув: — Не грішу я, Грицьку. Сутність моя така. І всіх людей. Сутність і квит. Поки молоді... Кров шугає. Жене тебе, й не знаєш куди. Я таки не збирався увесь вік попід чужими вікнами собак дратувати, кілька разів прилаштовувався в сільських школах миркачем... Дітей учив. Й щоразу виганяли. Звичайно, не з тієї причини, що тебе. Але... іноді мовби й шанувався. Чужак! Спізнав одну особу статі жіночої. «Ні дівчину, ні вдову», — як у пісні. Чоловіка татари в полон ухопили. Прижили з нею двійко дівчаток... Просив попа, щоб повінчав, а він не хотів. Я жив у неї за наймита. Й тоді раптом чоловік вернувся... Ну й, за законом — все його. І хата, й жінка, і мої

діти. А сам такий нікчемний... Я його теслицею по голові торохнув, а сам ноги на плечі... Дознав потім — очунав він... Не влучив я по голові... По плечу. Калікою лишився. Я ж на Запорогах шість літ рибні гарди ставив. І пропивав у шинках, що заробив. Шинки там — ух! Щоправда, є всілякі. Були тобто, поки москаль Січ не сколупнув. І чистого чину шинки, й такі, як кузня... Там шинкар, неначе убійник з великої дороги. З шкурою свиту здере. І в гайдамаках побував. Нікому не розказував, тільки тобі... Можеш донести. Отримаєш тридцять три... Скажімо, тридцять три за мене не дадуть... Та й ти ж безсрібляник гроші тобі ні до чого. А інакше нащо? Хіба в помсту за колишні кабеші. Так то дитяче... Ти ж, мабуть, давно простив мені? Правда?

— Правда,— тихо, але чомусь не дуже впевнено відказав Сковорода.— Бог велить прощати всім.

— Ковзько, старче, ковзько. Нащо посилатися на Бога? Але хрін з тобою. Можеш не прощати... Що вже мені... Туляюся по світу, сам не знаю для чого. Для чого сплю, для чого їм, куди йду, що чекає попереду...

— В тому й сенс, що ніхто не знає, що в нього попереду.

— Знаємо. Кінець.— Дяк підвівся, ступив до столика, допив пиво. Сковорода не дивився в його бік, тільки чомусь рахував ковтки. Нарахував сім. Сидір знову заскрипів ліжком. І знову його запитання було несподіваним, неприємним, пекучим:

— Смерті боїшся?

— Ні.

— Не бреш. Всі бояться... Ну, може, ти боїшся менше за мене. Помреш десь у пана. В пуховиках. Ще й, може, при лікарях... А я — десь у дорозі. Під тином. Як собака. Й, мабуть, скоро. Болить ось тут, у правому боці...

«Печінка,— подумав Сковорода.— П'є без міри»,— й зрадив, що сам непристудний.

— Я знаю ще таких, які не бояться.

— Брешуть усі. Погано ти знаєш людей.

— Увесь вік вивчаю... Слухаю її... Бачу...

— Кого?

— Людину.

— А бачиш? Що ти про неї можеш знати, коли сам прожив у коконі?

— Прожив і живу серед людей...

— У власному коконі. Власної душі, власних думок. «З людьми, для людей». Зробив кому-небудь справжнє добро? Пожальов кого-небудь?.. Окрім пташків жовтобокої. А мені жаль... Січі славної, гетьманщини, скасованої і сплюндрованої, давнин і законів наших, заповітів батьків, гайдамаків жаль. Ох, як жаль. А ти... Правильно робиш... Не жалій їх. Бо пожалієш — не будеш святим. Захочеш зубами комусь перегризти горлянку. Вгризтися в світ захочеш... Щоб кістки захрумтіли, щоб бризнула кров. Нащо це тобі! Ти знайшов личину... Гарну личину. Ніхто такої не знаходив. І цим ти справді великий. Коли гайдамаків садовили на кілля, ти писав «Начальную дверь к христианскому добронравію». А де воно, те добронравіє? На кілку, на палі? Цариця туди його посадила. Ти ж особисто знав декого з гайдамаків... І тих, хто їх благословляв. Мелхіседека, Значко-Яворського... Гаврила. Ну, вони злякалися також... Але тоді, коли до їхніх горлянок поприставляли ножі. Ти ж — і не поглянув у той бік. Гетьманщину касували, ти пісеньки писав до «Саду Божественного», Січ руйнували — писонув «Змія Ізраїльського». Ярмо кріпацьке одягли й занози всунули...

— Ти добре вивчив моє життя,— мовив Сковорода, й не дібрати — гнівно чи з задоволенням?

— Аякже. «Коли починається курча, тоді псується яйце. І так завжди все йде в безкінечність». Отаку відкрив істину!

— Істина не мала, — вперше заперечив Сковорода. — Вона варта...

— Варта Січі? Слави всієї нашої?

— Хто зна... Хто зна... — пробубонів Григорій. — Ми живемо... Йї мисль наша протоптує стежечки до істини...

— А то — не істина — предків наших життя й заповіті? Але ж... Істина небезпечна для самих нас. Гарну ти вибрав личину. Нічого не чую, нічого не

бачу. Такі громи прогрімали над нашими головами. Така ніч горобина запала. Страшніша, ніж оця... А ти не чув і не бачив... Не чув і не бачив нічого-нічого! Позатикав вуха, заплющив очі. Для чого живеш?

— Для неї таки... Для істини. Для людей.

— Яких людей?

— Маю учнів.

— І вони пішли твоїми стежками?

Майнула сліпуча блискавиця, висвітливши кімнату до самого дна. Сковорода зажмурився, Корінець тільки кліпнув очима. Дивився на свого колишнього однокашника, котрий лежав на лаві випростаний, довгий, накритий білою рядниною. схожий на мерця. Вдарив грім. Й ще одна блискавиця, й знову грім, від якого затряслася корчма. Обое перехрестилися. Гроза накочувалася другим валом. Тепер блискавиці миготіли раз по раз — зайшла справдешня горобина ніч, страшна, як і всі подібні ночі. Від неї нікуди сховатися, дарма, що ти під дахом, світло блискавиць пробивається крізь зажмурені повіки, воно пронизує все людське єство, й тоді здається, що блискавиця шукає саме тебе. Сковороді не хотілося далі вести розмову, він шкодував, що отак невдало перехрестилася його стежка зі стежкою колишнього однокашника. Але подітися було нікуди.

— Так хто пішов твоєю стежкою?

— Багато...

— А все ж?..

— Ну, Ковалинський...

Регіт Корінця пригасив навіть гуркіт грому.

— Пішов твоїм шляхом? З торбою? Босоніж? Кури, й ті сміятимуться, якщо почують таке. Таємний радник, керуючий канцелярією самого Потьомкіна! Увесь у орденах, як вівця в реп'яхах.

— Він сповідує мої думки...

— Та я ось сповідаю думки самого Платона... Про стриманість, цнотливість. А як трапиться стоянець доброї горілки... А під неї ще й качка печена. Ти коли-небудь їв печену качку? Сливками начинену, засмажену в маслі... Шкірочка така рум'яна... Хапонеш... Кісточки тільки хрумтять... М'ясо солодко-кисле, перчиком пройнялося... Пахне!

Він розповідав так, що у ванькирчику справді запахло смаженою качкою, і, може, вперше Сковороду подратував той запах, аж у рот набігла слина...

— Ковалинський тих качок їсть по три на день. Мені розповідали... Дуже любить смажену качку. Ласун. Вина заморські п'є. В пуховиках ніжиться. В кареті гербовій золоченій їздить. А ти — пішечки: тюп, тюп, тюп. Як же йому по твоїх слідах? Він знайде на тебе, розчавить...

Сковорода мовчав. А що мав сказати? На щастя, знову загриміло, і якби щось відповів, Корінець все одно не почув би. Нехай думає, що відповів. А сліпало, грюкало й гахало раз по раз. Страшна то стихія, горобина ніч, мабуть, за неї немає нічого страшнішого на землі. Навіть коли ти в хаті. А якщо застане в полі!.. І як воно ті пташки та звірята, — на мить подумав Сковорода.

— Так що по інших дорогах ідуть твої учні, Григорію. По інших. Коротати милий вік ніхто не хоче, — нарешті втиснувся Сидір між двох гуркотів грому. — Всі хочуть хапонути, хрумкнути, вгризтисся. Душа! Якщо вона ще є, її — булька. А кендох — он який! І ти не знаєш... І пускаєш дим у вічі, буцімто душа в тебе — он яка! А вона — як у всіх. Тільки хитріша. Присушена. Й не заступилася вона ні за кого...

— Вважаєш, немає на землі людей праведних?..

— Чого ж, є. Ще й скільки... Вдова з дітьми... Рве жили, тягне з себе останнє, аби вони вирости. Каліка або старець. Але не такий, як ми з тобою.

— Ти мене з собою на одну кладку не став...

— То ще невідомо, хто кого переважить. — Принаймні, я нікого не дурив. Сковорода перечекав, поки перегримає, і запитав тихо:

— Всі оці філіпики проти мене ти складав довго?

— Довго, — зізнався Корінець. — Ходив і скрізь натикався на твої «святі» сліди. Акуратенькі, рівненькі, як у лиса. Кривда велика впала на наш край,

народ у ярмі, законів і прав своїх позбавлений. Вже йому й балакати не дають по-своєму. І ти перший... Зі мною говориш по-людськи, а пісеньки і повчання пишеш, як царі велять. Та ще в надії, що в славі лишишся. У слові й славі. В колегіумі харківському Миславський слово наше викорінював. Ти хоч рота розкрив у захист? Ні.

— Він мене вигнав з колегіуму.

— І він, і навчателі, колеги твої... За погорду твою вони тебе виперли. За славолюбство, за вередливість, нетерпіння і нехтування думок інших. Тільки твоє правдиве, а всіх інших — од лукавого. Приховуєш ти тут свою гордість, а її все одно видно окові пильному. Ти любиш і ненавидиш без причини, **з примхи власної...**

— Ти заздриш мені,— зіп'явся на лікоть Сковорода.— Заздриш.

— Не заздрю,— відказав Сидір.— Я прожив життя... Як Бог послав. Не вигадував нічого собі... Знаю його смак... Солодкий і гіркий. Про безсмертя не мріяв, отож, і не побиваюся за ним. А ось ти... Прожив, неначе у ночвах по воді проплавав. А не думав: раптом дав хука? Й солоного та кислого не покуштував, і пам'ять по тобі западе по смерті?..

Сковорода здригнувся. Чи то від цих слів, чи то від блискавиці, яка різонула по очах. Не відказав нічого. Стиснув обома руками лаву, аж заболіли пальці. На довгу мить запала мовчанка. Корінець позіхнув, широко, на повен рот.

— Знаю, балачка моя ні до чого. Ти свою личину не переміниш. Та й пізно її міняти. Може, й справді... обман твій удався. Ще й послужить добру та істині. Ставтимуть у приклад іншим... Показуватимуть дітям пальчиком на твою парсуну: оно, мовляв, цяця. Я ж про тебе теперішнього... Отакого, який є. Ще й думаю: чи всі святі та святенники були такі?.. Якщо такі... бідний рід людський і нещасна його доля.

Поки він казав ці слова, у ванькирчику стало видно, неначе вдень, і світло те не згасало. Сковорода злякався й сів на лаві. Сидір устав з ліжка, поляпав голими підощвами до вікна.

— Деревина горить у берегах. Блискавиця підпалила. Але нічого — дощ залле.

Його біла, в спідньому, постать ще якийсь час мріла біля вікна, далі знову почулося ляпання підощов і скрип старого ліжка. Сковорода не дивився в його бік. Тихо ліг і ~~вклався~~

— Ну, спати. Погомоніли... Вибачай, якщо можеш... Але ти не вибачиш. Хіба що словами, того не треба... Йти мені завтра далеко...

В наступну хвилину почулося голосне хропіння.

Сковорода не спав майже до ранку. Давно втихла громовиця, й дощ перешумів, а він те й знай перекидався з боку на бік. Заснув, як вже почало дніти. Коли пробудився, перем'яте ліжко було порожнє.— Корінця вже не було.

ЩОРІЧНІ ПРЕМІЇ «КИЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ»

Редакцією журналу «Київська старовина» разом з банком «Україна» і Українською цукровою біржею встановлено щорічні премії за кращі публікації:

- Наукове дослідження з історії України;
- Науково-популярна стаття, історичний портрет, есе;
- Поезія і проза історичної тематики.

Окрема премія встановлена також для молодого автора віком до 35 років.

За рішенням редакційної колегії лауреатам щорічних премій вручатимуться дипломи, нагрудні значки та грошова винагорода у сумі 3000 карбованців. Згідно з положенням, премія журналу «Київська старовина» присуджується лише один раз.

ВИДАТНІ ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

Тетяна ЯКОВЛЕВА

[Санкт-Петербург]

ІВАН БОГУН-ФЕДОРОВИЧ

Іван Богун — видатна фігура епохи Гетьманщини. Особа яскрава і своєрідна, сповнена внутрішньої сили, непохитності і відваги. Він вражав уяву сучасників, істориків та письменників. Народна пам'ять із покоління в покоління зберігала і передавала думи і розповіді про нього. У джерелах постійно зустрічаються згадки про Богуну. Жодному іншому діячеві тієї доби не вдавалося утримувати полковницький пірнач протягом майже 15 років. Нікому іншому не вдавалося отримати стільки блискучих перемог. Нікому іншому не вдавалося мати свою власну думку, як це робив Богун, не ризикуючи при цьому головою. Мабуть, тільки Богун міг поміряться славою із самим Богданом Хмельницьким. І лише він — один з небагатьох — не прагнув використати свою популярність для отримання гетьманської булави. Благородний шляхтич і відважний лицар-козак, він став легендою ще за життя.

Як не дивно, але всі захоплені відгуки про Богуну були написані поляками — сучасниками і потомками тих, з ким він усе життя вів непримиренну боротьбу. Ось, наприклад, характеристики, дані Богуну польським істориком середини XVII ст. В. Коховським: «сміливий, розумний і щасливий», «надзвичайно популярний, такий, що вміє, як ніхто інший, вдало діяти», «сильний і хитрий, як лис», «людина відважна і заповзятлива»¹. Але найбільш поетичний відгук про Богуну належить полякові — історику XIX ст. Л. Кубалі, який вважав, що в цій людині поєдналися відвага, хитрість змії, обережність лиса і легковажність вітру².

Наші знання про Богуну досить обмежені. Ми не знаємо, скільки років він прожив, не маємо ніяких відомостей про його родину. Про нього не написано жодної більш-менш значної праці. Ніхто не цікавився його політичними поглядами, задовольняючись яскравою, але поверховою характеристикою завязлого козака і сміливого полководця.

І тому й досі залишається відкритим таке принципове питання: полковник вінницький Іван Богун і полковник кальницький Іван Федорович — це одна й та сама особа чи різні? Автор схиляється до думки, якої дотримувались і дотримуються всі відомі історики Гетьманщини: В. Липинський, М. Грушевський, І. Крип'якевич, С. Томашевський, О. Гурка, Г. Гаєцький, О. Прицак, Ю. Мицик. Думки про те, що Іван Федорович і Іван Богун — одна особа. На жаль, практично немає взірця почерку І. Федоровича. Але графологічна експертиза, зіставлення його почерку з універсалом І. Богуну дає позитивний результат. Або одного, або другого, без усякої послідовності, в ті самі роки джерела називають кальницьким або вінницьким полковником. Однак за реєстром 1649 р. до складу Кальницького полку входила Вінниця, а за переписом 1654 р. до складу Вінницького полку — Кальник.

Отже, полк був один, хоча нам відомий за двома найменуваннями. Напевно, так само стояла справа і з його полковником.

В. Липинський дотримувався думки, що «Федорович» — це по батькові. Адже й І. Виговський у реєстрі 1649 р.

записаний як «Іван Остаф'євич». Липинський мав переконливий аргумент: у документах 20-х років XVII ст. згадується про шляхтича Федора Богун³, який міг бути батьком Івана. Тим більше що Ф. Богун жив поряд Олекшичів; з одним із них — Павлом — був близько знайомий Іван Богун⁴. Однак мені видається більш реальним інше пояснення. Іван походив із старовинного православного роду Федоровичів (відомого нам із родословних книг), але, перебуваючи серед козаків, він одержав прізвище Богун. (Так само, як Вишневецький — Байда, Іскра — Остряниця.) Можливо, це було спадкове прізвище. Цікаво, що в жодному офіційному документі немає підпису «Богун». У реєстрі 1649 р., у присязі 1654 р., під Корсунським договором зі Швецією 1656 р., на нобілітації на сеймі 1661 р. він постійно виступає як Федорович. Богун же він — для козаків і ворогів.

Образ Івана Богун обріс фантастичними подробицями і легендами. Так, Т. Юзефович, описуючи похід Яна Казимира 1664 р., в якому загинув Богун, повідомляє: «Під час цього походу... загинув, як розповідають, у боротьбі з нашими славний ватажок козаків Шолодивий Буняк, поляків найбільший неприятель і підбурювач ненависті, страховисько-диявол у людській подобі»⁵. І далі викладається страшна легенда про упиря, що пожирав людей. Походження імені «Шолодивий Буняк» зрозуміле — так називали жорстокого половецького князя, відомого з «Повісті временних літ». Зрозуміло те, чому такі страшні легенди поляки вигадали про свого непримиренного ворога. Про жодного іншого сучасника Богун ми не чули нічого подібного. А про І. Федоровича також збереглися перекази, що його «не брали кулі» і убити його можна було тільки освяченим образом⁶. Ось ще один доказ того, що мова йде про одну і ту саму людину.

Ставлячи перед собою мету намалювати правдивий політичний портрет Богун, доводиться очищати його образ не лише від фантастичних легенд, а й від багатьох пізніших, проте ще більш стійких псевдощтампів радянської історичної школи. За останні десятиріччя був створений і всіляко насаджувався образ «народного героя», «рубачи-козака», талановитого полководця, який боровся з поляками. При цьому без-

підставно замовчувалися всі факти, які певним чином характеризували його політичні погляди.

Разом з тим одним із визначальних моментів для розуміння орієнтації Богун були його стосунки з Росією. Можна припускати, що молоді роки Богун провів у Дикому Полі, на Північному Дінці. Сюди часто навідувались запорожці в пошуках здобичі. Богун міг приходити і прямо з України, а міг бути одним із тих, хто за часів Остряниці поселився в Чугуєві, але, посварившись з російськими властями в 1641 р., пішов звідти. Серед чугуєвських козаків відомий полковник Василь Богун⁷, можливо, родич Івана. В усякому разі, весною 1645 р. він називається «отаманом Івашкою Богуном» і разом із Семеном Забуським, який пізніше зрадив Б. Хмельницького і був призначений поляками гетьманом, нападає на Святогорський монастир⁸. Цар звелів «тих злодіїв... за злодійство вішати». Можливо, саме про цей епізод згадувала через десять років французька газета, коли писала, що Богун не буде присягати російському царю «з остраху, що московити захочуть помститися за погану справу, що він скоїв у їхній країні»⁹.

Ймовірно, що Богун залишався на Північному Дінці аж до 1648 р., саме тому і не брав участі в початкових епізодах хмельниччини. Ми не зустрічаємо його ні в битвах під Жовтими Водами, ні під Корсунем, ні під Пилявою. Немає його і серед відважних отаманів, багато з яких прославились влітку 1648 р. Перша згадка про нього з'являється в жовтні цього року: водночас і як про Богун, і як про Федоровича. Із записок львівських домініканців ми знаємо, що Федорович — один із «найвідатніших полковників Хмельницького» і бере діяльну участь в операціях під Львовом¹⁰. Згадка про активну роль полковника Богун у військах Хмельницького, що наступали на Львів, є й у Кушевича¹¹. Щоправда, він писав свої записки дещо пізніше, але як очевидець подій брав за основу власні листи. Єдине повідомлення про Богун в перші роки повстання саме у Кушевича можна пояснити тим, що коли він писав свої листи, то вже знав знамените прізвище «Федорович», яким його й назвав.

Безперечно одне: Богун восени 1648 р. виступає активним прихильни-

ком Б. Хмельницького і рішуче розмежується зі своїм колишнім соратником С. Забуським, котрий до того часу вже перейшов на бік поляків.

З лютого 1649 р. ми бачимо Богуну полковником подольським. Саме з цим прикордонним районом була пов'язана вся подальша доля Івана. До цього ж періоду належить єдиний відомий нам лист Федоровича. Він висловлює в ньому протест С. Лянцкоронському з приводу захоплення міста Бар. З цього листа ми дізнаємось, що Федорович був присутній при укладенні перемир'я під Замостям. Богун заявляє, що прибув на Поділля за наказом Хмельницького «для порядку і заспокоєння бідних людей, щоби вже більше крові пролито не було». Тон його листа категоричний: «Наказую, щоб ніхто не посмів надалі на Поділля до Кам'янця війська приводити». Він має намір покарати будь-яких порушників кордонів, але все-таки вважає, що краще буде, «щоб ми в довір'ї жили, як предки наші, волею Божею»¹².

Протягом весни 1649 р. Богун разом зі своїми союзниками — полковниками Д. Нечаям і Степкою — веде хитру дипломатичну гру, не порушуючи перемир'я, однак і не дозволяючи полякам закріпитися на Поділлі¹³. І лише після того, як угоду про перемир'я було зірвано, вони спільними зусиллями захопили Меджибіж¹⁴. Важко поранений під Збаражем¹⁵, Богун не бере участі ні в Зборовській битві, ні при підписанні Зборовського миру. Але в реєстрі, укладеному одразу після угоди, він уже фігурує як кальницький полковник¹⁶.

Починається півторарічний мирний період у житті Федоровича. Про його діяльність у цей час не маємо безпосередніх даних. На відміну від багатьох прикордонних полковників Богун не брав участі у повстанні незадоволених Хмельницьким. Він не став в опозицію до гетьмана, а, очевидно, прагнув скористатися деякими статтями Зборовської угоди, щоб закріпити свою полковницьку владу.

У 1650 р. вирішувалося дуже важливе питання: яка адміністрація вийматиметься більш діяльною в Україні — гетьманська чи польська. Спроби поляків провалилися. Під час оборони Вінниці у березні 1651 р. і міщани, і шляхта, і все населення міста підтримало свого полковника. Богун одержав блискучу перемогу. Ця битва принесла йому

славу, піднесла авторитет. Це був початок розквіту його кар'єри.

Однак особисті непорозуміння з Б. Хмельницьким спричиняються до того, що несподівано після перемоги під Вінницею командування військами, що переслідували поляків, покладється на бездарного Демка¹⁷. У найскрутніший момент битви під Берестечком Богун обирають наказним гетьманом, йому вдається підняти бойовий дух козаків, вселити в них упевненість, стримати натиск поляків. Але раптово паніка, що з незрозумілих причин почалася в козацькому таборі, зводить нанівець усі зусилля Богуну. Він змушений відступити.

Це був критичний момент в історії хмельниччини... Гетьман у татарському полоні, спалений Радзивілом Київ, поразка під Берестечком... Ситуацією намагаються скористатися не тільки поляки, а й ті, хто мріяв про гетьманську булаву. Хмельницький в універсалі, написаному в полоні, наказує Богуну підкоритися білоцерківському полковникові¹⁸. Але Богун починає незалежну активну діяльність, збирає розрізані загони козаків, руйнує мости, переправи і відрізає полякам шлях¹⁹.

Діючи так на свій страх і ризик, він мав підстави побоюватися не лише поляків, а й Хмельницького. Ось як оцінював дії Богуну сучасник: «Найбільш запеклі заворушення і бунти свавільних холопів відбуваються, звичайно, на Брацлавщині внаслідок підбурювання Богуну»²⁰. Відтворення сильної козацької армії змусило поляків піти на поступки і переговори. І в цьому величезна заслуга вінницького полковника. Виконавши в найскрутніший момент роль полководця, Богун знову звертається до політики. Він бере активну участь у переговорах під Білою Церквою. Але особиста неприязнь до Хмельницького, що стає помітною з весни 1651 р., не зникає. Федорович не підписує Білоцерківської угоди. А вже в березні 1652 р. ми бачимо його одним із керівників опозиції Хмельницькому. Богун виступає не проти миру взагалі, а проти конкретних його умов. Негативне ставлення до Білоцерківської угоди зрозуміле — вона практично зводила нанівець усі досягнення чотирьох років боротьби і знищувала козацьку державу, де-факто створену Зборовською угодою. До кінця 1652 р. Богун перебуває в опозиції до Хмельницького²¹. Але його не

спіткала доля інших заколотників. Адже саме в цей час гетьман карає на смерть Мозирю, Гладкого, Хмелецького і Гурського. Може, Богун врятувала його слава чи те, що він не претендував на булаву? Чи, може, у стосунках з гетьманом державні справи ставилися вище особистої неприязні?

Федорович залишається у званні полковника, живе, як і раніше, в Кальнику. Саме туди вирушає С. Чарнецький, який очолив польський похід на Поділля навесні 1653 р.²² Починається жорстока боротьба. Поляки вирізують жителів беззахисних містечок. Богун організує відсіч переважаючим силам ворога. У дерев'яному замку Монастирища він з козаками виявляє чудеса хоробрості і винахідливості. В критичну хвилину вони відходять через підземний хід і, переодягнувшись татарами, ударяють в тил Чарнецькому. Поляки, охоплені панікою, втікають.

Тим часом Хмельницький втягується у складну дипломатичну гру, балансуючи між Річчю Посполитою, Кримом, Туреччиною і Росією. Він намагається проводити самостійну зовнішню політику, втручається в заплутані молдавські справи. Його син Тиміш змушений захищати свого тестя, молдавського господаря Лупу, від його конкурентів — угорців, волохів та поляків одночасно. Хоча деякі історики вважають, що Богун брав участь у першому молдавському поході, ця думка нам видається помилковою. Він не міг приєднатися до походу одразу після тривалих боїв з Чарнецьким. Влітку Богун разом із своїми козаками стояв в Оратові, одному з міст Кальницького полку²³, і не втручався в поточні політичні події.

Однак настає момент, і Федоровича залучають до молдавських подій. Це найбільш заплутаний момент його біографії. Л. Рудавський, сучасник подій, повідомляв, що Богуну послали на допомогу Т. Хмельницькому і дружині Лупу у Сучаву²⁴. А за повідомленням В. Коківського, у це місто прибув полковник Микола Федорович — «головна надія» козаків²⁵. Після того як Тиміш був тяжко поранений, саме цього Федоровича козаки обрали наказним гетьманом і під його началом мужньо захищалися протягом кількох тижнів. Хоча у документах цього періоду Богуну називають по-різному. Королівський секретар П. Доні в листі до

папського нунція пише про Федоренка — полковника, «людину найбільш поважану в народі»²⁶. Голинський у своїх записках говорить про Федоровича — «шляхтича литовського»²⁷. Літопис Величка також пише про «полковника Федоренка»²⁸. А в тексті присяги цього невідомого на прізвище «Федоренко», коли козаки погодилися здатися на почесних умовах, є такі слова: «Я, Микола Федорович, на цей час старший у Війську Запорозькому, з колегамі і полковниками...»²⁹ Однак ніякого іншого «славетного», «шляхтича», «полковника» Федоровича, крім Івана Федоровича-Богуну, українська історія не знає. Зрозуміло, що мова йде про одну й ту саму людину. Миколою ж його називають або помилково (власноручної присяги не збереглося), або це його друге ім'я (як Хмельницький — Богдан-Зиновій).

У Сучаві Богун змушений був поступитися перед поляками, але вийшов звідти достойно — з розгорнутими прапорами, барабанним боєм і почесною гвардією вивозив він тіло Тимоша³⁰. З документів дізнаємося, що Л. Капусті було наказано піймати і стратити Богуну, оскільки він, мовляв, «Тимофеева скарбу взяв себе, а... после... учел собирать казаков и зло мыслить над гетманом і над всем войском запорожским»³¹. Росіяни стверджували, що Федоровича все-таки стратили, але тут очевидна якась плутанина.

Про те, що Федоровича справді звинуватили у присвоєнні легендарних багатств Лупу, які нібито були в Сучаві, дізнаємося й від Я. Кемені, що командував угорськими військами в цьому поході³². Маємо унікальне свідчення поляка-сучасника, що «через підбурювання і спонування тих козаків, які були в Сучаві, Богун Хмельницького повинен був убити»³³. Це ще один доказ того, що в Сучаві був саме Богун. Нарешті, ще один дуже цікавий документ-свідчення Г. Задяця з полку Пушкаря. Він помилково віднесений до травня 1651 р., хоч «при детальнішому розгляді ситуації, про яку в ньому йдеться, стає зрозумілим, що події відбуваються восени 1653 р. У цьому документі є така фраза: «Богун, залишивши монастир, втік від війська, а дружину його Хмельницький наказав «закувати»³⁴. Богун після виходу з Вінниці постійно перебував у війську, що переслідувало поляків. Але ось у 1653 р., залишивши Су-

чаву, він, цілком ймовірно, міг «втікати», рятуючись від арешту і страти, саме тому і була арештована його дружина.

Як же вирішилась ця ситуація? Полонений поляк Суловський розповів Хмельницькому про таємні дії Лупу проти Тимоша, і гетьман віддав Лупу татарам³⁵. Підозра стосовно Богуну знімається, і йому доручають почесну місію — зустріти російських послів, що прибули в Україну з рішенням царя «узяти її під свою високу руку». 3 грудня (ст. с.) Федорович прибув у Путівль до московських послів з листом від Хмельницького³⁶.

Під час непростої місії Богун виявляє спритність і наполегливість. Коли послі в силу певних причин завагалися, чи їхати їм у Переяслав, Федорович примчав «за 4 години до світання» й умовив їх продовжувати шлях. Наскільки відповідально ставився він до цього доручення, свідчить той факт, що він залучив до зустрічі послів і свого малолітнього сина³⁷.

Таким чином, Богун був відвертим прихильником прийняття протекторату російського царя. Саме він, нещодавно перебуваючи в обложеної Сучаві, добре розумів необхідність сильної підтримки ззовні. Немає нічого дивного в тому, що І. Федорович у Переяславі присягнув на вірність царю³⁸. Однак його незгоди з Хмельницьким не залишились непоміченими і викликали багато чуток. Наприклад, на початку 1654 р. французька «Газетта» писала, що Федорович відмовився присягнути московитам «під тим приводом, що не може принести присягу, протилежну тій, яку він уже приніс перед тим, як вийти з Сучави»³⁹. Поляки також чомусь вирішили, що Богун не присягав, і всіляко намагалися схилити його на свій бік. До нього письмово звернулися відомий поручик А. Окунь, колишній сотник Брацлавського полку, Я. Ямпольський, що перейшов на бік поляків, П. Олексич і коронний гетьман П. Потоцький⁴⁰. Поляки запропонували Богуну все: гетьманську булаву, шляхетство і староство, тобто владу і багатство. Але той негайно переслав листи до Хмельницького⁴¹. Та Богун не був би Богун, якби обмежився таким демаршем. За висловом літопису Величко, він «зادумав витікку», удавши, що переходить на бік поляків, і запросив Потоцького приїхати до нього, розраховуючи, що

поляки придуть незначними силами і йому вдасться їх розбити. План не удався — чи то Потоцький не повірив полковнику, чи то його попередили. Поляки вступили на Брацлавщину, і почався черговий каральний похід. Богуну вдалося зупинити їх лише біля Умані, під стінами якої поляки втратили все завойоване. Було відбито штурм міста, Богун розбив ворога вщент⁴².

Після цього на польсько-українському фронті наступило тимчасове затишшя, а в білорусько-литовських битвах Богун не брав участі. Влітку він був у Липовці — одному з міст свого полку⁴³. Восени 1654 р. поляки роблять ще одну спробу силою повернути Україну до складу Речі Посполитої. Богун активно виступає проти агресії. У грудні він відволікає на себе сили Чарнецького і виводить військо з Брацлава в добре укріплену Умань⁴⁴. Поляки намагаються штурмувати місто, але безуспішно. У цей час до району Охматова надійшли об'єднані сили Хмельницького і росіян. Поляки напали на них, і розпочався легендарний бій під Дрижиполем. У найвідповідальніший для Богдана момент Богун, вийшовши з Умані зі своїми козаками, спрямував удар у тил полякам і врятував становище⁴⁵.

Але Б. Б. Шереметєв, який командував російськими військами, у різкій формі дорікає Богунові, що той пішов із Брацлава, залишивши край на пограбування. На це полковник нібито відповів: «Жоли приманюють птахів, їм кидають що-небудь звичне на корм, щоб легше було заманути в сіті»⁴⁶. З часів подій на Північному Дніпці це була перша сутичка Богуну з росіянами. Не встигнувши відпочити після Охматова, він із загоном свіжих військ розбиває татар, що вторглися в українські землі⁴⁷.

А в серпні Іван уже бере участь у поході на Львів. Зокрема, за наказом Хмельницького він захоплює Олику⁴⁸. Кампанія ця, як відомо, закінчилась миром з ханом під Озерною. Поляки уже не могли чинити стійкого опору козакам — на них наступали шведи. Татари, скориставшись тим, що головні сили козаків були відтягнуті до Львова, проникли на українські території. А шведи, на союз з якими розраховував Богдан, відчувши себе переможцями Речі Посполитої, втратили інтерес до козацького гетьмана. Вимушений мир із Кримом викликав досить неодно-

значну реакцію у Москві, і відносини України з Росією почали помітно погіршуватися. Взимку—влітку 1656 р. Польща, що перебувала в скрутній воєнній ситуації, почала мирні переговори з Москвою і Чигирином. Росія, що прагнула заявити претензії Швеції і разом з тим побоювалася зростання її впливу, схилилася до миру. Хмельницький, який був категорично проти цього, починає сепаратні переговори зі Швецією і Трансильванією.

Яку позицію займав Богун в цій ситуації? Ми бачимо його в різкій опозиції до гетьмана. 18 червня 1656 р. папський нунцій у Варшаві Відоні повідомив у Ватикан: «Поширені в тих краях листи, що між козаками відбувся розкол і одна їх частина нібито вибрала якогось Богуну, славного воїна, собі в командири»⁴⁹. Це стверджує лист І. Радзеевського до шведського короля: «Окрім того, за повідомленням визначної особи, Хмельницький ворогував з полковником Богуном, котрий приєднався до польської партії і намагається примусити до цього Хмельницького»⁵⁰. І цього разу опозиція Богуну має яскраво виражений політичний характер. Він не прагне гетьманської влади, хоч, зважаючи на його популярність серед козаків, такі домагання могли стати досить серйозними. І знову відкритий виступ проти Хмельницького благополучно минає для Богуну. Дивний факт.

Щоправда, гетьман сам змінює ставлення до Віленського перемир'я і заявляє про його підтримку. Але він в цей самий час вирішує взяти участь у спільному шведсько-трансильванському поході проти Польщі. Наказним гетьманом призначено Ждановича; але швидко йому на допомогу приходить загін під командуванням Богуну. Як пояснити той факт, що Богун, запеклий ворог поляків, влітку 1656 р. виступає за мир з ними, а вже в січні 1657 р. бере участь у поході проти них? Напевно, на відміну від Хмельницького Богун був здатний більш реалістично оцінювати ситуацію, не піддаючись сліпій ненависті. Чи він переконався в правоті Богдана, чи просто підкорився його наказу, чи вважав союз зі Швецією і Трансильванією найбільш вигідним для України? Очевидно — останнє. Тим більше що поляки зовсім не поспішали виконувати умови Віленської угоди, зокрема вибрати царя своїм королем.

Факт участі Богуну в поході проти

поляків безперечний. Про це повідомляла польська преса: «Хмельницький послав до Польщі Богуну, свого славного полковника, з декількома полками...»⁵¹ Поляки говорили російському послу К. Ієвлеву, що Хмельницький «полковника свого Онтону і Богуну прислав до Ракочі з військом...»⁵². У німецькому «летуючому листку» говорилося: «Армія козаків 6 тисяч. Їхній генерал Антоні київський. Богун був генералом-квартирмейстером і від одночасно один полк». Нарешті, про те, що Хмельницький відіслав до Ракочі «цілий полк... з пільним гетьманом Антоном і Богуном, другим воєначальником», писав і Олексій Михайлович у посланні до Яна Казимира⁵³. Напевно, саме з Богуном, що мав патент на додатковий набір добровольців, їхав член шведського посольства Гільдебрант, повертаючись із України⁵⁴.

Між козаками і угорцями постійно виникали непорозуміння. Незабаром Ракочі почав сепаратні переговори з поляками, а в козацькому війську відбувся бунт, і воно розійшлося. Обурений Хмельницький віддав наказ, щоб Антон та інші воєначальники були страчені. Але гетьман помирас, і через деякий час на Чигиринській раді вибирають Виговського. Він, звичайно, не стратив Богуну — в його хиткому становищі, навпаки, слід було заручитися прихильністю відомої на всю Україну людини. Очевидно, ще за життя Богдана у нього відібрали полк. Зате тепер він стає довіреною особою Виговського, активно займається дипломатією, і 16 жовтня 1657 р. Федорович від імені України підписує Корсунську угоду зі Швецією⁵⁵, що можна розглядати як законімірний крок після його участі в поході Ракочі. Статті Корсунської угоди передбачали союз з Москвою і давали Україні лише деякі гарантії збереження автономії. Однак шведи на той час програли війну і вже не впливали активно на східноєвропейську політику. Ракочі скинули, він у полоні. Виговському доводиться шукати нові орієнтири. Він визнає підписане ще Хмельницьким перемир'я з поляками, яке відповідало Віленській угоді, веде переговори з польськими послами С. К. Беневським і Д. Вороничем, які прибули в Чигирин.

Повстання Пушкаря і Барабаша, що почалося, підозри Москви щодо зради гетьмана — все це робить становище Виговського досить складним і хистким

і примушує шукати шляхи виходу із ситуації. Всупереч думці радянської історіографії Богун не тільки не був в опозиції, але, навпаки, виступав вірним соратником Виговського. На початку 1658 р. він їде послом до Польщі⁵⁶, а в лютому, під час першої відвертої сутички з військом Пушкаря,— командує загоном на боці Виговського. Схоже, однак, що громадянська війна викликала у Богуну відразу— він відступив, не вдавшись жодного разу до будь-яких хитрощів. Для нас важливо те, що він— прибічник Виговського. Богун супроводжує гетьмана і під час важливої зустрічі з російським воеводою М. Зюзіним у лютому, коли була зроблена спроба подолати розкол, що намітився у російсько-козацьких відносинах. Весною Виговський посилає Богуну до Москви. Існує цікавий, дуже відвертий лист гетьмана до Богуну від 29 березня: «Маю надію, що моя, як і вашої милості, невинуватість виявиться цілковито приїздом вашим щасливим і приїздом до його царської величності...»⁵⁷

Головна мета посольства— перекопати Москву у вірності їй гетьману і створити несправедливому думку про повстанців. Виходить, що Богун був противником бунтівників, але бажав зберегти союз із Москвою. Його позиція дуже відрізнялась від думки другого члена посольства— Г. Лісницького, котрий всупереч наказу Виговського просив царя прислати в Україну воевод, що їй було зроблено. Лісницький був готовий поступитися автономією заради стабілізації внутрішньої ситуації. Однак поява воевод викликала рішучий протест. Наприклад, Богун гнівався і говорив, що нам, мовляв, воеводи не потрібні; «жінок та дітей наших переписувати приїхали? ... Ти, мовляв, до нас у Чигирин воеводою їдеш? Не здоровий від нас виїдеш!»⁵⁸. У питанні про воевод позиція Виговського і Богуну співпадає. І це принциповий момент. Мова йде про те, щоб недопустити обмеження гетьманської влади і зберегти автономію, закріплену «березневими статтями» 1654 р. На повсталих Богун також дивився як на загрозу Гетьманщині. Тому він взяв участь у битві під Полтавою (червень 1658 р.) і, очевидно, зробив велику послугу Виговському в розгромі військ Пушкаря, бо гетьман саме його призначив полтавським полковником⁵⁹. Але Богун не залишається у цьому званні і в битві під Києвом у серпні 1658 р.

виступає вже у званні павлоцького полковника⁶⁰, зберігаючи це звання протягом кількох років.

Битва під Києвом— це ще не остаточний розрив з Москвою, але виступ проти воеводи В. Б. Шереметева. Воєнні дії між росіянами і прихильниками Виговського почалися лише у лютому 1659 р. після вторгнення Г. Г. Ромодановського. У цей період Богун, як і раніше, з військом, вірним гетьману⁶¹, але Гадяцький договір він не підписує і ніяких активних дій не розпочинає. Зокрема, Г. Гуляницький, обложений в Конотопі, написав йому панічного листа, дорікаючи, що він не подав йому «жодної помічі»⁶². З одного боку, це можна пояснити небажанням брати участь у громадянській війні, з другого— незадоволенням розвитком подій навколо Гадяцького договору. Справа в тому, що під час обговорення тексту угоди на сеймі він був значно зміненний. Виключалося положення про створення князівства Руського, гетьман втрачав право на зовнішні зносини, реєстр скорочувався вдвічі і т. ін. Саме це відштовхнуло від Виговського правобережних полковників, які були його опорою, і насамперед Богуну. На початку літа 1659 р. стає відомим варіант Гадяцького договору, затвердженого сеймом, у липні Виговський здобуває визначну перемогу над росіянами під Конотопом, але, незважаючи на це, воєни втрачає булаву.

Ще одна легенда радянської історіографії стверджує, що гетьмана скинули в результаті «народного повстання під проводом Богуну». Насправді все відбувалося інакше: у вересні 1659 р. почався масовий перехід до росіян лівобережних полковників, незадоволених Гадяцькою угодою. У Переяславі Т. Цицура, який претендував на булаву, влаштовує А. М. Трубецькому урочисту зустріч. Але тут прибуває гонець і сповіщає про раду на Росаві, де правобережні полковники скинули Виговського і обрали гетьманом Юрія Хмельницького. Як готувався цей переворот? Ще в серпні група правобережних полковників зробила спробу примиритися з І. Безпалом (він очолював козаків, які приєдналися до росіян)⁶³. Переляканий Виговський терміново кинув у бій татар, і відбулася Конотопська битва. Але проходить тиждень, і ті самі полковники пишуть одразу два листи— Трубецькому і царю,— що «подалшого не ба-

жаємо кровопролиття», і пропонують почати переговори, обміняти полонених. У серпні уманські козаки пішли на Запорожжя, а кошовий отаман І. Сірко розпочинає похід на союзників Виговського — татар⁶⁴. Ці на перший погляд не пов'язані між собою події несподівано знаходять відображення в записці Шереметєва від 9 версня: «А к Переяславскому и к Нежинскому, и к Черниговскому, и к Киевскому полковникам пристали полковники и присягали меж себя на том, что тебе, великому государю, служить и быть в соединении на изменника Ивашка Виговского и на поляков: Умонской, Паволоцкой, Богун, Каневской, Белоцерковской... а Умонской полковник и Серик из Запорог сказывают, государь, что идут к Юрию Хмельницкому»⁶⁵. Це ті самі люди, які підписували згадані вище листи, вони й вибрали Ю. Хмельницького.

Новий гетьман одразу ж заявив, що буде «намагатися заспокоїти... свавілля задніпровське»⁶⁶. Тобто, всупереч традиційній думці, Ю. Хмельницького вибрали не послідовники Пушкаря — Барабаша, а противаги їм сили. Хто був лідером правобережних полковників? У всіх їхніх документах зустрічається ім'я Богун, а один факт свідчить, що саме йому належала головна роль. І. Грушу, який втік після ради на Росаві, догнав лист Виговського і наказ — якщо той ввіймає бунтівника Богун, повинен посадити його на кіл⁶⁷. Такий наказ Виговського стає зрозумілим, якщо припустити, що саме Богун очолює дії правобережних полковників, адже, як ми бачили, він довгий час був одним із найближчих до Виговського людей.

Рада на Росаві — це блискучий дипломатичний крок. Правобережні полковники вибрали свого ставленика — слабовільного Юрія Хмельницького, повністю залежного від них. Цим самим вони зробили неможливим обрання як Безпалого, якого ненавиділи, так і будь-кого іншого з лівобережних старшин. Їхній розрахунок повністю виправдався — росіяни вважали за краще вести переговори з сином Богдана, ніж завойовувати Правобережжя силою. Таким чином, перемогла партія Богун.

Чому саме Богун, противник російських воєвод як символу обмеження гетьманської влади і встановлення феодально-бюрократичних порядків, пішов на мир із Москвою? Він досить часто міняв політичну орієнтацію — підписував

договір зі Швецією, довго підтримував Виговського. Намагання домовитися з Польщею і небажання польської шляхти прийняти статті, вигідні для України, примусили його влітку 1659 р. вибрати Москву як найменше зло. Бо Україна не могла обійтися без зовнішньої допомоги в умовах тривалих повстань і реальної загрози вторгнення російських, польських і татарських військ.

На другій Переяславській раді Ю. Хмельницький присягнув царю. Але російські воєводи змінили статті 1659 р. так, що вони були значним кроком назад порівняно з 1654 р. Тепер воєводи правили усіма великими містами України, київський митрополит підкорявся Москві, заборонялися походи запорожців і зносили їх з іноземними державами. Богун і його сподвижники в Переяславі не були присутні, оскільки їх залишили «на кордоні проти ляхів і татар»⁶⁸. Не дивно, що коли вони прочитали нові статті, то «полковники Богун, Ханенко, Гоголь... барзо были мал-контентни з тих Хмельниченкове даних статей і крепко нарекали за неисправление на старшину, в Переяславе... бывшую»⁶⁹. Незадоволення Богун стало відомо полякам. Потоцький писав королю, що «полковники Уманський і Богун повністю віддані вашій королевській милості і тепер не поїхали присягати у Переяславль». А Виговський, який нещодавно хотів посадити Богун на кіл, пише про нього королю вже зовсім інше: «Полковник паволоцкий змушений був відійти від нас...»⁷⁰

У роки Руїни Богун послідовно шукає найкращий шлях для України. Далекоглядний і хитрий політик, як і полководець, він прагнув до мирного розв'язання ситуацій, але ніколи не йшов на компроміс, виступаючи проти угод і гетьманів, які підписали їх, якщо вважав такі неприйнятними для України.

У січні 1660 р. Федорович бере участь у операціях російсько-козацьких військ проти поляків і Виговського⁷¹. Разом зі своїми соратниками останніх років — О. Гоголем, М. Ханенком — він зупиняє польський похід в Брацлавщині⁷². Серед відданих Юрію Хмельницькому військ він зі своїм загоном був і восени 1660 р., безпосередньо перед подіями в Чуднові. Як відомо, в результаті цієї битви російські бояри потрапили в полон, а Хмельницький присягнув Речі Посполитій⁷³. На сеймі, що відбувся незабаром після цього, поляки мобілі-

зують І. Федоровича, віддають у його користування місто Боярку і млини⁷⁴.

Чудновський договір, який значно поступався навіть перед остаточним варіантом Гадяцького, аж ніяк не міг задовольнити Богуну, і він стає на шлях боротьби. Це один з маловідомих і спірних періодів його життя. В. Липинський і багато інших істориків вважали, що Богун був арештований поляками в 1661 р. і ув'язнений в Мальборку, де нібито перебував до 1663 р.⁷⁵ Однак після невеликої перерви в 1661 р. ми бачимо Богуну в березні 1662 р. в Ірклєві⁷⁶, а Г. Г. Ромодановський у цей самий час писав про свої бої з наказним гетьманом І. Богуном⁷⁷. У серпні Федорович їде з листами від Ю. Хмельницького до польського короля⁷⁸. Отже, в цей період він на волі. Де ж був Богун у 1661 р.? Існує список війська князівства Литовського, де він значиться полковником семи хоругв⁷⁹. Чому він потрапив у литовське військо? Можливо, поляки вирішили усунути з України небезпечного полковника, в лояльності якого сумнівалися, можливо, він сам не хотів залишатися вдома, де справи йшли не так, як йому хотілося, всупереч його сподіванням. Або ж з самого початку це був наперед задуманий план.

У всякому разі, він служить у литовському війську і, очевидно, бере участь у конфедерації, одним із пунктів якої значилася вимога припинення війни з Росією. Ув'язненим у Мальборку він не міг бути, а міг перебувати у Вальборку, центрі конфедерації. Весною 1662 р. Богун на деякий час повертається в Україну, і Ю. Хмельницький залучає його до воєнних дій на Лівобережжі. Але в цих боях славетний козак не виявляє активності, і гетьман відправляє його знову до Польщі. Однак Богун потрібен Україні. Ще до отримання гетьманської булави П. Тетеря просить короля відпустити уславленого полководця⁸⁰. Богун повертається в Україну⁸¹, і незабаром його призначають наказним гетьманом для походу на Москву. Однак з перших днів походу він намагається завдавати шкоди полякам, зриває їх воєнні плани.

Лівобережні міста охоче здавалися Богунові⁸². Завдяки цьому вони не були зруйновані. У деяких випадках козацькі гарнізони цих міст навіть приєднувалися до військ Богуну⁸³. Не маючи достатньо сил, поляки не зали-

шали у містечках великих гарнізонів, і коли коронні війська в січні 1664 р. обложили Глухів — останнє місто перед московським кордоном, — то вся «підкорена територія» запалала вогнем повстання⁸⁴.

Під час облоги Глухова Богун діяв безстрашно. Як члену військової ради йому були відомі всі замисли поляків, і, про що пізніше з люттю писав поляк Єрмич, Богун повідомляв захисників Глухова про час штурмів, показував найзручніші місця для вилазок, передавав порох тощо⁸⁵. У своїх листах учасники облоги Глухова, ще не здогадуючись про задуми наказного гетьмана, однозначно відзначали пасивність його козаків і навіть звинувачували їх у невдалому штурмі⁸⁶.

Облога Глухова наслідків не мала. Поляки затрималися там на цілий місяць. За цей час Брюховецький встиг зібрати військо і разом з Ромодановським наблизився до позицій поляків. У польській армії панували голод, хвороби. У тилу — або спустошені (там, де проходило польське військо), або повсталі містечка (де проходили козаки Богуну). У цей час у Федоровича виникає новий задум — він домовляється з Ромодановським, що під час битви росіян з польським військом він ударить зі своїми козаками в тил полякам⁸⁷.

Вранці 27 лютого 1664 р. (н. ст.) литовська армія переправилася через Десну і розташувалася під Новгород-Сіверським, де уже був король. Удень всіх старшин викликали на раду до Яна Казимира, і в цей самий день учасники походу Я. А. Храновицький і Я. В. Почобут-Одланицький пишуть у своїх щоденниках про арешт, а останній — про смерть Івана Богуну⁸⁸. Король у своєму листі до дружини говорить, що його повідомили про «зраду» Богуну козацькі офіцери⁸⁹. Арештувати його могли тільки на раді — єдиному місці, де біля нього не було відданих йому козаків. Досі вважалося, що Богуну було страчено. Але два джерела спростовують таке твердження. Ян Казимир писав своїй дружині про Богуну: «Я наказав його арештувати з наміром покарати рукою ката... але Бог покарав його інакше». А німецька хроніка XVII ст. повідомляла: «7 березня вся козацька старшина прибула до великого коронного канцлера і попросила передати їх прохання королю — вони хочуть покарати Богуну. Їм відповіли: якби цей

офіцер був хворий, але зміг видужати, то вони віддали б його в їх розпорядження, щоб вони його покарали, як це приписано законом для зрадників. Однак вони були позбавлені цього клопоту через смерть їхнього генерала (Богуна.— Т. Я.), який загинув по дорозі до турки»⁹⁰

Українські літописи не пишуть про смерть Богуну. Її причину знала лише верхівка поляків. Усе це переконує, що обставини його загибелі зберігалися в таємниці. Єрлич, який краще за інших обізнаний про цей епізод від Чарнецького, говорив, що Богуну розстріляли⁹¹.

Тільки в кінці XIX ст., коли були опубліковані літопис Єрлича, ряд польських щоденників, історики дізналися правду про смерть Богуну. Але і в цих джерелах ми бачимо лише натяки, недомовленості. Тому можемо лише припустити, знаючи характер Богуну, що під час арешту він учинив серйозний опір і його убили, можливо, навіть самі члени ради.

Поляки були приголомшені, коли дізналися про справжні наміри Богуну. «Богун — найбільш зловна людина на світі!» — пише король у листі до своєї дружини⁹². Король можна зрозуміти, адже він у 60-х роках обсилав Богуну своїми милостями — нобілізував, наділив маєтками, дав високі військові посади. Але, як бачимо, все це виявилось для Богуну несуттєвим. У вирішальний момент він знову виступає на захист України. Завдяки йому провалився польський похід 1663—1664 рр., король після цього практично не міг уже розраховувати на допомогу правобережних козаків.

Отже, і про смерть Богуну, як і про багато фактів його біографії, відомості не узгоджуються між собою.

Але, попри всі затемнені колізії життєвого шляху, із тих матеріалів, що нам відомі — листів, документів, спогадів однодумців і супротивників, із протистояння суперечливих фактів, вимальовується постать людини непересічної, яскравої і в той же час загадкової, незбагненої навіть з погляду сучасності. Це був відважний воїн і політик, безкомпромісний у своїй відданості ідеї служіння Україні.

¹ Kochowski W. Pamietniki do panowania Zygmunta III; Annalium Polonice ab obitu Vladislavi IV. — Cracowice, 1683. — Т. I. — S. 264—265, 361—363.

² Kubala L. Szkice Historyczne. — Lwow, 1880. — Ser. I. — S. 293—294.

³ Źródła dziejowe. — Warszawa, 1894. — Т. XXI. — S. 293, 329.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. X, № XI. — С. 555—556 (далее — Акты ЮЗР).

⁵ Józefowicz T. J. Kronika miasta Lwowa. — Lwow, 1854. — S. 266.

⁶ Badania podan ludu. Pamigtki; Ukrainy II Atheneum. — 1843. — Т. I. — S. 26.

⁷ Воссоединение Украины с Россией. — М.; 1953. — Т. I. — № 145. — С. 248—252; Материалы для истории колонизации и быта. — Харьков, 1886. — С. 16—17.

⁸ ЦГАДА. — Сношение России с Польшей, 1645. — Арк. 228, 231.

⁹ Gazette de France — Повсякденні новини за 25 квітня 1654 р. — С. 393.

¹⁰ Жерела до історії України — Русь. — Львів, 1903. — Т. VI. — С. 188—190.

¹¹ Там же. — С. 66.

¹² Lipinski W. Z dziejow Ukrainy // Ksiega Ramiatkowa. — Kijow; Kraków, 1912. — Np. II. — S. 492.

¹³ Акты ЮЗР. — СПб., 1861. — Т. III. — С. 54; Документы Богдана Хмельницкого. — К., 1961. — С. 110.

¹⁴ Oicryste spominki. — Kraków, 1845. — Т. II. — N 30. — S. 50.

¹⁵ Rochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. — Poznan, 1840. — Т. I. — S. 60; Michalowski J. Ksiega pamietnieza. — Kraków, 1864. — N 150. — S. 459.

¹⁶ Kochowski W. Pamietniki... — Т. I. — S. 69.

¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 448.

¹⁸ Документы Богдана Хмельницкого — С. 219—220.

¹⁹ Grabowski A. Starozgtnosci historyczne polski. — Kraków, 1840. — Т. I. — S. 278, 289.

²⁰ Киевская старина. — 1882. — Декабрь. — С. 545.

²¹ Акты Московского государства. — СПб., 1894. — Т. II. — С. 304.

²² Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. — Warszawa; Petersburg, 1853. — Т. I. — S. 143—144.

²³ Ossolineum. — № 3257/II. — A. 46.

²⁴ Rudawski L. Istoria Polska. — Mohylow; Petersburg, 1855. — Т. I. — S. 231.

²⁵ Rochowski W. Pamietniki da panowania... — Т. II. — S. 224.

²⁶ Юбилейный збірник на пошану академіка Д. I. Багалія. — К., 1927. — С. 550.

²⁷ Ossolineum. — № 189. — A. 649.

²⁸ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России. — К., 1848. — Т. I. — С. 147—148.

²⁹ Kochowski W. Pamietniki do panowania... — Т. II. — S. 233.

³⁰ Юбилейный збірник на пошану академіка Д. I. Багалія. — С. 568.

³¹ Акты ЮЗР. — Т. X. — № 3. — С. 77.

³² ЦГИАЛ. — Ф. 132. — № 709. — Арк. 1. зв.

³³ Michalowski J. Ksiega pamietnieza. — № 307. — S. 720.

³⁴ Документы об Освободительной войне украинского народа. — № 156. — С. 405—406.

³⁵ Акты ЮЗР. — Т. X. — № 3. — С. 84—85.

³⁶ Там же. — С. 435—436.

³⁷ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 447, 506.

- ³⁸ Грушевський М. С. К истории Переяславской рады 1654 г. // Доклады АН СССР.— 1929.— № 16.— С. 300—301.
- ³⁹ Gazette de France.— 1654—11 квітня.
- ⁴⁰ Акты ЮЗР.— Т. X.— № 7.— С. 555—556.
- ⁴¹ Там же.— № 4.— С. 570.
- ⁴² Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов.— К., 1852.— Т. III, ч. 3.— С. 44—48.
- ⁴³ Там же.— С. 83; Жерела до історії України — Русі.— Т. XII.— С. 331.
- ⁴⁴ Документы об Освободительной войне украинского народа.— № 286.— С. 735—737.
- ⁴⁵ Величко С. Летопись событий...— Т. I.— С. 210—213.
- ⁴⁶ Kochowski W. Historia panowania... Т. I.— С. 206.
- ⁴⁷ Величко С. Летопись событий...— Т. I.— С. 212—213.
- ⁴⁸ Теки Нарушевича.— № 148.— Арк. 148, 481—482.
- ⁴⁹ Жерела до історії України — Русі.— Т. XVI.— № 394.— С. 219—220.
- ⁵⁰ Архив ЮЗР.— Ч. III.— Т. VI.— № 52.— С. 122.
- ⁵¹ AGAD.— Archiwum Radziwillow.— № II, ка. 21.— А. 36, 47.
- ⁵² Документы эпохи Хмельницкого.— СПб., 1911.— С. 94.
- ⁵³ Жерела до історії України — Русі.— Т. XII.— № 583.— С. 485; № 559.— С. 509.
- ⁵⁴ Hiltebrandt C. J. Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantino-pol.— Leiden, 1937.— S. 99.
- ⁵⁵ Архив ЮЗР.— Ч. III.— Т. VI.— С. 321; № CXII.— С. 333—335.
- ⁵⁶ ПКК.— Изд. I.— Т. III.— С. 189; изд. 2.— Т. III.— С. 268.
- ⁵⁷ Акты ЮЗР.— Т. XV.— № 2.— С. 45, № 6.— С. 269; Т. IV.— № 59.— С. 105.
- ⁵⁸ Акты ЮЗР.— Т. IV.— № 69.— С. 130.
- ⁵⁹ Грушевський М. С. Історія України — Русі.— Т. X.— С. 225.
- ⁶⁰ Акты ЮЗР.— Т. VII.— № 86.— С. 253; Т. XV.— № 6.— С. 255.
- ⁶¹ Там же.— Т. XV.— № 8.— С. 367.
- ⁶² Акты Московского государства.— Т. II.— № 1140 IV.— С. 669.
- ⁶³ Акты ЮЗР.— Т. IV.— № 115.— С. 253—254; Т. XV.— № 9.— С. 405.
- ⁶⁴ Там же.— Т. XV.— № 9.— С. 415—418; Т. VII.— № 9.— С. 283.
- ⁶⁵ Там же.— Т. VII.— № 100.— С. 313.
- ⁶⁶ Kubala L. Zarwanie ugody Hadriackiej // Przegląd Narodowy.— Warszawa, 1920.— Т. XVII—XX.— S. 547.
- ⁶⁷ Kubala L. Szkice Historyczne.— Lwow, 1880.— Ser. VI.— S. 605.
- ⁶⁸ Акты ЮЗР.— Т. IV.— № 115.— С. 273.
- ⁶⁹ Величко С. Летопись событий.— Т. I.— С. 426.
- ⁷⁰ ПКК.— Изд. 1.— Т. III, ч. III.— С. 369; изд. 2.— Т. III.— С. 383; изд. 1.— Т. III, ч. III.— С. 406; изд. 2.— Т. III.— С. 404.
- ⁷¹ Archiwum Czarotoryskich.— № 402.— А. 369—371.
- ⁷² Акты ЮЗР.— Т. VII.— № 104.— С. 317—319.
- ⁷³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimezza.— Т. II.— S. 97.
- ⁷⁴ Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. IV.— S. 359—360.
- ⁷⁵ Липінський В. Історичні студії та монографії.— Відень, 1920.— Т. III.— С. 164.
- ⁷⁶ Акты ЮЗР.— Т. V.— № 44.— С. 97.
- ⁷⁷ ЦГАДА.— № 475.— Арк. 216—218.
- ⁷⁸ ПКК.— Т. IV., ч. III.— С. 182—188.
- ⁷⁹ Archiwum komisii Ristoricznej.— Lwow, 1875.— Т. 3.— № 52.— S. 252.
- ⁸⁰ ПКК.— Т. IV, ч. III.— С. 280.
- ⁸¹ ПКК.— Изд. I.— Т. IV, ч. III.— С. 280.
- ⁸² Там же.— С. 392—394; Ossolineum.— № 189.— Арк. 1519.
- ⁸³ Gazette de France.— 1663.— 23 грудня.— С. 86.
- ⁸⁴ Грамон А. Из истории Московского похода Яна Казимира.— Юрьев, 1929.— С. 11.
- ⁸⁵ Jerlicz J. Latopisiec albo Kronicka.— Т. II.— S. 89—90.
- ⁸⁶ Zbior pamietników.— Т. IV.— S. 138—142, 145, 147, 149.
- ⁸⁷ Jerlicz J. Latopisiec albo Kronicka.— С. II.— S. 90.
- ⁸⁸ Chrapowicki J. A. Diariusz.— Warszawa, 1978.— S. 462; Poczbort-Odlanicki J. W. Pamietnik.— Warszawa, 1877.— S. 80—81.
- ⁸⁹ Kwartalnik Historyczne.— 1891.— S. 22.
- ⁹⁰ Theatrum Europacum.— Francfur-lam Mayn, 1672.— Т. IX.— S. 1254.
- ⁹¹ Jerlicz J. Zatopisiec albo Kronicka.— Т. II.— S. 90.
- ⁹² Kwartolnik Historyczne.— 1891.— S. 22.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ «КИЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ»

Передплату на наш часопис на 1993 рік можна оформити через Центр розповсюдження періодичних видань і книг у США.

Передплатна ціна на рік (6 чисел) — 60 американських доларів, плюс 20 американських доларів на поштові витрати.

Гроші та чеки надсилайте на адресу:

«Svoboda Bookstore»

30 Montgomery st. Jersey City, NJ 07302, USA

Можна замовити також комплект «Київської старовини» за 1992 рік

Марина СКРЖИНСЬКА

СИМПОСІУМ У АНТИЧНИХ МІСТАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Ціле тисячоліття існували на півдні сучасної України давньогрецькі поліси — перші державні утворення на території нашої країни. Про Тіру, Ольвію, Херсонес і Боспор написано чимало книжок і статей, у яких досліджується їхня політична й соціально-економічна історія; щоденне ж життя з його побутовими турботами й особливо проведення дозвілля мало привертало увагу вчених. А між тим у всі часи люди шанували проведений із задоволенням вільний час. Тому організація дозвілля у суспільстві відіграє важливу роль при його характеристиці. Ми розглянемо лише один, здається, найпоширеніший вид дозвілля в античних містах Північного Причорномор'я — симпосіум.

При розкопках давньогрецьких поселень постійно знаходять кіліки, скіфоси, канфари — келихи для вина різноманітної форми. На деяких з них викарбувано написи; одні за характерним для еллінів звичаєм звертаються до читача неначе від імені самої посудини; інші увічнили ім'я власника або того, кому подаровано келих; у третіх мовиться про необхідність збереження міри вживання вина. Знахідки з такими написами трапляються й на півдні України, у давньогрецьких городищах. Наприклад, на стінці чорнолакового кіліка V ст. до н. е. з Німфея висічено: «Я кілік радості», а на схожому кілікові з Ольвії: «Я приємний для вина кілік, якого любить той, хто п'є вино»¹.

Написи на давніх кубках знайомлять нас із тим, як на північному краї грецької ойкумени (відомої грекам населеної частини землі) громадяни античних полісів проводили дозвілля, зустрічаючись на симпосіумах.

При слові «симпосіум» виникає уявлення про зібрання, де ведеться дискусія на наукові теми. Сучасному значенню цього слова сприяли збережені часом твори Платона, Ксенофонта й Лукіана з назвами «Симпосіум», які перекладаються українською мовою словами «бенкет» або «учта» (російське «пир»²). Згідно письмових згадок греки, які збиралися за столом, обговорювали різноманітні філософські проблеми. Проте навіть у таких учених трактатах автори згадують про побутову обстановку симпосіумів, наприклад, про гатунки вин, пахучі вінки, що увінчували голови співрозмовників, розваги, які господар влаштовував для гостей, частування.

Філософські бесіди під час симпосіумів велись, певна річ, лише у вузькому колі інтелектуальної еліти грецьких міст. Такі люди жили і в Північному Причорномор'ї. Завдяки скупим згадкам у античній літературі знаємо, що в Ольвії III ст. до н. е. одержав початкову освіту філософ Біон Борисфеніт, а в I ст. н. е. тут деякі громадяни полюбили читати Платона³, за матеріалами боспорських поховань відомо про філософа Смікра й письменника Стратоніка⁴, а напис із Херсонеса прославляє місцевого історика Сіріска, який жив у III ст. до н. е.⁵

Однак більшість греків, що збиралися на симпосіуми, вели бесіди про повсякденні справи, причому вважалося добрим тоном говорити про речі легкі й приємні.

В античній літературі взагалі мало згадується про повсякденні заняття греків, про те, як вони працювали й проводили дозвілля. Письменників ці-

кавили здебільшого сучасність та міфологічна історія, описи війн і політична боротьба. Що ж до античних держав Північного Причорномор'я, то джерелом про щоденне життя їхнього населення є переважно археологічні знахідки. Але для розуміння призначення багатьох із них необхідно читати й перекладувати давніх авторів, що писали про інші частини грецької ойкумени.

Бенкети грецької аристократії, відомі з гомерівських часів, виникли, на думку багатьох дослідників, як засіб підготування дружинників і підвищення їхнього соціального статусу. Подібний звичай притаманний не лише для античності. Досить згадати уславлені в билинах й описані в літописах бенкети при князівському дворі в Києві X ст. У V—IV ст. до н. е. така форма організації військової аристократії видозмінилася в «аристократію дозвілля»⁶.

Мода у наслідуванні життя вищих верств суспільства відіграла важливу роль при поширенні симпосіумів у середовищі менш знатних і менш заможних греків. Спільні трапези стали улюбленою формою спілкування як на домашніх святах, так і при зібранні різноманітних союзів, яких у греків існувало багато, починаючи з елліністичної доби: культові, поховальні, взаємодопомоги, земляцтва та ін.

Найдавнішими серед тих союзів були культові асоціації, відомі вже в архаїчну епоху. Наприклад, союз мілетських мольпів, що шанували Аполлона Дельфінія. Вони мали свій будинок для проведення симпосіумів, для яких усі члени союзу вносили свою частку продуктів. У мілетській колонії Ольвії існував такий самий союз, про це повідомляється у написах V ст. до н. е., що збереглися до наших днів⁷.

Симпосіуми влаштовувалися на честь різного роду знаменних подій також приватно. Дія «Бенкета» Платона відбувається в будинку поета-трагіка Агафона, котрий святкував свою перемогу на змаганнях драматургів у афінському театрі. Перед драматичними виставами, на які збирались майже всі громадяни, відбувалася церемонія нагородження за особливі заслуги перед державою; ця подія також відзначалася удома, серед близьких, друзів.

У будинках заможних громадян влаштовували спеціальні кімнати-андрони для симпосіумів. Найкраще уявлення про те, який вигляд вони мали, дають розкопки Ольвії.

У цих помешканнях підлоги викладалися мозаїкою. Спочатку це робилося з різнокольорової морської і річкової гальки, а з II ст. до н. е. почали виготовляти кубики смальти. В одному із будинків елліністичного часу малюнок, викладений з білої, синьої й брунатної гальки, імітував килим, розбитий на ромби з хрестиками всередині, а його береги обрамляв пояс орнаменту. В іншому будинку синя, біла й світло-жовта галька утворювала витурний малюнок, який частково зберігся⁸.

Попід стінами андрона стояли ложі для бенкетуючих. Адже греки під час симпосіумів лежали, підмостивши подушки під голови. Вони частувалися з невеликих столиків, що стояли перед кожною ложею, і змінювали положення при переміні страв.

За розрахунками С. Д. Крижицького, в ольвійському андроні з мозаїчною підлогою стояло вісім лож. Це відповідало уявленням еллінів про кількість гостей, яка не повинна була перевищувати число муз, тобто дев'яти, щоб бесіда була приємною. Отже, Агафон у Платона запросив усього п'ять чоловік, а Арістофан у комедії «Оси» перелічив сім співтрапезників. Гості приходили в парадному одязі, при вході слуги знімали з них взуття й мили ноги. Шанувалось уміння набути вільної й невимушеної пози, а починаючи бесіду, треба було похвалити що-небудь з навколишньої обстановки.

При переміні страв столи виносили, гостям подавали воду для миття рук, підмітали і навіть мили підлогу. Адже з маленьких столиків залишки їжі падали на підлогу, окрім того, кидали шматки спеціального хлібного м'якши, за допомогою якого їли й витирали руки, оскільки греки майже не вживали ложок. Вони їли руками.

Перші столи складались із гарячих і холодних рослинних, м'ясних і рибних страв. На завершення подавали страви з дичини. На другі столи подавали десерт: фрукти, горіхи, сир, а на треті — ставили амфори, глеки або ойнохої з вином і водою, а також трохи хліба й десерту.

Керамічні блюда, миски й тарілки для перших і других столів у великій кількості знайдено в Північному Причорномор'ї, як і келихів для вина. Часом кубки й таріли виготовляли з бронзи й дорожчих металів. Плутарх у біографії Алківіада повідомляє, що стіл у нього був заставлений золотими й срібними чашами, а Афіней перелічує на багатому весільному бенкеті коринфські бронзові таріли, срібні й золоті кубки для вина й лекіфи для пахощів, срібні визолочені підноси.

У Північному Причорномор'ї, як і всюди в грецькій ойкумені, збереглося мало зразків парадного металевго посуду. Археологи найчастіше знаходять бронзові ситечка й кіафи з довгими ручками, що закінчуються гачком у вигляді голівки лебедя чи качки; за ці гачки їх чіпляли на край кратера або амфори. Все це імпортні предмети розкоші, модні у всьому грецькому світі.

Мізерне число залишків металевго посуду не відбиває справжньої її кількості в побуті того чи іншого часу. Адже металеві речі, що виходили з ужитку, на відміну від кераміки, не викидали, а віддавали на переплавку. Безліч уламків розписної столової кераміки показує, якою гарною й різноманітною могла бути сервіровка столу греків Північного Причорномор'я і як часто змінювалась мода на декорування посуду.

Трапеза завершувалася питтям вина, що, власне, й називалося симпосіумом, тобто спільним чаркуванням. Це була основна частина бенкету, що нерідко тривала до ночі.

Гості прикрашали голови стрічками, пов'язками або вінками з квітів і пахучих рослин, намащувалися духмяними маслами і перед тим, як розпочати пити, хором співали пеан на честь Доброго Генія та інших божеств. У Пантікапеї знайдено скалку від чорнолакової посудини з присвятою Зевсу, Гермесові й Доброму Генію, з якої пили учасники симпосіуму⁹. Низка ольвійських кіліків зберегла написи різного застольного змісту, наприклад: «наливай пити в міру сил», «випивши мене, Полікрат буде радіти», «наповнюй до вінця», «кілік, душа Актіага, цілий, приймний, солодкий для пиття»¹⁰.

Вино пили, розбавляючи холодною водою в різних пропорціях. Гесіод у «Трудах і днях» рекомендує суміш 1 до 3, у віршах Анакреонта вино розбавляється наполовину, але таке вважалося дуже міцним. Розбавляли вина і гарячою водою. Нерозведений трюнок вважався шкідливим і навіть небезпечним для життя, як видно з однієї епіграми Каллімаха:

П'яничку Ерасіскена винні чаші згубили:
Випив незмішаним він одразу дві чаші вина.

Лише варвари, на думку греків, були здатними постійно пити нерозбавлене вино, бо замість приємної бесіди й веселого настрою у них, як, наприклад, у скіфів, за словами Анакреонта, виходило горласте, п'яне зібрання. Для грека подібні звички вважалися принизливими та згубними. Недарма Геродот записав розповіді спартанців про те, що їхній цар Клеомен збожеволів і помер, бо навчився у скіфів пити нерозбавлене вино. Тому, коли спартанці хотіли випити більш міцного вина, вони говорили: «Налий по-скіфському». Взагалі вважалося добрим тоном пити стримано, щоб можна було повернутися додому без допомоги слуги; але нерідко це правило порушувалось, і гості засинали за столом, про що згадується в «Бенкеті» Платона.

У фрагменті комедії Євбула найповніше відбилося ставлення греків до того, скільки слід пити вина: після трьох чаш розумний гість іде додому, четверту чашу вихиляють ті, хто змагається у вмінні пити кубок одним духом, після п'ятої чаші за столом здійсмається гамір, після шостої — розгул, після сьомої — починають битися, восьма чаша призводить до тюрми, дев'ята — до хвороби, а після десятої — божеволіють. Та далеко не всі елліни обмежувалися на симпосіумі трьома чашами вина.

Про надмірне пиття відомих греків ідеться в «Розмаїтих оповіданнях» Еліана. Певно, не залишалися тверезими й учасники розповсюджених у всій Греції змагань у вмінні випити одним духом велику чашу вина. Нерідко такі своєрідні змагання влаштовували в кінці симпосіуму, а нагородою був міх вина. Існувало навіть грецьке прислів'я — «випити одним духом». Воно відоме

Заображення симпосіуму на кіліку. Початок V ст. до н. е.

за записами античних письменників і за написами на кіліках, знайдених під час розкопок у Північному Причорномор'ї¹¹.

Учасники симпосіумів не обмежувались тільки питтям вина. Воно супроводжувалося бесідами, музикою, співом, забавами. Недарма один із гостей у «Бенкеті» Платона спитав: «Невже ми не будемо ні бесідувати за чашею, ні співати, а станемо тільки пити, як п'ють для задоволення спраги?»

Іноді в симпосіумах брали участь блазні й актори; перші розважали товариство дотепними висловлюваннями й анекдотами, другі розігрували невеличкі сцени й навіть вистави. Про участь актора-міма у вечірці, влаштованій у середині VI ст. на Березані, відомо із графіті на піддоні чорнофігурної чаші для вина, що збереглася фрагментарно. Чаша належала якійсь Мелесії, напевне, гетері¹².

Дружини, матері й сестри бенкетуючих не допускалися до симпосіумів. Тут могли з'являтися лише жінки низького соціального стану, котрі розважали чоловіків музикою, танцями, співом, фокусами й любов'ю. Про існування таких жінок у Ольвії мовиться у творі Діогена Лаертського, де розповідається біографія Біона Борисфеніта.

Майже кожен бенкет супроводжувався грою на флейті. Запрошували виконавців і на інших інструментах: лірі, кіфарі, тімпані. Іноді музикантів посилали розважати жіночу частину будинку. Так, поет Агафон запросив на свій бенкет флейтистку, але гості одностайно вирішили присвятити увесь час філософській бесіді, і її відіслали до «жінок у внутрішніх покоях будинку». Там жінки ласували стравами, які подавали при першій і другій перемінах столів, третя переміна їм не дозволялася, бо елліни вважали, що «схильна до вина, а тим більше така, що багато п'є, жінка огидна». У Мілеті й Массії навіть діяли закони, що забороняли жінкам пити¹³. Можливо, подібні правила існували й у Північному Причорномор'ї, де більшість міст були мілетськими колоніями. Проте такі закони не стосувались гетер, які брали участь у симпосіумах. Їх нерідко зображували на вазах із чашею для вина в руках. Багато з них уміли співати, танцювати й грати на музичних інструментах. Певно, гетерою-музикою була Анагора, якій на одному з ольвійських симпосіумів V ст. піднесли наповнений вином кратер з її ім'ям. Такі написи зустрічаються і в інших містах-полісах: в Пантікапеї чорнолаковий келих бу-

ло подаровано Арето, а в Німфеї на кіліку написали не ім'я, а прізвисько «швидкоока»¹⁴.

Під акомпанемент музичних інструментів бенкетуючі співали вірші античних поетів, монологи з драм і застольні пісні. Арістофан у «Осах», описуючи симпосіум, наводить початкові вірші поширених у той час застольних «критих пісень». Вони називалися так тому, що їх співали не по порядку, в якому розташовувались учасники бенкету, а на вибір того, хто співав: він передавав будь-якому співтрапезникові міртову гілку, і той мусив або закінчити пісню, або розпочати іншу й передати гілку комусь із співтрапезників.

Ще в одній комедії Арістофана — «Хмари» — старий селянин пропонує синові по обіді взяти ліру й заспівати оду Симоніда або що-небудь з трагедій Есхіла. Але молода людина висловлює бажання виконати нові уривки з творів Евріпіда, що входили в моду, а не співати пісень часів молодості батька й діда. Сцена з комедії свідчить про те, що вірші уславлених поетів звучали не лише на бенкетах інтелектуальної еліти, а й були широко відомі.

Поряд із співами бенкетуючі полюбляли дивитися на танці, що нерідко супроводжувались акробатичними номерами. У «Бенкеті» Ксенофонта танцівниця виконує один танець на гончарному колі, інший — серед кинжалів, третій — підкидаючи у такт музиці одночасно 12 обручів. Геродот і Ксенофонт згадують, що іноді танцювали й гості. Колоністи Північного Причорномор'я, мабуть, особливо любили відомі у всій Греції іонійські танці.

Бенкетуючі розважалися також різноманітними забавами. За археологічними знахідками у Північному Причорномор'ї відомі ігри в шашки, кості та бабки, досить популярні не лише серед чоловіків, а й серед жінок та дітей.

Отже, симпосіум був найбільш поширеною формою організації дозвілля більш-менш заможних громадян, що об'єднувались у невеликі групи із спільними поглядами й зацікавленнями. На побутовому рівні симпосіум правив для відпочинку й розваг. У одних переважали дружні бесіди, в інших — забавки та пісні, а ще в інших — гетери й танцівниці, вистави мімів і фокусників, але все те супроводжувалось питтям вина.

Проведення спільної трапези в основних рисах зберігалось протягом багатьох століть. Безумовно, відбувалися зміни у приготуванні різних страв, мінялися застольні мелодії та пісні, бесіди у всі часи торкалися нових, животрепетних тем сучасності.

¹ Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья.— М., Л., 1958.— С. 74.— № 108; Билимович З. А. Граффити на чернолаковом килике // Советская археология.— 1958.— № 28.— С. 83—86.

² Ксенофонт. Пир // Сократические сочинения.— Л., 1935.— С. 150; Платон. Пир.— Сочинения: В 2-х т.— М., 1972.— Т. 2.— С. 95—156.

³ Диоген Лазертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.— М., 1979.— С. 197; Дион Хрисостом. Борнисфенитская речь // Поздняя греческая проза.— М., 1960.— С. 97.

⁴ Корпус боспорских надписей.— М.; Л., 1965.— № 118, 145.

⁵ Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.— Petropoli, 1916.— № 344. (IPE).

⁶ Кнабе Г. С. О специфике межличностных отношений в античности // Вестник древней истории.— 1987.— № 4.— С. 177.

⁷ Карышковский П. О. Ольвийские мольпы // Северное Причерноморье.— Киев, 1984.— С. 42—51.

⁸ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э.— Киев, 1971.— С. 57.

¹⁴ Толстой И. И. Греческие граффити...— С. 15, 73, 94.

¹⁰ Там же.— С. 14, 19.

¹¹ Там же.— С. 12; Секерская П. М. Застольная надпись из Никония // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— Одесса, 1976.— Т. 8.— С. 215—218.

¹² Яйленко В. П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э.— М., 1982.— С. 302.

¹³ Элиан. Пестрые рассказы.— М., 1963.— С. 26—27.

¹⁴ Толстой И. И. Греческие граффити...— С. 15, 73, 94.

БІБЛІОТЕКА МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО

Мелетій Смотрицький

У червні 1875 р. відомий історик і книгознавець Степан Тимофійович Голубев відвідав Свято-Троїцький Дерманський монастир на Волині, заснований ще у XV ст. князем В. Ф. Острозьким-Красним. Тут він знайшов багату бібліотеку, що складалася з колекції рукописів латинською, церковнослов'янською та польською мовами і 224-х томів друкованих книжок, переважно латинських і польських, а також церковнослов'янських, грецьких, італійських, єврейських, французьких і німецьких. В архіві монастиря зберігалися також 95 папок з документами¹.

Вивчаючи ці книжкові скарби, С. Т. Голубев знайшов на деяких книжках помітки, що засвідчували їхню належність знаменитому Мелетію Смотрицькому — письменнику-полемісту, релігійному діячеві та мовознавцю кінця XVI—першої третини XVII ст. Виявив дослідник одинадцять таких книг (двадцять томів) і висловив припущення, що й більшість книжок з Дерманської бібліотеки, виданих до 30-х років XVII ст., входили до зібрання Смотрицького.

З тих пір минуло понад сто років. Де ж нині знаходиться бібліотека автора першої слов'янської «Граматики»? Від старої Дермані залишилися лише монастирські стіни та руїни позаміського палацу князів Острозьких на високому пагорбку над селом.

Відомо, що книжки з монастирів Волинської єпархії — Любарського, Тригуського, Загоровського, Дерманського та інших — потрапляли, як правило, до Волинського єпархіального сховища старожитностей у Житомирі. Під час першої світової війни культурні скарби Волині, в тому числі багато рідкісних книжок, були евакуйовані. Після жовтневого перевороту на основі частини сховища старожитностей, що збереглася, був створений Волинський державний науково-дослідний музей, а в 30-ті роки бібліотека музею потрапила до різних книгосховищ України.

У «Каталозі інкунабул» Б. І. Зданевича (К., 1974) описаний примірник венеційського видання «Історії» Геродота 1494 р. з автографом Мелетія Смот-

рицького (зберігається в Центральній науковій бібліотеці АН України)². Раніше він знаходився у Волинському музеї.

Співробітники відділу книгознавства ЦНБ АН України повідомили, що у фондах бібліотеки виявлено майже 60 видань XVI ст., які надійшли з Волинського музею, але немає ніяких відомостей про їхню належність в минулому Дерманському монастиреві чи зібранню Мелетія Смотрицького.

У другій половині минулого століття з'являються свідчення про те, що окремі книжки з особистої бібліотеки Смотрицького перебувають у Києво-Печерській лаврі, але, за сучасними відомостями, у музеях заповіднику їх немає. Очевидно, малися на увазі кілька примірників, залишених Смотрицьким у лаврі ще у київський період його діяльності.

Остання згадка про групу книжок із Дерманської бібліотеки Смотрицького міститься в бібліографічній замітці П. М. Жолтовського, надрукованій у «Бібліологічних вістях» (1930, № 1) із вказівкою на те, що книжки перебувають у фондах республіканського Музею українського мистецтва у Харкові. Після його ліквідації (1933) бібліотека Смотрицького зникає з поля зору дослідників. Зберігачі музейних цінностей потрапили до сталінських тюрем і таборів.

Ознаки бібліотеки були випадково знайдені автором цих рядків у 1981 р. у фондах Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. Співставлення списку книжок Мелетія Смотрицького з каталогом цієї бібліотеки показало, що більшість видань, вказаних С. Т. Голубевим і П. М. Жолтовським, знаходиться тут. Отже, харківська знахідка дозволяє розширити наші уявлення про наукову та бібліофільську зацікавленість Мелетія Смотрицького.

У 90-ті роки XVI ст. юний Максим Смотрицький (ім'я Мелетій він узяв при постригу в ченці у 1617 р.) учився в Острозькій академії, де також проходив курс наук брат Северина Наливайка Даміан. Ректором академії був батько Максима — Герасим Данилович Смотрицький, глибоко освічена людина, соратник першодрукаря Івана Федорова. Він брав діяльну участь у підготовці до видання Острозької Біблії (1581) як редактор, автор двох передмов, поет і перекладач біблійних текстів з грецької та латинської мов на церковнослов'янську. Герасим Смотрицький друкував і полемічні трактати, спрямовані проти католицизму.

Другим наставником юнака був талановитий вихованець Падуанського університету Кирило Лукарис, який після смерті Г. Д. Смотрицького (1594) став ректором Острозької академії, а згодом — александрійським та константинопольським патріархом.

На старанного учня-книголюба звернув увагу князь К. В. Острозький, давній опікун сім'ї Смотрицьких. Напевно, він дозволив хлопцеві відвідувати бібліотеку у його родовому замку в Острозі.

На початку 1600-х років Максим поступає на філософський факультет Віленської єзуїтської колегії. Через три роки, не задовольнившись отриманою у Вільно освітою, Смотрицький їде у тривалу закордонну подорож. Разом з молодим князем Богданом Соломерецьким він відвідав Сілезію і Словаччину, слухав лекції в університетах Лейпціга, Нюрнберга та Віттенберга. У стінах протестантських університетів зустрічався з тими, хто боровся проти католицизму. Лекції, відвідування бібліотек, де було чимало книжок, які викривали представників римської церкви у брехні, розпусті, хабарництві, справили великий вплив на Смотрицького і поступово віддаляли його від віленських єзуїтів.

1561 р. у Віттенберзі була видана «Історія Пелопоннеської війни» Фукидіда, один з примірників якої потрапив до бібліотеки Смотрицького. У книзі, що нині знаходиться у Харкові (ХДНБ, № 529 432), молодий учений залишив немало записів, підкреслень у тексті і п'ять надписів про те, що це його власність. На першому аркуші грецькою та латинською мовами зазначено: «Із книг Максима Герасимовича», а в кінці книжки три рази повторено рідною мовою: «Максим Герасимович».

Повернувшись на батьківщину, Максим вступає у Віленське православне братство і незабаром стає одним з його провідних діячів. На цей час він віль-

GRAMMATICA

SLAVO-RUTHENA.

SEL VETERO-SLAVICAE, ET ACTU IN MON-
TIBUS CARPATICIS PARVO-RUSSICAE,
CEU DIALECTI VIGENTIS LINGVAE.

EDITA

PER

MICHAELEM LUTSKAY

PAROCHUM ET V. A. DIACONUM UNGHVARIESEM
ACTUALEM SERENISSIMI PRINCIPIS ET DUCIS
DE LACA CAPELLANUM AULICUM

BUDA E

TYPIS REG. UNIVERSITATIS PESTIENSIS.
1830

но володів грецькою, польською та німецькою мовами, читав і писав латинською. У школах Віленського братства Смотрицький викладав філософію та риторiku, грецьку і церковнослов'янську мови. Крім того, він чудово володів пером і вже був автором кількох друкованих творів.

Смотрицький виступає проти примусового окатоличення українського та білоруського народів, протестує проти погрому віленського православного люду, організованого уніатом Іпатієм Потієм. 1610 р. Віленське братство випускає під псевдонімом «Теофіл Ортолог» книгу М. Смотрицького «Тренос» — («Плач Східної церкви»), полемічний твір старопольською мовою, спрямований проти католицизму та унії, зловживань православного духовенства. Як і Лютер, автор називає римського папу жалюгідною людиною, незаслужено вознесеною над віруючими. Слова свої він ілюструє сонетом Франческо Петрарки «Палському двору в Римі», наведеним в оригіналі і у перекладі на польську мову, а також віршами інших поетів.

Не випадково Смотрицький сховав своє ім'я під псевдонімом і містифікував читача, оголосивши «Тренос» перекладом «з грецької на словенську, а нині зі словенської на польську». Як він і передбачав, на адресу Теофіла Ортолога посипалися звинувачення у ересі, його оголосили прибічником Лютера і Кальвіна. Ректор Віленської єзуїтської колегії (тої самої, де навчався Смотрицький) Петро Скарга у творі-відповіді «Попередження Русі...» (Краків, 1610) указував, що Теофіл Ортолог, найвірогідніше, — псевдонім посланця віленської «наливайковської» церкви і що на «Тренос» неминуче звернуть увагу в Москві. Польський король Сигізмунд III, що стояв 1610 р. під Смоленськом, наказав закрити друкарню, що видала таку шкідливу книжку, знищити тираж, знайти і покарати автора. Річ у тім, що в «Треносі» Смотрицький не лише засудив звичай римської курії і моральне падіння місцевого уніатського та православного духовенства, але й довів необхідність боротися проти католико-уніатського пригнічення, тим самим виступивши проти королівської політики на українських і білоруських землях. Теофіл Ортолог був оголошений зрадником, примірники «Треноса», що залишилися у друкарні, спалено, товариш письменника і коректор цієї книги Леонтій Карпович потрапив у в'язницю. Але Смотрицький, який сховався під псевдонімом, уник арешту і після 1610 р. продовжував викладацьку діяльність у братських школах Києва та Вільно. Він був одним з перших ректорів Київської братської школи.

Смотрицький, ставши 1620 р. полоцьким архієпископом, продовжував видавати книжки, спрямовані проти католицької церкви, єзуїтів та уніатів. Польський королівський владі вже давно було відоме його ім'я, і Сигізмунд III називав Смотрицького у своїх грамотах бунтівником і шпигуном. Але автор «Треноса» не злякався. З уст в уста передавалися крилаті слова з його «Суплікації» (Вільно, 1623): «Батьківщина наша мила нам дорога, а її свобода — ще дорожча»³.

Майже одночасно Смотрицький працює над знаменитою науковою працею і навчальним посібником «Грамматика словенська», що вийшов у Єв'є (нині — Вевіс, поблизу Вільнюса) у 1619 р., пише передмову до «Євангелія учинельного» (Єв'є, 1616), займається перекладами.

Усі ці роки він часто міняв помешкання. Переслідування влади, важкий матеріальний стан не дозволяли Смотрицькому придбати велику власну бібліотеку. Окремі книжки, що йому належали, подорожували з ним по Литві, Білорусії та Україні. Очевидно, деякі рукописні й друковані книжки Смотрицький придбав під час своїх «подорожей по морю і по суші» — паломництва на Схід у 1623—1625 рр.

Деякі книжки дісталися йому від батька і старшого брата Стефана Герасимовича. В ХДНБ (№ 819 328) зберігається рукописний збірник творів Іоанна Златоуста («Бесіди на Євангеліє від Іоанна» та ін.), який був складений і «списаний» в Острозі С. Г. Смотрицьким на початку XVII ст. Досліджуючи записи і помітки на полях та у тексті рукопису, вчені дійшли висновку, що згодом вона потрапила до Мелетія.

Живучи у Вільно, Смотрицький часто користувався книжками православного братства. У братчиків він не раз залишав на збереження і своє книжкове зібрання, коли надовго від'їжджав з міста.

Принагідно зауважимо про суспільно-політичну та релігійну позицію Мелетія Смотрицького у другій половині 1620-х років, його конфлікт з православним духовенством і зближення з уніатами. Відступництво Смотрицького, справедливо засуджене тогочасними прогресивними діячами, не було чимось незрозумілим, як здавалося багатьом його сучасникам. Досить-таки обгрунтованою є думка Є. С. Прокошиної про те, що Смотрицький «виражав інтереси і світогляд середнього стану, але вони з часом змінилися від відкритої опозиції і протесту проти втрати своїх привілеїв і прав до реакційної позиції примирення і зради своїх національних інтересів заради різних економічних і політичних вигод»⁴.

У випадку із Смотрицьким цьому сприяло його надмірне честолубство. В середині 1620-х років він сподівався на одне з чільних місць у православній ієрархії. Ці плани не знайшли підтримки у Києві, і Смотрицький, прибувши з Константинополя з грамотою від патріарха, якою полоцький архієпископ призначався екзархом, навіть не отримав аудієнції у Києво-Печерському монастирі.

На думку Є. Прокошиної, М. Смотрицький у останніх своїх книжках «захищав і виправдовував те, що раніше відкидав»⁵.

Таємно перейшовши в унію у червні 1627 р., Смотрицький отримав місце настоятеля Дерманського монастиря, переданого уніатам старшим сином князя К. В. Острозького Янушем, який прийняв католицизм. Дерманська обитель була тоді одним з найбагатших монастирів. У її володіннях знаходилися села Глинськ, Дермань, Коршев, Куніно та Мізоч.

Монастир стояв на пагорбі, обнесений високим кам'яним муром з кількома отворами для гармат. Від наскоків кримських татар монастир захищав глибокий рів, куди поступала вода із ставка Мніха. На випадок небезпеки члени княжої родини разом із селянами ховалися в монастирі, потім закривали ворота сторожової вежі, а перекинутий через рів міст підіймався.

В Дерманському монастирі візвс кам'яний «часопис» — на південно-західній стіні вибивалися пам'ятні надписи про важливі історичні події церковно-слов'янською та грецькою мовами. Але найпримітнішою пам'яткою у монастирі була, очевидно, бібліотека. Якою її побачив Мелетій Смотрицький 1627 р.?

Перлинами дерманського зібрання були стародавні слов'янські рукописи: вибрані «Поученія» та Євангеліє, подароване монастирю 1499 р. князем

К. І. Острозьким, а також привезений до монастиря князем К. В. Острозьким рукопис московського походження «Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Матфея» у перекладі (1524) Силуяна, учня Максима Грека. 1600 р. до бібліотеки монастиря надійшов «Маргарит Іоанна Златоуста» (XVI ст.), а у 1616-му — «Бесіди Григорія Богослова» (XVI ст.). На цей час у Дермані, очевидно, вже знаходилися і «Творіння Діонісія Ареопажита» (рукопис 1470 — 1490-х років) та Службова мінея на грудень, написана напівуставом наприкінці XIV ст. на пергаменті.

В Дерманській бібліотеці Смотрицький знайшов цінні східнослов'янські друковані книжки. Зберігалися тут і примірники видань, випущених у самому монастирі. На початку 1600-х років К. В. Острозький передав Дерманському монастирю свою друкарню. На кілька років Дермань стала одним із центрів книжкової справи в Україні. Слід відзначити харківський примірник Октоїха (1604), надрукований Даміаном Наливайком та Іовом Борецьким у Дермані. На форзаці є надпис, що засвідчує належність Октоїха монастирській бібліотеці.

Перевізнивши своє зібрання в Дермань, Смотрицький не передав його до монастирської бібліотеки, а тримав окремо. Цей факт беззастережно засвідчує зроблений після смерті архімандрита запис латинською мовою у «Коментарі...» Прокопа Гаського, що йому належав: «Прийнятий до числа книг бібліотеки монастиря Дерманського».

Протягом певного часу Смотрицький приховував свій перехід до унії. Незважаючи на чутки про його уніатство, Віленське православне братство не відразу припинило з ним контакти. На його прохання надсилалися книжки з бібліотеки братства, продовжувалося листування. Глибокою шаною до автора «Треноса» та «Граматики» можна пояснити той факт, що частину книг Віленське братство не вимагало повертати, і згодом вони увійшли до зібрання Мелетія Смотрицького. За свідченням «Синописса», виданого братчиками 1632 р., з Вільно він випишував книжки «теологів, як східних, так і західних, також і різних істориків»⁶. З інших бібліотек Смотрицькому теж охоче надсилали книжки.

З кінця 1620-х років Смотрицький майже постійно перебував у Дермані. Багато годин і днів він проводив наодинці з книжками, майже не спілкуючись з ченцями-уніатами. За деякими свідченнями, наприкінці життя Смотрицький спалив частину свого книжкового зібрання — «еретичні» твори. В «Екзетесисі» (Львів, 1629) він назвав «еретичною» православну церкву, віднісши до «еретиків» і константинопольського патріарха Кирила, свого вчителя.

Про зміст бібліотеки Мелетія Смотрицького нині можна робити висновки, маючи в розпорядженні двадцять три томи, чотирнадцять з яких знайдені нами у Харкові, один зберігається в колекції інкунабулів ЦНБ АН України (в конволюті з «Історією» Геродота знаходиться історичний трактат Павла Орозія, виданий у Венеції 1500 р.). У фондах Острозького краєзнавчого музею знайдені франкфуртське видання «Основ грецької мови» Клеандра (1591) з надписами Смотрицького та вказівкою на належність його Дерманському монастирю і два латинських видання, які, очевидно, входили до складу Дерманської бібліотеки вченого. Місцезнаходження решти книжок, названих у статті С. Т. Голубева, поки що невідоме. Дві з них описані П. М. Жолтовським, отже, в 1930-х роках вони знаходилися у Харкові.

У рукописному каталозі бібліотеки Дерманського монастиря 1791 р. наведені описи 381 книжки, в тому числі й тих примірників, які належали Мелетію Смотрицькому.

Розглянемо харківську колекцію книг із зібрання вченого, обрамлених у шкіряні палітурки XVI—XVII ст. Це — «Лексикон греко-латинський» (Базель, 1584) та «Corpus Juris Civilis» (Ліон, 1590); збірка юридичних постанов, що містить Кодекс Юстиніана (Ліон, 1517), «Життя святих» (Кельн, 1616), три томи невідомих С. Т. Голубеву «Соборів вселенських і місцевих» (Венеція, 1585); книжки з паралельним текстом грецькою та латинською мовами: «Коментар на пророка Ісайю» Прокопа Газського (Париж, 1580), «Твори» Григорія, єпископа нисського (Париж, 1615); видані грецькою мовою «Історія Пелопоннеської війни» Фукидіда (Віттенберг, 1561) та «Синописс» Неофіта Роді-

но (Рим, 1633). До бібліотеки дерманського архімандрита слід віднести згаданий тут збірник творів Іоанна Златоуста, переписаний Стефаном Смотрицьким, а також, вірогідно, рукописний «Паренисис» Єфрема Сиріна XVI ст. (ХДНБ, № 819205) і конволют, що належав монастирю. Він складався з творів Григорія Богослова (Базель, 1550) та Василя Великого (Базель, 1551), виданих грецькою мовою з помітками Смотрицького, але без його власного надпису. Ці видання могли знаходитися в монастирській бібліотеці до появи Смотрицького в Дермані.

На титульних аркушах окремих книжок — надписи грецькою, латинською та церковнослов'янською мовами. Часто трапляється великий надпис, який засвідчує, що це видання з книжок Мелетія Смотрицького.

Усамітнившись у Дермані, Смотрицький вів «книжне» життя, ще й ще раз перегортаючи добре відомі, дорогі йому видання. До третього тому «Соборів...» і до «Житія святих» Смотрицький склав докладні тематичні покажчики латинською та польською мовами. За деякими аркушами, вкладеними у книжки, можна зробити висновок про особливості роботи письменника-полеміста з джерелами.

Про цікавість ученого до історії свідчать його посилання на праці стародавнього єврейського історика Йосипа Флавія, польських і литовських істориків Длугоса, Кромера, Стрийковського, а також наявність у його бібліотеці творів «батьків історії» Геродота й Фукидіда.

Численні позначки й надписи, переважно грецькою мовою, є у «Лексиконі греко-латинському». Смотрицький наводить різні граматичні форми, указує синоніми, уточнює і пояснює значення слів. Із втрачених книг з автографами Смотрицького найцікавішою є Біблія латинською, грецькою та німецькою мовами (Гамбург, 1596).

Останні роки життя Мелетія Смотрицького були затьмарені нападками його колишніх друзів, і насамперед членів Віленського братства. Братчики згадали про те, що у Смотрицького є чимало книжок, узятих з їхньої бібліотеки або ж надісланих на його прохання у Дермань. 1629 р. настоятель віленського Свято-Духівського монастиря І. Бобрикович записав у луцькій міській книзі протест на незаконне привласнення Смотрицьким книжок й інших цінностей.

Зараз важко встановити ступінь вини Смотрицького. Адже у роки, коли автор «Треноса» користувався необмеженою довірою членів Віленського братства, йому дозволялося брати і залишати у себе будь-які книжки із спільної бібліотеки. Припущення ж С. Т. Голубева про те, що деякі з книжок, що він бачив у Дерманському монастирі і які належали Смотрицькому, раніше зберігалися в бібліотеці Віленського братства, нічим, окрім відомих фактів протестів братчиків, не підтверджується: власницьких записів Віленського братства у книгах немає.

У палітурках третього і п'ятого томів «Соборів...» ми знайшли нерозрізані листки вельми рідкісного видання кінця XVI ст., надрукованого курсивом у друкарні Мамоничів. Але це засвідчує лише те, що Смотрицький придбав книги у Вільно чи переплітав їх у Мамоничів. Можливо, книжки Віленського братства були повернені Смотрицьким невдовзі перед смертю.

Навіть коли все це було так насправді, стосунки Смотрицького та його колишніх однодумців не могли поліпшитися. Мелетій Смотрицький, який твердив у пізніх своїх трактатах, що боротьба з унією є нерівною, а отже, приреченою на поразку, вчений, що став уніатом і католиком, який накинувся з критикою на своїх колишніх соратників і навіть... на Теофіла Ортолога — в «Апології» (Львів, 1628), — тепер викликає лише презирство.

Повага уніатів і католиків, благовоління римського папи Урбана VIII, котрий вивів його у почесний сан «архієпископа Ієраполітанського», були нещирими: насамперед усі ці люди розраховували на те, що услід за таким популярним у народі діячем, як Смотрицький, багато хто перейде в унію. Та цього не сталося. Мелетій Смотрицький став чужим серед своїх, своїм серед чужих. Не бачачи виходу із цього становища, він розчарувався у громадській діяльності. Це вже була страшенно втомлена, духовно й морально спусто-

шена людина, до того ж, важко хвора. Смерть, що настала 27 грудня 1633 р., звільнила його від душевних мук і докорів сумління.

Стіни Дерманського монастиря довго зберігали пам'ять про Мелетія Смотрицького. Тут була його могила і стояли на полицях його книжки, які скоро були прилучені до монастирської бібліотеки. В одній з книг Дерманського монастиря невідомий монах наприкінці XVII ст. зробив пам'ятний запис про «отця Мелетія».

Але на Смотрицького чекала й інша пам'ять, і посмертна слава. Довго ще пам'ятали люди про Теофіла Ортолога. Фрагменти з «Треноса» потрапили до рукописних збірників XVII—XVIII ст., а українською мовою вперше були перекладені М. С. Грушевським. Тривале життя чекало на видатну працю Смотрицького — «Граматику». М. В. Ломоносов називав її, поряд з працями Сімеона Полоцького та Леонтія Магницького, «ворітьми своєї вченості»¹.

Примірники першого і єдиного, надрукованого за життя автора, видання «Граматики» дійшли до наших днів. Два з них зберігаються у Харкові.

Факсимільне видання «Граматики» в Україні (Київ: Наукова думка, 1979) — закономірне явище. Це вияв поваги до Мелетія Смотрицького — засновника східнослов'янського мовознавства.

¹ Голубев С. Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся по некоторых монастырях Волынской епархии // Труды Киевской духовной академии. — 1876. — № 3. — С. 620.

² Зданевич Б. Каталог інкунабул — К., 1974. — С. 80. Титульний лист «Історії» Геродота з автографом М. Смотрицького відтворений там же, на с. 81.

³ Supplicacia... — Wilno, 1623. — L. 7.

⁴ Прокошина Е. С. Мелетий Смотрицкий. — Минск, 1966. — С. 152.

⁵ Там же. — С. 145.

⁶ Архив Юго-Западной России. — К., 1887. — Ч. 1. — С. 572.

⁷ Ломоносов М. В. Полн. собр. соч. — Спб., 1784. — Ч. 1. — С. 4.

Володимир КРАВЧЕНКО

РУКОПИСНА «ИСТОРИЯ МАЛОЙ РОССИИ» Д. М. БАНТИША-КАМЕНСЬКОГО

У рукописному відділі Публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі зберігається список «Истории Малой России» (частини 2, 3, 4) без зазначення імені автора¹. Каталог російських рукописів Ермітажного зібрання, складений у 1960 р., містить стислий опис цієї праці, де, зокрема, сказано, що датується вона XVIII—XIX ст., вміщує портрети історичних діячів, малюнки, а також примітки, зроблені на полях і в кінці рукопису «рукою пізнішого історика»². Першого тому «Истории Малой России» в збірці немає. Другий — охоплює події, що відбувалися в Україні в 1661—1667 рр., третій і четвертий — відповідно доведені до кінця гетьманського ладу в Україні. У цьому описі не вказаний автор праці, а також конкретний час її написання.

Досить порівняти список «Истории Малой России» з надрукованою у Москві «Историей Малой России» (1822) Д. М. Бантиша-Каменського, щоб переконатися у їхній ідентичності. Це стосується не тільки назви праці, а й структури, додатків, наукового апарату і тексту аж до стилістичних зворотів від першої особи включно. Додамо, що і в рукописі, і в надрукованому виданні на титульному аркуші відсутнє ім'я автора, хоча належність «Истории Малой России», виданої у Москві в 1822 р., Д. М. Бантишу-Каменському сумнівів не викликає³. Зважаючи на те, що до написання праці історик присту-

пив у 1817 р., а в 1821 р. вже одержав цензорський дозвіл на видання четвертого, останнього тому, можна вказати орієнтовний час укладання списку — 1820 — 1821 рр., коли автор, закінчивши роботу, надіслав її до столиці, щоб представити імператору. Можливо, це один з авторизованих примірників, призначених для ознайомлення відповідних інстанцій імператорського двору, що звичайно передувало присвяті безпосередньо цареві.

Шкода, що не збереглася перша частина праці. Але й ті, що залишилися, дають можливість зауважити зміни, що їх автор вніс до друкованого тексту. Мова йде, зокрема, про стилістичні правки, завдяки яким більш докладними та інформативними стали назва праці, заголовки окремих розділів і надрукованих у додатках до кожного тому документів. Не викликає сумніву, що вказані на полях основного тексту посилання на джерела та літературу зроблені рукою не «пізнього історика», а самого Д. М. Бантиша-Каменського або за його вказівкою. Він же вважає за доцільне зробити примітки до тексту думи гетьмана І. Мазепи, котрі пояснювали незрозумілі для російського читача звороти та слова⁴. У друкованому примірнику цих пояснень немає. Відсутні у виданні 1822 р. і портрети історичних осіб, уміщені на титульних аркушах кожного рукописного тому, можливо, з огляду на те, що вони дублювалися в тексті.

Більш суттєвими виглядають ті корективи, що надавали іншого звучання окремим місцям основного тексту праці. Таких змін небагато, але вони досить цікаві, оскільки мають підцензурний характер і торкаються деяких «делікатних» проблем історії України. Так, говорячи про відомий історичний епізод, коли миргородський полковник Данило Апостол приніс Петрові І з шведського табору несподівану пропозицію І. Мазепи купити свою реабілітацію ціною видачі Карла XII, Д. М. Бантиш-Каменський висловив сумнів щодо вірогідності подібної пропозиції українського гетьмана. «Нельзя, однако ж, полагаться на сие показание,— писал він.— Сходствует ли оно с умом Мазепы? Мог ли он надеяться посредством сей хитрости усыпить бдительность Российского самодержца и облегчить тем временем, как думает Голиков⁵, приход из Польши короля Станислава. Притом, если, по словам того ж Голикова, сам Карл XII вспомоществовал Мазепе в сем обмане, почему изменник не письменно, а словесно известил о том Государя?.. Зачем Мазепа не отвечал также на письма графа Головкина и Апостола? Все сие заставляет меня сомневаться в подлинности показания сего последнего. Должно, вернее, полагать, что он, посредством сей выдумки, старался приобрести прежнюю милость у Государя»⁶. Процитований фрагмент з друкованого видання 1822 р. виключено, завдяки чому цей епізод доводить, що автор погоджується з його інтерпретацією І. І. Голиковим. Таку думку, до речі, поділяють і сучасні російські дослідники⁷.

Оповідючи про смерть гетьмана І. Скоропадського, Д. М. Бантиш-Каменський писав: «С ним погребены права и вольности малороссийские, храбрыми: Косинским, Наливайком, Тарасом, Павлюком, Острицею, Гуном и, наконец, бессмертным Зиновием Хмельницким в течение полвека, кровью приобретенные»⁸. У друкованому виданні 1822 р. цих слів немає.

Найбільших змін зазнала в порівнянні з рукописом надрукована в четвертому томі «Истории Малой России» знаменита промова П. Полуботка перед Петром І. Ось як виглядає її рукописний фрагмент: «Знаю и вижу, Государь, что без всякой причины, но по проискам гордого Меншикова, хочешь ты погубить мое отечество и по ложному разумению, считая себя выше законов, желаешь уничтожить преимущества, предками твоими и тобою самим торжественно утвержденные; хочешь поработить народ, который ты доселе признавал независимым и самопроизвольно употребляешь его в тягчайшие и prodолжительные работы, принуждая козакoв, как бы рабoв твоих, рыть каналы...»⁹ Відповідне місце у виданні 1822 р. відредаговане так, що немає жодної згадки про незалежність, рабство. Те саме стосується інших місць, що могли на той час виглядати різко. З друкованого видання 1822 р. виключено також слова, які у наведених нижче цитатах підкреслені мною: «...Для тебя не столь славно повелевать силою и властью подлыми рабами...»¹⁰; «...мрач-

ную темницю, где оставят меня, по обычаю русскому, умереть с голоду...»¹¹; «исполнилось предсказание Полуботки: не стало Петра Великого...»¹²

Певно, що згадані зміни мали цензурний характер і були спрямовані на те, щоб знизити рівень звучання станового патріотизму українського дворянства і виключити все, що могло нагадати завуальовану критику кріпацтва.

На відміну від вказаних вище коректив виключення з друкованого тексту «Истории Малой России» листів І. Мазепи до доньки Кочубея, наведених в рукописі¹³, можна пояснити не політичними мотивами, а, вірогідно, вимогами духовної цензури або якимись іншими міркуваннями.

Таким чином, рукопис «Истории Малой России» Д. М. Бантиша-Каменського, що зберігається в рукописному відділі Публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Петербурзі, проливає додаткове світло на створення та публікацію першої синтетичної історії України і з цього погляду потребує нового осмислення дослідниками.

¹ Публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.— Рукописний відділ (далі — РВ ПБ).— Ерміт. збір. 371/1 — 371/3.

² Альшиц Д. Н., Шапог Е. Г. Каталог русских рукописей Эрмитажного собрания.— Л., 1960.— С. 101—102

³ Кравченко В. В. Д. М. Бантиш-Каменський // Український історичний журнал.— 1990.— № 4.— С. 9.

⁴ РВ ПБ — Ерміт. збір. 371 2.— Арк. 146—150 зв.

⁵ І. І. Голиков — офіційний російський історик, автор «Деяний Петра Великого» в 14-ти томах.

⁶ РВ ПБ.— Ерміт. збір. 371/3.— Арк. 16.

⁷ Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра Первого.— М., 1984 — С. 237—238.

⁸ РВ ПБ — Ерміт. збір. 371,3.— Арк. 59 зв.— 60.

⁹ Там же — Арк. 66—67.

¹⁰ Там же.— Арк. 67 зв.

¹¹ Там же.

¹² Там же.— Арк. 72 зв.

¹³ Там же.— Ерміт. збір. 371/2.— Арк. 146—148.

Закликаємо до співпраці

Уже цілий рік виходить у світ щомісячник «Жива вода». За цей час він здобув свою аудиторію, хоч і нечисленну, але дуже зацікавлену й активну. Це учні та вчителі тих українських шкіл, що збагнули очевидну істину: наша нація хвора і потребує духовного лікування. Ця хвороба виявляється поряд з рядом інших ознак, що підтверджують діагноз, і в забутті своєї історії, і в незнанні своєї культури, і у втраті національної свідомості.

Чимало таких шкіл гуртується навколо науково-практичного центру «Гнідинська українська національна школа». «Жива вода» і поширювалась заходом цього центру.

У цьому часописі читачі знаходять немало матеріалів, що стають їм у пригоді, задовольняють попит на знання з таких тематичних спрямувань, як історія рідного краю, національна культура, народознавство.

Центр оголосив на часопис передплату, він фінансує тепер це видання, сприятиме створенню у «Живій воді» нових рубрик, що задовольняли б потреби учительського корпусу.

Працівники центру взагалі передбачають у своїй програмі орієнтацію на школу: уже розроблена програма народознавчих курсів для вчителів, передбачається видання народознавчих посібників. Є надія, що «Жива вода», її теми, її проблеми, її змістова наповненість органічно увійдуть у зміст діяльності центру.

Отже, сподіваюсь, що читачі цього часопису і надалі залишаться з нами, що і далі буде продовжуватися наша співпраця, спрямована на відродження національної школи.

Дмитро ЧЕРЕДНИЧЕНКО, редактор «Живої води»

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

Цією публікацією наш журнал започатковує рубрику «Літопис українського війська». Маємо намір і надалі друкувати наукові дослідження, розвідки, нариси, есе, в яких з позицій історичної правди висвітлюватимемо процес виникнення і формування українського війська, розкриватимемо нові сторінки нашого минулого: про військо Київської Русі, українських січових стрільців, Українську Повстанську Армію, про визначних військових керівників — Симона Петлюру, Євгена Коновальця та інших, діяльність яких протягом десятиліть негативно трактувалася більшовицькою ідеологією. Часопис розповідатиме про козацтво, його героїчну історію, про що так проникливо писав Дмитро Яворницький: «...козаки, які боролися з численними ворогами за православну віру, за українську народність, за свободу совісті, за людські права, козаки, які [...] свято оберігали всі дорогі заповіді своїх пращурів, виступали носіями високої громадянськості і вражали сучасників своєю далекоглядністю, гідні того, щоб усі їхні діяння представлені були у докладній живій і художній історії».

Член Президії Верховної Ради України, голова Комісії із закордонних справ, відомий політичний та громадський діяч поет Дмитро Павличко, який від самого початку підтримує тісні зв'язки із Соціально-політичним управлінням Збройних Сил України, подарував текст Маршу. Начальник Соціально-психологічної служби Збройних Сил України генерал-майор Володимир Мулява звертається до композиторів України та аматорів з проханням покласти цей текст на музику.

Марш війська України

Не блакитний меч Дніпра гуде,
Не гримить пшениця міднокоса —
Військо йде, як сонце молоде,
В славі Богуна і Кривоноса!

П р и с п і в:

Ми — армія воскреслого народу,
Що тристалітнє розламав ярмо.
Наш прапор, Україну і свободу
Покласти в домовину не дамо.

Нас провадить правда, а не мста,
Нас веде любов, а не покута.
Сяє наша зброя золота,
Волею козацькою обкута.

П р и с п і в.

Січове стрілецьтво та УПА
Будуть з нами враз на полі бою.
Чи видюща куля, чи сліпа —
Рідній край закриємо собою.

П р и с п і в.

Збройні Сили України — невід’ємна складова нашого суспільства. Знання минулого українського війська, його героїв допоможе творенню нашої незалежної, суверенної держави.

Усе, що постало у своїх існуючих нині, більше чи менше викінчених формах, має свою історію і передісторію, свої історичні витоки. Давньогрецький стратег-полководець Маврикій писав про наших пращурів, що «вони хороші й витривалі, легко зносять спеку, холод, дощ, злигодні...», відзначаються «любов’ю до волі, і їх ніяк не можна схилити до рабства чи покори... Полонених не тримають у неволі, як інші племена, протягом необмеженого часу». Грецький історик Прокопій писав у VI ст. про устрій на наших теренах: «У слов’ян і антів панує не одна людина, але з давен-давня вони живуть так, що всім порядкує громада і всі справи... йдуть до громади». Отже, за свідченням історичних джерел, слов’яни здавна поєднували найкращі вояцькі якості з природним народовладдям і людяністю.

Знання нашого славного минулого формує сьогоденну духовність. Саме тому так послідовно і жорстоко у нас відбирали історію, фальсифікували її, позбавляли нас історичної пам’яті, користалися нашою толерантністю, терпеливістю, добротою і дружелюбством.

Запрошуємо до участі у цій рубриці вчених, письменників, військових дослідників — усіх, кому не байдужа історія українського війська.

Володимир МУЛЯВА,
генерал-майор, начальник Соціально-психологічної служби Збройних Сил України, кандидат філософських наук

Зенон СТЕФАНІВ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

Військо княжної доби

Військо давніх слов’ян

Роди й племена були основою військової організації слов’ян. Кілька десятків людей, між собою посвоєних, що жили в одній оселі, користувалися спільним майном та підлягали владі найстаршого віком, творили рід. Члени роду взаємно собі допомагали, заступалися за покривджених, а також спільно обороняли свою рідну оселю перед ворожим нападом. Родові селища, укріплені валом і частоколом, ставлено звичайно в дуже недоступних місцях, серед непрохідних болот або в лісовій гущі.

Деякі роди, що мали подібні звичаї, одяг, побут та мову чи вірування, були об’єднані в племена. На чолі племені стояв князь враз із прибічною радою, яку творили начальники родів. В справах особливої ваги, наприклад коли треба було вирішити про оголошення війни або закінчення миру, скликав князь усе чоловіче населення племені на віче. Віче було найвищою і вирішальною установою слов’янсько-го племені.

На українських землях жило кілька племен: над Дніпром — поляни, над Десною і Сулою — сіверяни, на Поліссі — древляни, над Бугом — дуліби, над Дністром — уличі і тиверці. Згодом деякі племена заложили власні держави. Поляни дають перші почини до заснування української Київської держави, древляни й дуліби також ство-

рили сильні держави, а на західноукраїнських землях постають Червенські городи.

Слов'янське військо називалося вої, а командианти над військом — воеводами. Інших військових рангів і ступенів не було. Всякі справи у війську вирішувало на вічу. Тільки в бою мав безумовний провід воевода. «У слов'ян і антів панує не одна людина, але з давен-давна вони живуть так, що всім порядкує громада — всі справи, щасливі чи погані, йдуть до громади», — писав про слов'ян у VI ст. грецький історик Прокопій.

Військо давніх слов'ян було слабо організоване, погано озброєне, а до бою йшло невпорядкованою лавою. Тому в боротьбі тяжко було слов'янам (крім особистої хоробрості) міряться з візантійським військом, особливо з кіннотою. Так само мусили вони поступатися й германцям. Аж пізніше, за прикладом добре організованих сусідів, слов'янські племена запроваджують у себе кращий військовий порядок.

У бою вживало слов'янське військо найчастіше списи. Кожний воїн мав їх по кілька. А також уживано такої зброї, як топір, лук, праща для кидання каміння та перейнятий вже пізніше від германців меч. Для захисту тіла служив щит.

Слов'янські племена, хоч і не зрівнялися з іншими народами організацією і зброєю та не могли перемагати ворога у відкритому полі, все-таки перевищували ворогів особистою відвагою та у будові оборонних городів, які давали безпечний захист перед нападом ворога. В будуванні укріплень дійшли слов'яни до великого мистецтва. Городи забезпечували племена від знищення та поневолення, а тим стали підставою утворення незалежного державного життя.

Дуже великий вплив на розвиток і організацію слов'янського, а також українського війська в найдавніших часах мали варяги. Варягів називали також норманами або вікінгами. Це були збройні відділи скандинавських завойовників, які прибули з півночі, від Балтійського моря, на слов'янські землі, тут поселилися та завоювали навіть деякі племена, заприйняли культуру українців і, в ширшому розумінні, українізувалися.

Перші українські князі мали коло себе наймані варязькі відділи, що в давній час творили найкращу й найбільш надійну частину княжого війська. Варяги служили в українському війську до половини XI ст.

Від знаменито вишкolenих і озброєних варязьких дружин українське військо перейняло нові способи воювання. Варяги поширили свою поліпшену зброю та привчили українське військо до ладу й послуху.

Організація княжого війська

Українське військо княжих часів в XI — XIV ст. складалося з двох головних родів зброї: із тяжкозбройного лицарства — дружини та народного ополчення — воїв.

Дружина була організована на зразок варязьких військових відділів. У ній могли служити тільки бояри — найвизначніша й найвпливовіша верства громадянства в державі.

Бояри, або кращі люди, — це був клас великих землевласників, що разом з князем управляли державою. Бояри підтримували й боронили князів, за те князь наділяв їх правами та маєтностями, а військова служба надавала їм ще більшого значення. Служба в дружині переходила в бояр із роду в рід, а доступ до дружини людей небоярського стану був дуже тяжкий, хіба винятково за дуже великі заслуги вдавалося людині з низького роду увійти в ряди дружини, проте, все-таки можливо.

Найголовнішим обов'язком дружинників була вірність князеві. На кожний заклик князя мусив боярин негайно явитися та бути готовим до походу. За непослух або зраду карав князь дружинника вигнанням за кордон, відібранням маєтку і навіть смертю.

Князі мали в дружинниках опору і дбали про їх вимоги та добробут. На утримання діставала княжа дружина цілі міста і села. На потреби війська призначали князі окремі податок грішми, так званий скот, та частину судових доходів — вири (судові оплати і судові карі). У звоєваних племен мала право дружина на так звані полюддя, тобто мала право стягувати данину для утримання війська і державців.

Дружина ділилася на старшу і молодшу. Старша дружина — краща, набиралася із членів найбагатших, наймогутніших і найбільш впливових боярських родів. Старші

Кораблі на колесах

Дружина Олега

дружинники були найближчими княжими дорадниками та займали найвищі державні посади.

Молодша дружина — отроки, або дітські, — це була боярська молодь, що в дружині, при князеві і боярах, готовилася до військової служби. До молодшої дружини належали також бідніші бояри, котрим важко було доступити до «кращих», натомість сини багатих бояр по військовим вишколах входили до складу старшої дружини.

Другою формацією давнього українського війська було народне ополчення, що мало стару слов'янську назву воїв. Ополчення скликав князь, коли на Україну нападів ворог. Тоді всі чоловіки, без огляду на вік і стан, селяни й міщани, чи мали відповідну зброю, чи ні, мусили негайно ставати в ряди війська.

Народне ополчення формувалося звичайно в окремих територіальних набірних округах. Така округа називалася тисяча, із тисяцьким на чолі. Тисяцького для воїв призначав князь із старшої дружини; нижчими старшинами — сотськими — в ополченні були члени молодшої дружини. Староста був провідником ополченців одного села. Відділи воїв діставали назву від своїх мобілізаційних округів — кияни, переяславці, звенигородці, берестяни, турівці, галичани, тиняни та ін.

Всі йшли на війну з власною зброєю, однак часто роздавали їм князі зброю і коней зі своїх комор і табунів.

Своєрідне ополчення творили також кочові степові племена, що піддавалися під українську владу. Вони мали загальну назву чорних клобуків і були дуже відважні і рухливі у степових походах.

Відповідно до озброєння військо ділилося на оружників та стрільців.

Оружники — це було військо, озброєне тяжкою зброєю — оружжям. Зброя складалася з броні, шолома, щита, меча та списа; стрільці ж натомість були озброєні тільки луками.

До кінця XI ст. княже військо було піше. Аж на початку XII ст. тяжкозбройні оружники виступають на конях, а піхота зайняла другорядне місце. У піхоті — пішцях — служили тільки незаможні люди, які не могли придбати для себе коня. До нового значення дійшла піхота знову у XIII ст., в основному в Галицько-Володимирській державі, де була під особливою опікою князів.

Кіннота — конники, або снузники, — була, так само як і піхота, тяжка або легка. Це залежало від озброєння кіннотників та бойового завдання. Звичайно в тяжкій кінноті служили оружники, а в легкій — стрільці.

Давнє українське військо не відбувало ніяких постійних військових вправ. Кожний вояк мусив сам підготувитись до військової служби. Під наглядом старших вже змалку вправлявся в їзді конем та в орудуванні зброєю. Свого роду військовими вправами, на яких відзначалися молоді вояки зручністю і силою, були лицарські змагання — турніри, які влаштовувались на княжих, а часом і боярських дворах. Такі вправи звалися борба або ігрища.

Найвищу владу над військом у війні і в часі миру мав князь. Коли князів у державі було більше, то головним вождем був князь-батько, або найстарший у роді. Начальники поодиноких військових частин звалися воєводами. Провід над народ-

ним ополченням якоїсь округи держав тисяцький, а нижчими старшинами при ньому були сотські — сотники.

Військо збиралося за наказом князя тільки на випадок війни. Постійної армії не було, існувала тільки на княжих дворах прибічна дружина, яка складалася переважно із молодших дружинників. Покликання до військової служби називалося совокупити вої, дружину. Спершу збирав князь дружину, бо це була вже вишколена й найкраще озброєна частина війська. Але пізніше скликав князь сам або через своїх посланців населення на віче та проголошував мобілізацію народного ополчення — воїв. Ціла армія ділилася на полки. Спочатку слово «полк» означало військо взагалі, а пізніше полки були відділами війська, однак не мали постійного числа вояків. Звичайно в полках бувало по 100—200 вояків. Військові відділи називались також стягами.

Військовими відзнаками були прапори, труби, бубни. Прапор — стяг — складався з держака та прикріпленого до нього вгорі трикутного полотнища. На вершку держака було вістря списа або півмісяць, а під ним — китиця кінського волосся. Звичайно прапори були різної барви та з усякими знаками. Прапор оберігав хорунжий — стяговник. На початку битви прапор піднімався над військом — на знак, що починається битва. Це звалось розволочити стяг. За прапор доходило до дуже завзятої боротьби, що вирішувала долю цілого бою.

Труби і бубни були знані у війську від дуже давніх часів, ними давано гасло до бою й до походу.

По закінченні війни князь розпускав військо додому.

Озброєння війська

Зброю давнього українського війська можна поділити на захисну і зачіпну. До захисної зброї належали броня, шолом і щит.

Броня служила для захисту тіла, була подібна до сорочки з короткими рукавами, сягала колін. Зроблена була з дрібних залізних, з'єднаних між собою кілець. Її занесли в Україну варяги.

Шолом, теж варязького походження, вироблений із залізної бляхи у формі загостреного стійка. Служив для захисту голови. Часом спереду шолома причіплювано залізну маску для захисту обличчя, це була прилибця. На шоломах часто зображувано святих.

Щит служив для захисту тіла від ударів коня і від ударів меча. Він був різної величини. Вироблювано його з дерева та обивано бляхою, а частіше воловою шкірою. Деколи щити були зверху помальовані. У «Слові о полку Ігоревім» є згадка про червоні щити. В давніх часах уживано вислів «Взяти на щит», що означало пограбувати місто.

До зачіпної зброї належали спис, меч, шабля, топір і лук зі стрілами.

Спис — це звичайна зброя тяжкозбройного війська — піхоти і кінноти. Він закінчувався залізним вістрям та бував різної довжини: звичайно у кінноті він був довший — доходив до 2,5 м.

Списи мали також свої місцеві назви: сулиця, оскеп, рогатина із гаком коло вістря та рогатичі, малі списи. Часом уживано замість списа топір.

Меч, розповсюджений варягами, — довжиною 1 м, обосічний, з прикрашеною рукояттю. Його носили збоку в піхві. Водночас із мечем уживали у війську також і шаблі. Шабля, хоч була легша і зручніша, не була дуже поширена.

Лук як зброю княже військо перейняло від степовиків. Сагайдак на стрілі зав'язувався тула. Луками були озброєні стрільці, що творили легку піхоту та кінноту.

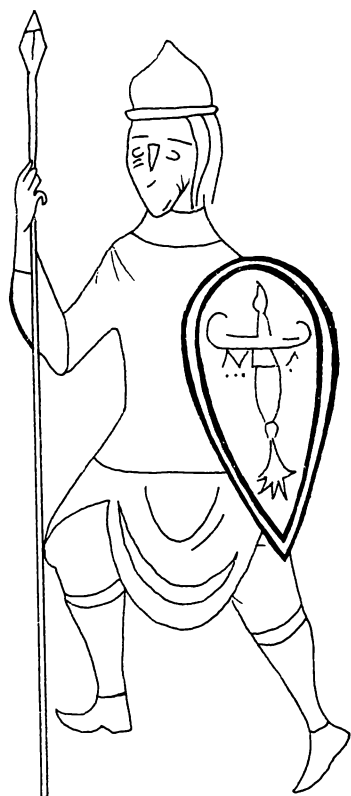
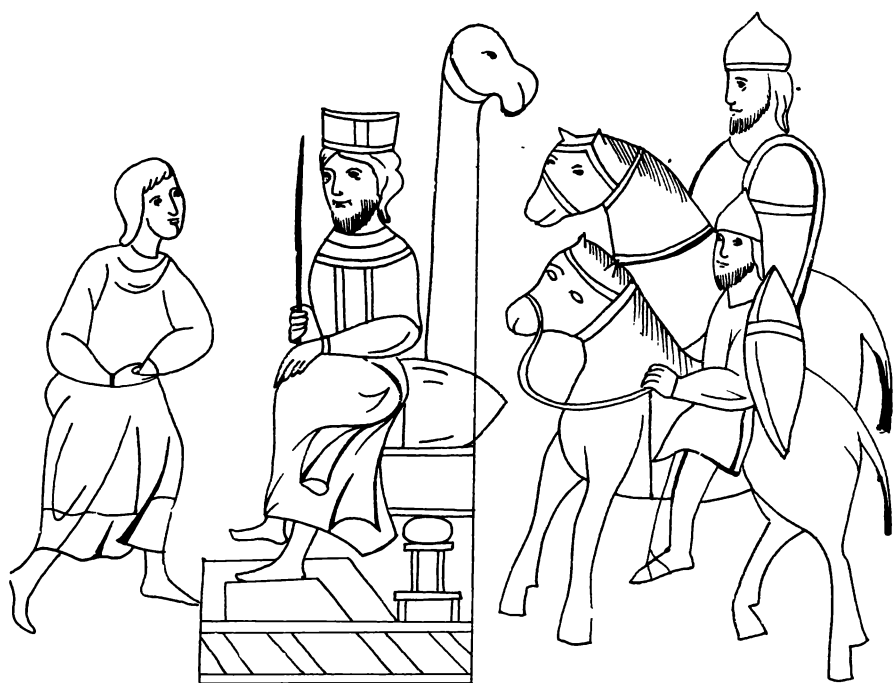
Крім того, були ще військові машини до облоги городів, так звані ратні суди: величезний лук — самостріл — праща до кидання каміння, порок і таран — для розбивання мурів і заборол.

Для захисту коня в бою служили личини та шкіряні кобри.

Зброю виробляли військові ремісники — лучники, тульники, щитники та ін.

Спосіб ведення війни

Війну в княжі часи проголошували через послів, а бувало й так, що нападали на противника без оголошення війни, щоб не дати йому часу на підготовку.

Війна у давнину звалася рать. Боротьба була дуже жорстока, билися не тільки війська в полі, але нищено й палено оселі, забирано в полон населення із зайнятої ворожої території, а також траплялося, що й убивано воєнних бранців. Звичайно війна не тривала довго. Переможена сторона піддавалась, просила заключити мир та платила переможцеві дань.

Коли князь проголосив мобілізацію, а військо зібралось у означеному місці, починався похід. До походу закликали труби і бубни. Полки пересувалися різними шляхами — піхотою і кінно, возами, а також по річці і морю човнами.

Попереду їхала передня сторожа — сторожеве, — це була легка кіннота або степовики — чорні клобуки. Сторожа несла розвідчу службу, добувала язика та ін. На випадок наступу ворога більшими силами поверталася до головного війська.

Коли військо вирушало в далекий похід, ішов також великий обоз — товари, або стани. В обозі переважали харчі, шатра і тяжка зброя. Харчі називали брашно (борошно) і заготовляли їх завчасно. Військові інтенданти — зажитники — мали обов'язок постачати до війська поживу.

У зазначеному місці обоз спинявся, обозні вози ставили довкруги, а в середині будували намети. В обозі військо готувалося до бою, озброювалося і виходило у бій. Коли одержано перемогу, знову поверталось до обозу. При відступі при невдалим бою звичайно обоз палили, щоб не дістався в руки ворога.

Коли ворог наближався, труби і бубни давали знак на сполох. Тоді військо озброювалося й одягалось в захист — «облещися в оружжє» — та виступало в бойову лаву на вигідному до бою місці. Князь або воевода об'їздив полки, визначав їм бойові завдання, а також укріплював (загрівав) на бій.

Полки шикувалися до бою в бойовий лад, до якого входили всі роди зброї — дружина й ополчення, тяжко- і легкоозброєні піхота й кіннота. Звичайно такий бойовий порядок поділявся на три частини: середню — чоло та два крила — праве й ліве.

Битву — бій, січу, брань — починав князь символічним метом списа в сторону ворога та закликом: «Потягнімо мужньо, браття і дружино!». Тоді ж підіймався вгору стяг на знак, що всі полки повинні йти у наступ.

У ході бою поодинокі полки трималися своїх прапорів, які мусили бути високо підняті. Коли ж прапори хилилися, то це означало невдачу в бою. Переможні війська залишалися якийсь час на побоевищі — полчищі — на знак перемоги. Воєнних бранців — колодників — звичайно поселювали князі на малолюдних степових місцях, на пограниччі, яке мали обороняти від степових орд.

Спосіб ведення війни за княжих часів не був завжди однаковим. До кінця XI ст. вирішальним чинником у бою була тяжкоозброєна піхота — дружина. Народне ополчення — вої — творили тільки допоміжне військо, яке уживалось проти самих слабоозброєних ворожих відділів.

Оружники йшли до бою пішо, густою лавою, в повній зброї, щоб сильним ударом відразу розбити вороже військо. Бойова лава в кількох рядах йшла до наступу зі списами, коли ж перший удар списами не давав перемоги, починався тоді завзятий рукопашний бій на мечях.

У кінці XI ст. головним військом стає кіннота — тяжка і легка, яка розвинулася під впливом Візантії й степових походів. Тяжкоозброєна кіннота — копейники — була так само озброєна, як і тяжка піхота. Тяжка кіннота вирішувала завжди битву, навіть дуже добре озброєна піхота не могла витримати сильного наступу копейників.

Легка кіннота — стрільці — виступає теж як окрема бойова формація. Уживали її найчастіше до обходу та непокоєння ворожого війська, а також для розвідчої служби, особливо в степових походах. Однак наступ легкої кінноти не вирішував успіху битви. Завдання доконати ворога мала тяжкоозброєна кіннота. Коли ж починалася головна битва, стрільці участі в ній не брали, аж коли ворог був розбитий, виступали за ним у погоню.

Битву починала початковим боєм легка кіннота, а закінчували головним ударом тяжкоозброєні полки. Деколи бувало, що тяжка кіннота йшла в наступ також пішо.

Укріплення

Боротьба не завжди проводилася в полі. Часом слабше військо мусило боронитися й шукало собі природнього захисту або будувало укріплення. Ріки й ліси давали природну охорону.

Первісні укріплення були дерев'яні і складалися зі стовпів, колів та огорожі. Такі укріплення звалися твердь або острог, а земляні мали назву приспа, переспа, вал.

Із первісних примітивних укріплень повстали за княжих часів сильні твердині — городи.

Город складався з двох частин: внутрішньої, що звалась дитинець, та частина стояла на найвищому місці й була найсильніше укріплена, та зовнішньої, називаної довкольным городом або острогом. Це був ряд укріплень навкруги дитинця. Укріплення городів складалися з валів, ровів, заборол, стін, укріплених воріт, веж та ін.

Вал із ровом найбільше забезпечував город. Вали насипалися дуже високі — часом до висоти 25 м, особливо з боків, де не було природньої охорони; тоді насипали навіть кілька рядів валів. Будувалися вали із землі, глини й каміння.

Поверх валів стояли огорожі-заборол різного вигляду. Зовнішня частина города мала слабші укріплення. Була це звичайна огорожа із загострених палів — частокол. Зате внутрішній город — дитинець — був сильно укріплений. В ньому були ще, крім кількох рядів частоколу на валах, оборонні вежі — городні або городниці, в яких стояла окрема загорожа.

Вздовж зовнішньої сторони валу проведений був рів, наповнений водою, а через рів перекинутий був рухомий зводний міст. В'їзні брами до городу теж були укріплені та побудовані серед заборол.

Перед ворожим нападом ховалося населення з усієї околиці до городу. Як тільки появлявся ворог під городом та починав облогу, залага боронилася з-поза заборол. Стріляли на ворога з луків і кидали каміння. Часом залага пробувала відкинути обложників від города, однак переважно обмежувалася тільки обороною.

Тодішні городи давали сильний захист, добути город приступом було дуже тяжко. Звичайно обложений город із-за нестачі поживи здавався або ворог, знеохочений облогою, добровільно відходив.

Крім відокремлених городів-твердинь в середині краю, будувалися вздовж кордонів держави, переважно від степу, цілий ряд укріплень. Це були малі прикордонні городи, сполучені між собою довгими лініями валів із частоколами й заборами.

Воєнний флот

Від найдавніших часів були розвинені в Україні річна плавба та мореплавство. Українське населення, скупчене вздовж берегів великих рік, від природи займалося плаванням та рибальством. До того з давніх часів ріки грали роль торговельних шляхів.

На розвиток і поліпшення плавання у нас мали вплив спершу варяги, знамениті мореплавці, а пізніше Візантія. Від греків перейняли українці спосіб будови великих воєнних кораблів.

В давнину водні суда мали різні назви: лодя, суд, струг, насад, павозок, учан та були різної величини. Всіх тих родів суден уживано під час війни для перевозу війська й воєнного знаряддя. Лодями називались найчастіше воєнні судна, вони були для річного плавання та морські і будувалися тільки з дерева.

Воєнний корабль складався з двох частин: передньої — носу та задньої — корми. Прикріплена позаду керма звалась ключ, щоглу називано упругом або китартю. Вітрило — пря, або парус, — вироблювано із звичайного полотна — товстини. Воєнний корабль уміщував на собі 40—100 людей залози.

З того часу збереглися морські технічні вислови: вспяти паруси, возволичити прі — підняти вітрила, кормник — керманич, корабельчий — будівничий корабля та ін.

За княжих часів особливо була розвинена дніпровська річна флотилія, уживана часто для воєнних цілей. Вона спускалася не раз по Дніпру через пороги до Чорного моря і навіть доходила до гирла Дунаю.

Початки козацького війська

В часі татарського наїзду 1240 р. українська воєнна сила княжої Київської держави була зовсім знищена. Багато війська полягло при обороні городів і в боях з татарами. Недобитки війська схоронилися в Галицько-Волинській державі, яка боронилася ще сто років перед ворожою навалою. На галицькій і волинській землі, де збереглася частина українського війська, розвивалася ще якийсь час славна бойова традиція.

В XIV ст. східноукраїнські землі переходять під владу Литви, а західноукраїнські зайняла Польща. До часу злуки Литви з Польщею під литовським пануванням відновилася повністю українська збройна сила на зразок колишнього княжого війська. Однак з переходом усіх українських земель під Польщу 1569 р.¹ окреме українське військо польська влада скасувала. Від того часу розвивається на українських землях нова військова сила, що має назву козаччина. Із її появою починається нова доба в історії українського війська.

Козаччина вийшла з народних низів, тому й від самого початку була народним військом. Перші козацькі ватаги склалися з людей різного стану, яких об'єднувала охота добувати добич і воювати в степу з татарами. Через сміливу й завзяту боротьбу з татарами козацтво здобуло собі славу і любов усього українського суспільства.

Перші талановиті та ідейні провідники козаччини, як Дмитро Вишневецький, Михайло Ружинський, Остап Дашкович, Сагайдачний, Павлюк, перетворили козацькі ватаги у правильне, здисципліноване військо, до якого не мали вже доступу анархічні елементи. Козацьке військо бере на себе нові завдання, стає оборонцем народу.

Під проводом Богдана Хмельницького козацьке Запорозьке Військо творить нову українську державу в Наддніпрянщині та заводить там свій військово-політичний устрій. Та й пізніше в обороні своїх надбань упродовж півтора століття козацьке військо веде героїчні бої з польською шляхтою та з царською Москвою.

До другої половини XVI ст. козаки не означали ще українського національного війська. Козаками звичайно називали вояків-добичників, що йшли в степ на лови, а також воювали там з татарами, а їхні виїзди в степи називалися козакуванням.

Першими козаками були мешканці пограничних поселень. Вони не творили ще військової організації, а тільки об'єднувалися в малі ватаги по кілька десятків людей та вибирали собі старшого або отамана. Такі ватаги промишляли в степах окремо, тому й не могли проводити великих боїв, найохочіше засідали на необережного противника. Зброя їх була проста — луки, списи, шаблі, а часом і рушниці.

Розвиток козаччини почався аж від заснування Запорозької Січі, від часу, коли козаки опанували простори нижче дніпрових порогів, так званий Низ, або Запорожжя. Відтоді і звалися вони низовими або запорозькими козаками.

На Запорожжі повстали перші козацькі твердині — Січі, від чого пішла назва січовики.

Січ на Запорожжі заснував у 1553 р. багатий дідич з Волині Дмитро Вишневецький. Він зібрав відділ козаків із 300 людей, озброїв їх та побудував на острові Хортиці малий замок. Від того часу починають козаки вже організовано відправлятися далеко в степи і нападати на татарські чамбули й оселі.

Вишневецький займає в історії козацького війська дуже важливе місце. Він перший завів серед козаків військовий лад, і від того часу існує окреме Запорозьке Військо. На Запорожжі постійно стояла вже козацька залага, а Січ стає осередком і збірним місцем усього Запорозького Війська. Тут розміщалися курені для залаги, артилерія, перебувала старшина.

Із появою козаччини татарські напади в Україну почали чимраз припинюватись. Польська влада бачила користь із протитатарських походів цієї нової військової організації, тому й починає організовувати козаків у правильне військо. Перший Жигмонт Август², король польський і великий князь литовський, організує у 1568 р. козацький відділ за грошовою платнею.

Також і за пізніших польських королів утворюються правильні козацькі військові частини з окремою старшиною — списувані в реєстр. На знак того, що це коро-

Козак-підпомічник

Виборний козак

лівське військо, козаки дістають корогву із польським орлом. Одначе організації козацького війська уряд не міг ніколи довести до кінця з тієї причини, що в польському скарбі звичайно не ставало грошей на платню.

Організація козаччини хоч і відбувалася з ініціативи польського уряду, проте мала дуже велике значення для дальшого розвитку козацького війська.

Козацькі відділи, списувані в реєстр,— це було вже справжнє правильне військо, організоване військовими фахівцями під наглядом найвищої військової влади в державі — коронного гетьмана. Пізніше, в часи творення козацької держави гетьманом Хмельницьким, на зразок реєстрових полків виникає українська козацька армія.

Уклад козацької армії

На Запорозжжі зародилася ідея самостійного козацького війська. Серед степів на недоступних дніпрових порогах утворюється нове українське військо із своєрідним козацьким побутом та новими способами воювання.

Також із Запорозжжя поширилася назва української армії — Запорозьке Військо. Цієї назви уживано в XVI — XVIII ст., за весь час існування української козацької держави й армії.

Козаки були не тільки військом, але також і окремою суспільною верствою, що за свої права й привілеї, відомі під назвою козацьких вольностей, вела вперту боротьбу з польською владою. Основні домагання козаччини були: вільний вибір військової старшини, незалежний суд, відміна податків, вільний прожиток в державних і приватних землях, дозвіл на лови й рибальство на Низу тощо.

Повстання в 1648 р. проти Польщі дало козаччині широкі простори Наддніпрянщини, де повстал козацька держава, яка повністю забезпечувала всі домагання козацького стану. Вже значно пізніше, особливо за гетьманування Мазеви, витворилася старшинська аристократія, що підпорядкувала собі козацьку «чернь» і виключно для себе використовувала здобуті козацькі вольності.

Козаччина витворила своєрідний народовласний (демократичний) устрій. Всякі справи організаційно-військові і державно-політичні вирішувались на раді. Головна козацька рада називалася військова, генеральна або чорна рада. Право участі в раді мали всі козаки — старшина та рядове військо.

Рада відбувалася звичайно там, де було зібране військо. Скликав її гетьман, а на Січі — кошовий. Крім головної військової ради, були також при різних військових відділах полкові й сотенні ради, а на Січі — куренні й паланкові.

Генеральна рада була найвищою законодавчою і адміністративною установою держави й війська. Однак під кінець XVII ст. генеральна рада втратила значення, скликалася рідко, головню для вибору гетьмана. Всякі справи вирішувала вже рада старшин.

Військом командувала військова старшина різних ступенів.

Очолював збройні сили у козацькій державі гетьман, обраний звичайно на все його життя. Крім військової влади, гетьман був головою і представником держави, а також стояв на чолі краєвої адміністрації і суду. У період війни він мав необмежену владу над усім військом, за найменший непослух міг покарати смертю. Часом у війні або під час походу гетьман призначав із генеральної старшини або полковників свого заступника — наказного гетьмана.

При гетьмані була військова, або генеральна, старшина, до якої належали генеральні — обозний, осавули, хорунжий, бунчужний, писар, судді і підскарбій.

Генеральний обозний був після гетьмана найвищий рангом старшина. Під час воєнного походу він розміщував військо, ставив та укріплював обоз, йому підлягала вся артилерія у війську — польова і городська (твердинна). При відсутності гетьмана він головував на раді старшини та був у війні наказним отаманом.

Генеральні осавули — це вищі старшини при гетьмані для особливих військових призначень. Вони командували під час походу окремими частинами армії та проводили інспекцію війська. Під час миру генеральні осавули були прибічними — ад'ютантами гетьмана — і від його імені вітали іноземні посольства.

Генеральний хорунжий і бунчужний виконували більш церемонійні завдання. Перший мав нагляд над військовими корогвами і командував прибічним гетьманським відділом, а другий носив перед гетьманом бунчук та держав провід над бунчуковими товаришами* з гетьманської придворної корогви.

Генеральний писар — канцлер козацької держави. Він був начальником генеральної канцелярії. Через його руки проходили найважливіші державні — внутрішні й закордонні — справи.

Два генеральні судді керували у найвищій судовій установі держави — у генеральному суді.

Генеральний підскарбій завідував державним скарбом і проводив державні грошові рахунки.

Полк — це одиниця не тільки військова, але й перш за все адміністративна, щось у роді давніх російських губерній або теперішніх воєводств. Звичайно в полковій станиці стояв у часи миру невеличкий відділ війська. Але на випадок війни полк виставляв відповідну кількість війська.

В полку управляла полкова старшина: полковник, полкові — обозний, осавули, хорунжий і суддя.

Полковник стояв на чолі території полку, завідував військовими, земськими, судовими й поліційними справами полку та виконував гетьманські доручення. У військовій ділянці він був організатором полку, дбав про належний військовий вишкіл, воєнне спорядження і доглядав за полковими укріпленнями. Під час війни командував мобілізованим на підлеглій собі області полком. В поході його заступав наказний полковник з полкової старшини або із знатних козаків.

Полковий обозний командував полковим обозом і артилерією, а у відсутність полковника управляв полком. Нижчими старшинами при полку були: полковий гарматний, осавул, писар, хорунжий та отамани.

Два полкові осавули доглядали за вишколом і ладом у війську, опікувалися військовою музикою та виконували поліційні обов'язки в полку. Полковий хорунжий доглядав полковий прапор та командував почесною полковою сторожею — значковими товаришами. Полковий писар відповідав за полкове діловодство, а полковий суддя був головою полкового суду.

Кожний полк поділявся на менші адміністративно-військові одиниці — сотні, повіті в теперішньому розумінні. На випадок війни деякі сотні виставляли часом і кілька тисяч козаків.

Сотенна старшина складалася з сотника та із сотенних — осавула, хорунжого і писаря. Завдання сотенної старшини були подібні до завдань полкової.

Курінь був частиною сотні, ним командував курінний отаман, окремими села-

* Сини старшин і знатних козаків, що служили в гетьманському почті.

ми управляли сільські отамани. Городський отаман був начальником поліції сотенного міста.

Вся військова старшина козацького війська була виборна, вибирала її військова рада, рада могла і відібрати кожний чин.

Гетьмана вибирала генеральна рада, а генеральну старшину — частіше рада старшини. Полкову й сотенну старшину вибирали полкові й сотенні ради.

У армії козацької держави установлені були такі військові ступені: 1) генеральний обозний; 2) генеральний суддя; 3) генеральні осавул, хорунжий, бунчужний; 4) полковник; 5) бунчукові товариші, осавул генеральної артилерії, полковий обозний і полковник вільнонайманого кінного полку; 6) хорунжий генеральної артилерії і обозний вільнонайманого кінного полку; 7) полкові осавул і хорунжий; 8) мотник, писар і отаман генеральної артилерії, полкові писар, осавул і хорунжий; 9) значновий товариш, осавул полкової артилерії, сотник або ротмістр вільнонайманого полку, жовнірський капітан; 10) сотенні осавул і хорунжий, полкової артилерії писар, хорунжий і отаман, компанійський лейтенант, жовнірський отаман; 11) курінний отаман; 12) виборний козак, жовнір.

Крім вищеназваних чисто військових рангів, були й цивільні урядовці різних ступенів: II — генеральний суддя і підскарбій; III — генеральний писар; V — писар генерального суду, старший військовий канцелярист; VI — полковий суддя; VII — полковий писар, військовий перекладач; VIII — військовий канцелярист; IX — городський отаман, писар полкового суду; X — сотенний писар, полковий канцелярист; XI — городничий, сільський отаман.

Відзнаки козацького війська звалися клейноди. Це були: гетьманські булава й бунчук, полковницькі пірначі, корогви й знаки, печаті та військова музика.

Корогви були троякі: гетьманська, або усього війська, полкові та сотенні. Довший час не було в козацькому війську постійного зразка військових прапорів. Прапори були різних барв та з різними знаками. Аж на початку XVIII ст. запроваджено на всіх військових корогвах тодішній український державний герб: козак із шаблею й рушницею. Військова корогва, уживана на кожний день, звалася знако або значок, від чого й пішла назва «значкових товаришів».

Крім гетьманської головної печаті, кожний полк, Запорозька Січ, а деколи й сотні, мали ще свої окремі печаті із зображенням гербом — козак із рушницею та з відповідним написом.

Військову службу ніс головню козацький стан, одначе чисельність армії завжди була обмежена різними договорами. Після Зборівської умови³ в козацькому реєстрі було записано 40 тисяч родин, а Білоцерківською умовою зменшено реєстр до 20 тисяч. Гетьман Хмельницький приписав ще до кожної козацької сім'ї три сім'ї так званих підпомішників, чурів.

Все військо було списано в реєстр, або компут. Городові, або реєстрові, полки складалися власне з реєстрових козаків.

Всі козаки, що належали до війська, були рівні й звали себе товаришами. В XVII ст. є вже знатні козаки із особливими заслугами, а також постають бунчукові і значкові товариші — сини старшини, які служили в спеціальних почетних відділах.

Рядові козаки ділилися на виборних, що проходили дійсну військову службу, і підпомішників, чурів. Тих, що служили у війську, називав народ осавульцями, стійчиками і курінчиками. Народне ополчення називалося дейнеками.

Реєстрового війська, обмеженого числом, не вистачало на потреби держави, тому формувались ще й окремі добровільні військові відділи, що спочатку набиралися із молдаван, німців, донців, татар та ін. З часом в добровільних відділах служили тільки відбірні козаки, з яких творилися окремі регулярні, так звані сердюцькі і компанійські, полки, що були першорядної бойової вартості.

Українське військо в козацькій державі складалося із городових і охочекомонних (сердюки і компанійці) полків та січових куренів. Найстарішими українськими козацькими полками були городові, або реєстрові, полки. Першим організатором городового війська був черкаський воєвода Остап Дашкевич, який в 1565 р. заснував у Черкасах перший городовий полк. У 1620 р. було вже 6 городових полків: переяславський, черкаський, чигиринський, канівський, корсунський і білоцерківський.

³ * Палица.

Під проводом гетьмана Хмельницького повстають в Україні, а також у Білорусі в 1648 р. 34 городові полки: київський, переяславський, черкаський, чигиринський, канівський, корсунський, білоцерківський, уманський, паволоцький, брацлавський, чернігівський, полтавський, кам'янецький, вінницький, лисянський, турівський, кропив'янський, овруцький, миргородський, прилуцький, ніжинський, лубенський, стародубський, гадяцький, зінківський, могилівський, кальницький, остерський, ірклізьський, животівський, сосницький, торговицький, бишовський та іщеньський.

В 1650 р. багато полків було скасовано на підставі Зборівської угоди.

В тому часі армію творили 15 городових полків:

Київський — командував полковник Антон Адамович

Переяславський — командував полковник Федь Лобода

Черкаський — командував полковник Іван Воронченко

Чигиринський — командував полковник Федь Якубович

Канівський — командував полковник Семен Повицький

Корсунський — командував полковник Лукіян Мозиря

Уманський — командував полковник Йосип Глух

Брацлавський — командував полковник Данило Нечай

Чернігівський — командував полковник Мартин Небаба

Полтавський — командував полковник М. Пушкаренко

Миргородський — командував полковник Матвій Гладкий

Ніжинський — командував полковник Прокіп Шумейко

Вінницький — командував полковник Іван Федоренко (Богун)

Кропив'янський — командував полковник Ф. Дзеджалій

Остерський — командував полковник Тиміш Носач

У XVIII ст. городові полки залишилися тільки на Лівобережній Україні, а правобережні полки перестають існувати. Тоді полків було 10: київський, переяславський, чернігівський, полтавський, стародубський, ніжинський, прилуцький, гадяцький, лубенський і миргородський.

Полки ділилися на сотні і курені. Полк називався так, як округа, з якої набрався, та від назви головного полкового міста. Чисельність козацького полку була різною: від 2 до 40 тисяч виборних козаків. Відповідно до кількості козаків в цьому полку були завеликі сотні і курені.

Сердюцькі або компанійські полки виступають вперше в стані української армії в 1658 р.

За гетьманування Мазепи було тих, так званих охочекомонних, полків:

1. Компанійський кінний полк — полковник Новицький

2. Компанійський піший полк — полковник Яворський

3. Компанійський піший полк — полковник Кожунівський

1. Сердюцький піший полк — полковник Пашківський

2. Сердюцький кінний полк — полковник Козьмович

3. Сердюцький кінний полк — полковник Андріаш

У 1708 р. сердюцькі полки під командою полковника Чечеля полягли під час московського штурму в обороні Батурина. Це приклад славної бойової служби сердюків — в одному тільки бою загинули три сердюцькі полки до останнього чоловіка.

Поміж 1630—1680 рр. постає на Слобожанщині (теперішня Харківщина) окрема козацька військова організація — слобідські полки. Слобідські полки склалися головним чином із козаків, які не увійшли до реєстрових городових полків і мусили переселитися у степи Лівобережжя, на так звані слободи. Слобідських полків було 5: ізюмський, сумський, охтирський, острогозький і харківський. Слобідські козаки мали свою автономію, їх внутрішній устрій був такий самий, як у козацькому війську. Однак слобідські полки не входили до складу української армії, вони в політичних справах не мали ніякої самостійності, були цілком залежні від московського уряду.

Городові полки були в засаді піші, але в міру потреб формувались при них кінні сотні, які об'єднувались в окремі полки, а навіть і корпуси. В 1649 р. в бою під Лоевим ⁴ брав участь у команді полковника Кричевського 20-тисячний козацький кінний корпус.

Сердюцькі і компанійські полки були кінні й піші. Вони не мали постійного постою, як городові полки, але кватирували в столиці або по інших містах. Військовий устрій у тих полках був такий самий, як і в городових.

Артилерія в козацькому війську складалася із польової і городової. До польової належали головна військова, або генеральна, гармата (артилерія) та поодинокі польові і сотенні гарматні відділи. Твердинна артилерія служила для оборони замків і укріплених міст. Головною артилерією керував генеральний обозний разом із гарматними старшинами — осавулом, писарем і хорунжим. Полковою гарматою командував полковий обозний. Гармати обслуговували вишколені пушкарі.

За Хмельницького в козацькій армії було понад 200 гармат, з яких 30 — в генеральній артилерії, при полках — 5—7, а решта гармат знаходилася в укріпленнях.

На початку XVIII ст. створено при генеральнім обознім артилерійську канцелярію, яка завідувала всією артилерією у війську — полковою, сотенною і городською, слідувала за виробом гармат і пороху та доставкою селітри, а також за будовою замків і укріплень.

В період миру всю полкову артилерію розміщували на постій в гарматних військових складах. Місцем постою були — за Хмельницького — Переяслав, а пізніше — Лохвиця, Ромни і Батурин. Гарматна фабрика — людвисарня — була тільки одна — в Глухові.

Запорозькі січові курені — це окрема частина козацької армії із своєрідним військовим устроєм і навіть окремим командуванням.

Запорозька Січ мала за весь час існування козаччини дуже великий вплив на цілий український народ. Вона виявила найбільш народний ідеал демократичного рівноправного ладу. Січ перетворилася немов у військову школу в теперішньому розумінні, де діставали військову освіту майже всі вищі начальники української армії того часу. На Запорозжжі вчили воєнної тактики, стратегії та фортифікації, там народжувалася українська воєнна доктрина*.

Запорозька Січ була автономною (самоуправною) частиною української козацької держави й управлялася на підставі окремої конституції, мала власну територію, поділену на 8 паланок.

Військово поділялося Запорозжя на курені, яких було 38: Кушовський, Поповичівський, Васюринський, Іркліївський, Щербинівський, Тирарівський, Шкуринський, Куренівський, Незамайківський, Рогівський, Корсунський, Кальниболотський, Нижнестеблівський, Верхнестеблівський, Джереліївський, Переяславський, Полтавський, Мінський, Дерев'янівський, Мишастівський, Тимошівський, Величківський, Левушівський, Пластунівський, Дядківський, Бруховецький, Ведмедівський, Платнирівський, Крилівський, Донський, Сергіївський, Конелівський, Іванівський, Кисляківський, Туманський.

Запорозька старшина була завжди виборна. До січової старшини належали: кошовий, отаман, військовий писар, суддя, обозний, осавул, булавний, хорунжий, бунчужний, пірначовий, курінні — отаман і хорунжий, паланкові — полковник, писар, осавул. Крім названої старшини, був ще отаман січової школи, в якій училися діти козаків.

Одяг у козацькому війську ще до половини XVIII ст. був дуже різноманітний, тільки за гетьмана Виговського військова уніформа була вже більш-менш усталена.

Козацький одяг складався з двох головних частин: спіднього жупана й верхньої черкески або кунтуша. Жупан був із сукна, досить обтислий, перепоясаний поясом і без коміра, сягав нижче колін. Виборні козаки носили червоні і білі жупани, сердюки й компанійці — червоні, а пушкарі — жовті. Старшини носили жупани різного кольору. Черкеску носили з поясом поверх жупана. Вона була з вирізаним коміром, з фалдами позаду, сягала до колін. Старшини замість черкески носили кунтуш, значно довший від черкески, з розрізаними рукавами, без пояса. Знатні козаки носили часом поверх жупана киреї, підбиті дорогим хутром. Шапки були обшиті хутром, дно суконне, різної барви, у ній дещо звисало, у старших шапка була спереду розрізана й прикрашена перами.

В 1763 р. докладний припис про одяг армії був такий: для городових козаків — суконний темно-синій жупан з червоними вилогами й червоним поясом, білий півкожушок і білі штани, плащ синій, шапка смушева із суконним дном, для кожного полку іншої барви, чоботи довгі, чорні або сап'янові; для сердюків і компанійців — зелена черкеска з червоними вилогами, жупан червоний, штани сірі, чоботи короткі, шапки суконні, круглі.

* Наука про спосіб та особливий засіб у веденні війни, бою.

У козацькому війську не було якої-небудь військової муштри. Військової справи вчилися козакі самі, батько передавав своє уміння синові. «Ці вояки були дивніше прості селяни, без ніякого досвіду, але поволі вивчилися; вони від дитини вчаться їздити верхи, стріляти з рушниц і луків і бути відважними»,— так у часах Хмельницького описував козаків Павло Алепський⁵.

Одначе, щоб утримати порядок у військових відділах, часто улаштовувались більші військові вправи — маневри. Це був так званий генеральний попис, на якому козацькі полки демонстрували знаменитий порядок, помимо того, що й не було правильного вишколу.

Військова служба в городових полках, крім найманих частин, відбувалася безплатно. Козацький стан осів на давніх королівських і панських землях, мав на них добрий прожиток, тому й зобов'язаний був до дарової військової повинності. На загальні військові потреби залишалось багато державної землі. Вища старшина діставала до вжитку рангові маєтності, а деякі землі призначались на утримання артилерії та охочекомонних полків. Крім того, державна влада визначала на військові потреби податки й доходи — з млинів, аренд та ін.

Наймані частини діставали платню натурою — порції і рації, тобто харчі для людей і поживу для коней.

Генеральна скарбова канцелярія, якою завідував генеральний підскарбій, виплачувала гроші на військові потреби. В полках займались постачанням для війська урядовці — інтенданти, так звані комісари, які до старшини не залічувались. До помочі їм були комісарські десятники.

Озброєння війська. Військова тактика

Найкращою зброєю у козацькому війську була рушниця, що називалася також самопалом, мушкетом, яничаркою, фузією. Поряд з рушницею вживано часто гарно прикрашених пістолів, що їх носили за поясом. Кулі й порох носили у порошниці, ладівниці або лядунці.

У XVII і XVIII ст. найбільш поширена була в Україні рушниця-мушкет. Мушкет був калібру 20 мм і 1,6 м завдовжки, був великий і важкий, тому при стрілянні спирали його на так звану форкету — залізний дрючок, вгорі роздвоєний. Куля летіла на 250 м.

У тодішніх часах стріляли так, що наперед вистрілював останній ряд вояків, а передні ряди присідали, далі стріляв передостанній ряд, і так по черзі до перших рядів.

Крім вогнепальної зброї вживало козацьке військо шаблі, що мали часто оздоблені ручки і піхви, та списи.

Додатковою зброєю були ще келепи, кинжали і луки.

Звичайно піхота була озброєна мушкетами і шаблями, а кіннота — пістолями, списками і шаблями.

Козацькі гармати мали різні форми і розміри. Замкові гармати зберігались у так званих цекгавзах. Стріляли з них тільки у випадках облоги. Польові гармати перевозили на возах, запряжених по 3, 6 і 8 коней. При гарматі була також спеціальна обслуга — пушкарі, теслі, ковалі та ін. Пушкарі кермували гарматним вогнем, направляли гармати, а також виробляли кулі і порох.

Військо на похід скликав гетьман універсалом до полковників, покликаних на війну полків.

На означеному місці відбувався ще перед виступом у похід попис — контрольний перегляд, щоб визначити, чи військові відділи як слід підготовлені і озброєні.

У похід вирушало військо під короговою, впорядковане в полки і сотні, з обозом та артилерією. На ворожій землі йшли поперед війська сторожі, або чати. На довшому відпочинку ставили для війська намети або курені. З хвилиною виступу у похід панувала у війську сувора дисципліна. Винуватців карали тяжкими військовими карами — прикованням до гармати, киями, а також і смертю.

Військових санітарних установ ще не було, раненими опікувалося населення, а звичайно — церковні братства. Для військових інвалідів і немічних козаків давав захист Трехтемирівський монастир. У поході військо мало своїх польових священиків, а також польові церкви.

Коли військо сподівалося бою, тоді готувався табір — поукладані один коло-

одного та із собою зв'язані обозові вози, деколи в кілька рядів. Боротьба з табору була особливістю козацького війська; в того роду боротьбі козаки дійшли до незвичайної вмілості. Посередині табору розміщалося військо — піхота, кіннота й артилерія, — добре забезпечене під охороною табору від ворожого наступу. В оборонному таборі звертали вози оглоблями до ворога, засипали зовсім землею, копали вали, шанці й засідки. Такий табор ставав справжньою фортецею, нелегкою для здобуття.

Бій починали завжди малі відділи кінноти, що викликали ворога на герць. Звичайно виїздили і ворожі герцівники, і тоді на цілій лінії табору наставав бій. Часом, коли виступали на герць більші ворожі сили, козацька кіннота йшла у наступ більшими відділами — лавою.

Коли кіннота починала вже герці, піхота виходила з табору і непомітно підходила до ворожих позицій та незвичайно зручно насипала шанці, а кіннота поверталася до табору. Для копання шанців вживала козацька піхота лопати і мотики. Ці два прилади, що були на одному держаку, мав з собою кожний піхотинець. Деколи уживались для насипу шанців окремі відділи саперів, так званих могильників.

У дальшому наступі одна частина піхоти сильним вогнем обстрілювала безстанно ворога, а друга підступала все ближче до нього, і так напереміну. Звичайно ворог не міг витримати сильного обстрілу і починав відступати. Переслідувала його тоді козацька кіннота сильною атакою в лаві.

Козацька артилерія, так само як і в інших арміях того часу, мала в бою другорядне значення, бо найбільше ширила серед ворожого війська переполох, а мало шкодила.

Козацьке військо придбало собі славу як незрівняна піхота, найкраща в тогочасних європейських арміях. Козаки виявилися також дуже добрими стрільцями. Зате кіннота, хоча козаки були знаменитими кіннотниками і добре орудували шаблею, у бойових діях не була найкращим військом — польська кіннота значно випереджала українську.

Всі великі воєнні операції в козацькому війську опиралися переважно на боротьбу піхоти.

Далі буде

¹ Йдеться про насильницьке приєднання польським королем Жигимонтом I Августом Київського і Брацлавського воєводств, чим завершилась анексія Польщею більшої частини земель.

² *Жигимонт Август* (1520—1572) — польський король (1548—1572), останній з династії Ягеллонів. Внаслідок Люблінської унії (1569), коли Польща і Литва об'єдналися у Річ Посполиту, захопив більшість українських земель (Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля).

³ *Зборівський мир* укладений 18 серпня 1649 р. між гетьманом Богданом Хмельницьким і королем польським Яном Казимиром, за яким оголошено козацькою територією Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства та встановлено реєстр 40 тис. козаків.

⁴ *Бій під Лоевим* відбувся 1649 р. на Поліссі між 20-тисячним козацьким кінним полком Михайла Кричевського і литовськими військами, в якому полковник загинув.

⁵ *Алепський Павло* (? — 1669) — син антиохійського патріарха Макарія, архидиякон. 1653—1656 рр. подорожував по Україні, про що залишив записки.

Дмитро БАГАЛІЙ

АВТОБІОГРАФІЯ

Наукова праця перед революцією

[...] Наукова праця забирає перше місце в моїй діяльності і суб'єктивним її значенням для мене, оскільки я сам надавав їй такої великої ваги та оскільки вона мене захоплювала, і через об'єктивні ознаки — оскільки я оддавав їй силу часу і оскільки вона вимагала од мене творчих сил на напруження всіх моїх здібностей. Тут з самого початку я повинен зробити одно загальне зауваження. Кидаючи ретроспективний погляд на всеньке своє життя з боку розумового взагалі й наукового зосібно, я додаю в ньому постійну еволюцію, розвиток. Цей поступ залежав од моїх зусиллів, од невпинної, систематичної моєї праці для розвитку свого інтелекту і для поповнення його конкретним знанням. У кожного ми помічаємо його спадщину, що може бути більша або менша, це те, що не він сам нажив, а що йому залишили його діди та прадіди. У мене ця моя предківщина не мала культурної традиції, треба сказати, й я виділявся у школі своїми здатностями. Дуже добре було те, що я соціально належав не до упривилеюваного дворянського або купецького стану з їх обмеженою кількістю і з їх класовими соціальними рисами; я був один із тих, кому випадком пощастило здобути надзвичайну для хлопців мого стану освіту — нижчу, середню й вищу. Значить, у мойому житті на перше місце висунулися, так би мовити, його обставини — досить сприятливі для мого культурного й наукового піднесення. Нарешті, за третій чинник для свого розвитку був я сам — моя праця й разуразне поривання вдосконалюватися далі. Тут мене не треба було підба-

дьорювати й заохочувати: тут я завсіди в школі й, закінчивши її, в самостійному житті без перестанку вчивсь та й вчивсь, брав максимум од школи з її професурою і од кожної книжки, що з неї заходжувався здобувати знання, і од розмов з окремими людьми, і од лекцій, і од дискусій, диспутів з товаришами на наукових з'їздах, конференціях, і од музеїв та бібліотек, що одвідував удома й за кордоном, — і брав, і давав. Працював я завсіди систематично, по-німецьки: коли був відповідний настрій, виходили більші наслідки праці, коли його не було, все-таки працював і тоді, прагнучи завсіди, щоб розмір моєї наукової продукції був більше-менше пересічний. І тепер я бачу, що, завдяки такій системі й упертості в праці, я зміг так багато написати й оддати чимало часу навчальній, науковій та громадській роботі. Я не боявся починати наукові праці, розраховані на багато років, хоч і не завсіди міг закінчити їх, але те, що писав, робив у широкому масштабі й вичерпував тему. Не виходячи, можна сказати, поза межі української історії, я зосереджував свої наукові інтереси то на тих, то на цих відділах цієї галузі наук, іноді працюючи над ними рівнобіжно. Така різноманітність праці, можливість переходити од одної до іншої давала відпочинок; такий відпочинок давали й маленькі праці, що не потребували великого напруження. Нарешті, такий відпочинок давав перехід од наукової праці до громадської, од громадської до навчальної. Скажу щиро, що перша з шерегу випала в мене учбова робота, але працював я над нею протягом 44 років; тепер я почуюю до неї ідіосинкразію і волю краще скласти курса з історії України для ширшої групи читачів, а може, й для кількох поколінів. Щодо наукової праці, то, як сказав би

* Закінчення. Початок у попередньому числі.

мій вчитель В. Б. Антонович, у мене черпні шви ще не позросталися, себто тут усе гаразд і щодо аналітичних, і щодо синтетичних праць [...]

Не можу тут не згадати за добро-го генія мого та й усієї нашої родини, що охороняв фізичний, інтелектуальний і моральний наш добробут, мою дружину, мого друга Марію Василівну, з роду Олександровичів. Побрались ми з нею якраз напередодні мого прибуття до Харкова влітку 1883 року, себто 44 роки тому. Ми з нею були товариші по вищій школі у Києві і мало не од-нолітки — вона, саме коли я добув кур-су в університеті, закінчила Вищі жіночі курси й блискуче склала іспити в такого суворого професора, як О. О. Котляревський. Вона була теж українського походження, з тих сербських виходців, що оселилися в Пирятинському повіті на Полтавщині. Цей її південно-сло-в'янський тип одзначав О. О. Потебня; він дуже помітний на її фотографії в групі кошовиків 1879 року. Ми з нею були однодумці і в українському на-ціональному питанні. Вона дуже добре перекладала на українську мову статті для української хрестоматії, що ми то-ді складали в Києві. Вона проживала з матір'ю та братом у Києві, і їх скром-ну хату в Опанасівському Яру одвідува-ли відомі народовольці, як-от М. Ю. По-пов [...]

У нас було четверо дітей. Син по-мер хлопчиком од менінгіту, молодша дочка, переживши душевну драму, са-ма вкоротила собі віку в Ялті (18 ро-ків), у розквіті краси й таланту, зали-шилось двоє дочок — одна живе зо мною (Ольга) й науково працює на ниві української історії, має сина; друга за-міжжю в Ростові за професором Лади-женським, має дочку. Обидві дочки за-кінчили після Харківської гімназії Вищі жіночі курси в Москві, де працювали на полі україно-російської історії. Сім'я була нам за той цемент, що зміцнював наш союз і сприяв моїй науковій, на-вчальній та громадській діяльності.

Тут я завважу ще, що сприятливі наслідки для мене мала закордонна подорож, коли я одвідав Львів, Відень, Берлін, Париж, Швейцарію. Особливо корисне було для мене, на жаль, ду-же коротке перебування у Львові, де я зміг оглянути українські наукові за-клади, користуючись допомогою в цьому М. С. Грушевського. Взагалі ця закордонна подорож значно поширила

моє знайомство з Західною Європою — просвітніми та культурними закладами, особливо музеями, а так само й приро-дою (головно стосується це до Швей-царії). Подорожі по тодішній Росії — до Петербургу, Москви — знайомили мене не тільки з просвітньо-науковими їхніми установами, а й з діячами науки, як це було, наприклад, у Петербурзі, де я прожив довгенько і де зав'язав сто-сунки з науковими діячами, починаючи з Костомарова, Бестужева-Рюміна й продовжуючи всіма професорами ро-сійської історії, археології та ін. Те ж саме, але ще в більшій мірі я мушу сказати про наукових діячів України (Лазаревський, О. І. Левицький, Русов), що з ними я був зв'язаний досить тісно по редакції «Києвской Старини». Мав я зустріч і з науково-просвітніми дія-чами Галичини, коли вони приїхали на відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. Особливо багато для наукового єднання як з українськими, так і росій-ськими діячами давали мені археологіч-ні з'їзди, які я постійно одвідував. Наслідком моїх наукових зв'язків з науковими установами Росії були ви-бори мене на їх члена: я був за почес-ного члена Моск. Тов. Антропології, Етно-графії й Природознавства, Моск. Архе-ол. Інституту в Москві й багатьох архів-них комісій, за дійсного члена Моск. Арх. Тов., Київськ. Тов. Нестора Літоп., Харк. Істор.-Філ. Тов., багатьох архівних комісій, Харківського Наукового Тova-риства і, нарешті, Наукового Товариства Шевченка у Львові. За свої наукові пра-ці я здобув 5 премій і почесного від-зива — од Рос. Академії Наук; 2 пре-мії і почесного відзива од Харківського університету, 2 й 1 од Укрнауки. Ро-сійська Академія Наук присудила ме-ні 2 золотих медалі за рецензії на наукові праці інших авторів.

Тепер я зроблю загальний огляд своїх наукових праць, розподіливши їх систематично. Тут я зверну увагу не на оцінку їх значення (нехай це зроб-лять інші), а на мій власний підхід до них, на ту мету, що я собі ставив, роз-робляючи ту чи іншу тему, на ту про-галину, яку я мав на меті поповнити [...]

Після 1-го тому «Матеріалов» я ще видав 2-й і 3-й, а так само мате-ріяли для історії Харкова й інші. На-укова критика (В. Б. Антонович) високо їх оцінила. Матеріали дають дані не тільки для історії колонізації, ба й для історії землеволодіння, соціально-еко-

номічного життя, управління тощо. І ще в 1884 р. на Одеському Археологічному з'їзді я робив доповідь на ці теми і потім друкував на підставі архівних матеріалів численні статті, присвячені слобідсько-українській торгівлі, її діячам («Украинская старина»), її культурі («Очерки из русской истории, т. 2-й. Монографии и статьи по истории Слободской Украины»).

Окреме місце займає тут моя простора рецензія на книгу І. Н. Миклашевського «К истории хозяйственного быта Московского гос.». Це не тільки розгляд книги і з методологічного боку, і з боку її змісту, а й значне її доповнення новими архівними документами, що були знайдені в Московському Архіві Мін. Юстиції. [...]

З загальної історії Слобідської України я виділив два спеціальні широкі питання — історію м. Харкова й історію Харківського університету. Історію Харкова доручило мені скласти з приводу 250-ї річниці заснування Харкова Харківське Міське Самоврядування. Я склав план видання, що виконання його було розраховано на багато років, бо скількись років треба було витратити лиш на збирання та підготовку архівних матеріалів і не менше — на складання книги через те, що я не міг виключно віддатися цій праці, занехавши всі інші [...] Щодо архівних матеріалів, то над ними пророблено колосальну роботу — між іншим, використано передусім увесь архів Харківської Міської Управи з її численними відділами не тільки за часів нового міського положення, а й за давніших часів «шестигласной» думи. Взагалі охоплено всю чверть того тисячоріччя, що існує Харків, з 1655 по 1905-й рік, причому окремий розділ присвячено заснуванню Харкова [...] Історія Харкова вийшла в двох великих томах-фоліантах, перший вийшов у 1905 році на 568 стор., другий у 1912 році, через 7 років після першого (на 973 стор.). Писано монографію протягом 10 років. В альбом увійшло XXX таблиць стародавніх планів Харкова, знімки його крайовидів і портрети його діячів. Складаючи свою працю, ми прагнули дати таку історію Харкова, якої не мало жадне з міст України (Київ, Одеса) і міст колишньої Росії (Москва, Петербург, Воронеж тощо), з широким планом; на підставі величезного, різноманітного й свіжого матеріалу ми бажали дати повну істо-

рію одного з українських міст, що було типово подвійним складом своєї людності — української, з значною домішкою російської, щоб показати обопільні стосунки в ньому між ними й наслідки їх сумісного життя в утворенні культури — матеріальної та духовної; особливу увагу ми звертали скрізь на українську стихію, як основну, у всіх її виявах.

Поставивши собі заздалегідь виучувати історію Слобідської України не тільки з боку матеріальної, а й духовної культури і в зв'язку з сторічним ювілеєм Харківськ. університету, що настав у 1905 році, я заздалегідь вирішив зібрати архівний матеріал і на підставі його скласти за широкою програмою та в великому маштабі, на зразок «Истории Харькова», історію Харківського університету [...]

Складається ця праця з двох томів на 146 друк. аркушів. Обидва томи вкупі охоплювали історію університету тільки за часів першого університетського статуту, з 1805 по 1835 р. І такий великий розмір пояснювати треба двома головними причинами: з одного боку, широкою програмою праці, а з другого — повною нерозробленістю цієї теми і відсутністю збірок друкованих архівних матеріалів. У програму видання ввійшла не тільки формальна історія університету як навчально-наукової установи, як це звичайно було в історіях інших університетів; сюди запроваджено почасти і біографічний словник професорів, і розділ про студентів, і про навчально-допоміжні установи, і наукові товариства. У мене все оце ввійшло в текст історії Харківського університету. Та цього мало: я завів два зовсім нових розділи, один з них присвячено побутові й звичаям університетського середку та його стосункам до місцевого суспільства, другого — ролі Харківського університету в розвитку нижчої й середньої освіти в величезних межах тодішньої Харківської округи, що охоплювала була Слобожанщину, Чернігівщину, Полтавщину, Катеринославщину, Херсонщину, Таврію, Курщину, Вороніжщину, Орловщину, Донщину й Чорноморію, а згодом сюди на якийсь час було приєднано й ту територію, що ввійшла до складу Київської округи. Цим двом розділам приділено 216 стор. — це зрозуміло, бо в них наведено силу статистичного матеріалу, що характеризує не тільки роль Харківського університету в управ-

ліній школами, а й стан нижчої та середньої освіти в Харківській округі взагалі. Побутові й звичаям професорів та студентів і їх стосункам до місцевого суспільства приділено в 1-му томі 237 стор. У наукову діяльність професорів і студентів заведено їх літературні видання й праці. Що ж до наукових праць, то скрізь подано їх зміст, і то не тільки друкованих, ба й рукописних. Друга причина великого розміру праці полягала в тому, що я не міг покликуватися на друковані джерела, бо їх, можна сказати, так що й не було зовсім, а мусів наводити в книзі уривки та тексти з архівних документів. Мені робили закиди, що я зловживаю цими виписками. Це зовсім справедливо з погляду інтересів широкого кола читачів, але мені було дуже важко цього уникнути: я знав, що ці знайдені мої нові матеріяли, коли їх не надрукувати, цілком загинуть для науки, бо навряд щоб хто инший після мене взявся їх публікувати. І це справді так і було. Отож, моя книжка була одночасно і монографія, присвячена історії Харківського університету, але в зв'язку з історією місцевої української культури, і збірка сирових матеріялів для неї, часто виділюваних до окремого додатку; вони пояснювали висновки тексту та й ілюстрували його іноді, щоправда, дуже дрібними, але конкретними даними. З великим задоволенням прочитав я книжку польського історика Л. Яновського про Харківський університет [...] За 1-й том «Опыта» я здобув премію од Російської Академії Наук, а за 2-й — почесного відзива. [...]

Окреме місце належить моїй розвідці «Удаление проф. И. Е. Шада из Харьковского университета» (Х., 1899, 147 стор. Материалы для биогр. сл. проф. Харьковского университета). Її написано на підставі цілком невідомих матеріялів, що я знайшов в Архіві Міністер. Освіти в Петербурзі. Щодо свого змісту, вона має подвійний інтерес: описує акт неприпустимого насильства з боку тодішнього реакційного міністерства народ. освіти, що на чолі його стояв відомий містик кн. А. Н. Голіцин, і подає матеріал для історії філософії на Україні. Шад був видатний професор філософії. Харківському університетові його рекомендував славний поет Гете (зберігся його лист). Коли Шада адміністративно вислано, наукові кола

Німеччини обурилися. Вони побачили в цьому інтриги Наполеонових прихильників у Харкові — професора-француза Дегурова й ин. Але ще більшу вагу має Шадова справа для характеристики його філософської системи і виставлених проти неї обвинувачень. До таких обвинувачень спричинилися два його підручники: «De viris illustribus» і особливо «Institutiones juris naturae». Шадову науку про натуральне право визнано за шкідливу для суспільства. Шад, опинившись мимоволі за кордоном, розпочав рішучу кампанію проти своїх викажчиків і заходивсь себе реабілітувати. Він писав численні записки в міністерство. Його підтримував і великий герцог Ваймарський, бо Шад перед тим, як перейти до Харкова, професорував був у Ваймарі; із Ваймара ж такі рекомендації його Гете та Шіллер. Коли через Ваймар проїздив Олександр I, Шад підніс йому ту самісіньку книгу, що через неї його вислано з Харкова, ще й одержав за це од царя 300 червінців. Це був непристойний акт лукавства з боку російського самодержавця, який хтів такою ціною підплатити філософа, що сам же його й вислав. До цього треба додати, що Шадові не повертали навіть його майна, хоч, що правда, ця його справа була дуже заплутана.

Третє окреме питання, що теж належить до історії Слобожанщини або, краще сказати, до історії її письменства, але стало за тему для моїх окремих студій, проваджених протягом багатьох років, це були твори славетного українського (харківського) мандрованого філософа Григорія Савича Сковороди, що я їх видав, і досліді над ними. З цього, як і з попередніх двох окремих питань, повстала ціла серія моїх праць. І тут, як і в історії Харківського університету, за зовнішній призвід до студій над цією найвидатнішою, може, й найсвоєріднішою постаттю серед українських культурних діячів та письменників XVIII в. була так само ювілейна дата. Але ця дата (1794-й рік його смерті) мала не саме-но формальне значіння: і автографи, і апографи творів цього основоположника самостійної філософської думки не тільки на Україні, а й у Росії не побачили світу за його життя (на це були свої причини, серед них — цензурні умови катерининських часів) — і їх треба було розшукати й надрукувати. Р. 1894 Харків-

ське Історично-Філологічне Товариство надрукувало «Сочинения Г. С. Сквороды, собранныя и редактированные проф. Д. И. Багалеемъ. Юбилейное издание (1794—1894) съ портретом его, видом могилы, снимками с почерка и вступительною статьею критико-библиографическаго характера (Х., 1894, СХХХХІ, 352 стр. 7-й том «Сборника Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества»). У цьому виданню я докладно освітлиз усі питання щодо надрукованих творів і рукописів, які познаходив. Рукописів, порівнюючи з творами, надрукованими до виходу цього видання, було дуже багато. Це більше ваги, може, мало те, що знайдено найважливіші твори, і то в автографах самого Сквороди, а так само його листування різними мовами і його життєпис (написав його учень Сквороди М. І. Ковалінський). Проте надруковано тільки частину зібраних у мене творів Сквороди. Та вже те, що вони повиходили в світ, дало право сказати, що, видавши їх, ми неначе відкрили Сквороду для наукових студій. І це справді було так: у зв'язку з цим виданням постала низка самостійних студій над Сквородою [...]

Окремі студії я присвятив і іншим видатним культурним діячам Слобідської України — як от В. Н. Каразін, що з його ім'ям зв'язано відкриття Харківського університету, слоб.-укр. письменник Г. Ф. Квітка, Гулак-Артемовський, Вернет, Є. Є. Урюпін, Самборський, Фотієв і ин. Щодо В. Н. Каразіна, то я видав повну збірку його творів. Цікавий епізод зв'язано з цією збіркою. Знаючи, що багато записок В. Н. Каразіна переховувалося в Петербурзі в Архіві «3-го отделения собственной е. в. канцелярии», я пішов прохати, щоб мені дозволили списати там ці матеріали, аж до самого всемогутнього міністра внутрішніх справ фон Плеве. Заходжу до великої залі, оповідаю про свою справу черговому урядовцеві. Той розпитавсь у мене, хто я і що я (професор Харківського університету, історик Росії та України), і показав мені мою чергу. Міністр обходив депутації і окремих осіб і особливо уважно ставивсь до тих, що привезли повідомлення про різні пожертви. Підійшовши до мене, Плеве окинув мене своїм крицяним зором, спитавсь, хто я і чого бажаю — і суворо додав: «Вы Председатель Правления Харьковской Общественной Библиотеки?» Коли я це ствердив, він рішуче,

підкреслюючи кожнісіньке слово, відповів: «Я вам дозволю на зайняття не даю» — і відійшов од мене. Але моя справа з паперами В. Н. Каразіна все-таки для мене, нарешті, скінчилася дуже добре. 15-го липня 1904 р. Плеве вбито бомбою; Микола II з приводу цього записав у щоденнику: «В лице добраго Плеве я потерял друга и незаменимаго министра внутренних дел». Моя справа з паперами Каразіна повернулася в інший бік. Архів 3-го «отделения», де переховувано папери В. Н. Каразіна, без ніякого од мене прохання, наказав, точно позвір'явши з оригіналами, переписати їх силами своєї канцелярії. Отож я цілком несподівано їх одержав і видав у своєму збірникові коштом університету. Чи не користувався Архів з того, що шефа його не стало і не треба було вже виконувати його усної відмови? Будь що будь, завдяки цьому я зміг випустити в світ велику збірку матеріалів, присвячених діяльності одного з найвидатніших діячів Слобідської України за першу половину XIX в. Матеріали ці досі дуже мало використано, і тепер, коли дослідники зацікавилися новітньою історією України, їх використовують, вичучуючи поміщицьке господарство, дворянську ідеологію та проекти реформ.

Далеко менше я працював над історією Гетьманщини, дарма що перші мої роботи я почав ще р. 1882, себто з самісінького початку моєї наукової діяльності, — про генеральний опис Малоросії і про займанщину в Лівобічній Україні: обидві ці статті складено на підставі матеріалів Харківського Історичного Архіву; другу мою статтю викликали праці над історією форм українського землеволодіння в Лівобічній Україні проф. Ів. Вас. Лучицького; вона давала схему походження цього землеволодіння [...]

Цілком самостійне значіння мають мої статті про Магдебурзьке право по містах Лівобічної України. Вони присвячені питанню, зовсім не розробленому в соціальній історії Лівобічної України, — про людність міст Лівобережжя, що їм даровано німецьке магдебурзьке право. Я надрукував декілька розділів з цієї розвідки в 90-х і 900-х роках, написаних на підставі невиданих різноманітних матеріалів, значною мірою взятих з Харківського Історичного Архіву. Ця моя праця доповнює відомі праці проф. М. Ф. Влади-

мирського-Буданова й В. Б. Антоновича і освітлює юридичне та економічне становище міст Лівобережжя з їх міщанською, козацькою й чужоземною людиною. Тепер передо мною стоїть завдання опублікувати свою монографію в цілому, пододавши туди й дані про цехи по цих містах, дані, що я повитягав з архівів та приватних збірок О. М. Лазаревського й О. Ф. Кістяківського. Це моя повинність, що я маю її виконати найближчого-таки часу. Історії Південної України (колишнього Запорозжя й Новоросійського краю) я присвятив одну монографію — «Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры» (К., 1889, 115 стор.) [...]

У серії публічних лекцій та доповідей я розглядав теми з історії українського письменства та культури: така була моя промова на акті в університеті: «Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета» (Х., 1889, 43 стор.). Речь перед открытием памятника В. Н. Каразину; Стихийные бедствия и борьба с ними в России в старину; Исторические сюжеты в поэтической обработке (личность Мазепы в истории и поэзии). Х., 1894; О просветительном значении Харьковской Общественной Библиотеки; Приемы художественного творчества Гоголя («В Евр.», 1909 г.), Эволюция художественного творчества Гоголя (Гоголь. дни в Москве).

Повинен нагадати про цікавий епізод, що трапився, коли я виголошував останню промову в залі консерваторії в Москві. Передо мною виголошував свою промову відомий поет і критик Вал. Брюсов. Але він дуже гостро й образливо висловлюється про гоголівські гіперболи-вігадки, отже, публіка обурилася та й почала шикати і демонстративно виходити з залі. Я не знав змісту промови Вал. Брюсова, коли складав свою. Але вийшло так, що я освітлював художню творчість Гоголя з боку реалізму і доводив це документальними даними, надто щодо українських його оповідань (записними книжками Гоголя), і моя доповідь набрала характеру відповіді на слова Вал. Брюсова. Всенька аудиторія стала на бік мого освітлення, і вся моя промова пройшла в супроводі великих до мене симпатій.

Коротенько скажу про інші відділи

своїх наукових творів. 1-й відділ присвячено археології України. Мої праці тут складаються з доповідів на археологічних з'їздах, звідомлень про власні археологічні розкопи, заміток археологічного характеру, каталогів старовини, праці над організацією археологічних з'їздів у Харкові та Катеринославі і, нарешті, з археологічної мапи Харківської губ., поясняльного до неї тексту й статті про арх. знахідки на Харківщині. Наслідки моїх власних розкопів переходять нині в Археологічному Музею в Харкові і торкаються неоліту (знахідки на дюнах), типових пам'яток скито-сарматської культури на північному пункті Скитії на Харківщині, пам'яток нововідкритої культури Салтівського могильника й, нарешті, пам'яток слов'яно-руської культури. Серед пам'яток скито-сарматських звернула на себе увагу грецька амфора з написом імення майстра. Археологічна мапа дає первісне орієнтування в тому, як розташовано могили, городища й т. и. на Харківщині. Випадково мені пощастило придбати в с. Кочетку поблизу Чугуєва для Археологічного Музею одну дуже цінну пам'ятку зах.-європ. походження XII в., що відомий спеціаліст Я. І. Смирнов присвятив їй цілу розвідку. Енергійну участь я брав у перевозі до Харкова кам'яних баб. Але далеко важливіші були наслідки нашої колективної праці над організацією XII Археологічного з'їзду в Харкові [...]

Друкуювані мої курси й підручники з історії Росії такі: 1) Русская история. Часть 1-я (домонгольский период). Х., 1909, 217 стор.; 2) Русская история, ч. 2-а, вип. 1-й (Московский период). Пособие для студентов. Х., 1891; 3) Русская история, т. 1-й. До половини XV в., съ картами, планами и снимками памятников древности и искусства (6 карт и 202 рис.). М., 1914, VIII, 513 стор.; 4) История России — систематический курс по ретроспективному методу всей Российской истории; написанный в сотрудничестве с Д. П. Миллером, В. О. Барвинским, Ольгою и Наталіей Багалеи. Изд. Сытина (Народная Энциклопедия с рисунками, портретами и картами; 8-й томъ, часть 2-я. М., 1912, 414 стор.) [...]

Р. 1910 я вніс пропозицію на історично-філологічний факультет Харківського університету надати ступеня почесного доктора російської історії без оборони магістерської дисертації

Ол. Як. Єфименкові, що викладала лекції з української та російської історії на Вищих жіночих курсах у Петербурзі. І тут я зустрів одностайну підтримку не тільки у членів історично-філологічного факультету Харківського університету, що дуже добре знали її праці ще за її перебування в Харкові, а й у істориків та істориків права Петербурзького університету — відомого російського історика С. Ф. Платонова й відомого історика російського права В. І. Сергєєвича. Обидва вони написали мені листи, що текст їх я навів у своїй пропозиції факультетові. С. Ф. Платонов, між іншим, писав, що серед російських істориків вже не раз повставала думка дати ступінь почесного доктора російської історії О. Я. Єфименковій за її численні праці й хист і що тепер він пропонує мені взятися за цю справу, якій спочувують його товариші по праці. В. І. Сергєєвич радив перевести цю промоцію в Харкові, бо, писав він мені: «Ви не тільки історик (історик є в кожному університеті), а й ректор: у вашій особі не самий факультет, ба й університет». Я склав записку про наукові праці О. Я. Єфименкової; справа через куратора шкільної округи пішла до міністерства народної освіти. Затверджено її в порядку персональному, бо університетський статут нічого не згадував про наукові ступені для жіноцтва, а О. Я. Єфименкова не мала навіть університетського диплому [...]

Наведу ще один цікавий випадок з моєї громадської діяльності в Харкові.

Р. 1890 я брав участь у розгляді літературної суперечки між двома українськими письменниками — В. С. Олександровим та М. П. Старицьким. Ось як оповідає про цю суперечку небіжчик акад. М. Сумцов: «У цей час Старицький гастролював у Харкові з українською трупкою. Олександрів побачив у комедії Старицького «Козак за Дунаєм» запозичення однієї його комедії, що вийшла раніше. Утворено третійський суд, що до нього на вибір сторін увійшли О. О. Потебня, Д. І. Багалій, О. О. Русов, Я. С. Станиславський і О. Л. Шиманів. На голову обрано Потебню. Обидві комедії порівняно. В № 3264 «Южнаго края» надруковано висновок комісії, що його склав О. О. Потебня. Висновок цікавий з двох боків — як твір відомого вченого філолога і,

зокрема, як авторитетна думка про визначення поняття літературного плагіату. «З одного боку, — каже комісія, — натура людської творчості така, що без пробудження чужою думкою, без деякої міри запозичення вона не може ні виникнути, ні існувати. Навіть своєрідні твори не являються винятком з цього. Чужу думку, щоб зробилася вона плідна для мене, а через мене й для інших, повинен я засвоїти, себто до деякої міри присвоїти, бо точне відокремлення свого од чужого в царині думки — *suum quique tribuere* — до дрібниць у масі випадків неможливе. З другого боку, автор часто має нахил *sibi nimium tribuere*, немов брати собі в оренду деякі думки і навіть відділи думок — дивитися як на ненормальність в всяку спробу втручатися в цю фіктивну оренду; але ж він має право користуватися благами, що виникають з його авторства, бо без цього він буде позбавлений егоїстичних спонукань до діяльності і загально корисну працю робитимуть лиш виключні люди, що здатні на повну безкорисливість». Далі записка встановила такі тези: 1) запозичення в поезії фабули не є плагіат; 2) запозичення характерів також не є плагіат; 3) найсвоєрідніше персональне в художній творчості — то оживлення фабули, сукупність подробиць в утворенню характерів, мотивування подій, розмови дійових осіб. Висновок комісії був на користь М. П. Старицькому.

Р. 1910 представники од усіх російських університетів, у тому числі й Харківського, обрали мене до Державної Ради в Петербурзі, як члена. Треба до цього додати, що, власне кажучи, мене обрано ще р. 1906 до первісного складу Ради, але ж, як відомо, ця перша сесія була недовговічна — її розігнано, і я вступив в члени Ради р. 1910. Це не була посада, що її не можна було сполучати з моїм професоруванням у Харківському університеті, навпаки, згідно з положенням, таке сполучення було обов'язкове, це було неначе командировання од університету до Ради для загальної законодавчої праці й особливо для захисту справ освітніх. Це була праця в тодішньому всеросійському масштабі.

У Державній Раді ми становили собою дуже невелику групу лівих (лівішої од неї там вже не було). Наша роль зводилася до того, щоб одстоювати на спільних зібраннях Ради про-

гресивні законопроекти Державної думи, робити радикальні декларації, що наганяли жах на голову Ради і на вельможних консервативних призначених членів Ради; нарешті — щоб провадити ділову роботу в таких важливих постійних комісіях, як фінансова або законодавча. Було б дуже цікаво написати спомини про мої враження од перебування в Державній Раді і намалювати портрети тих «махровых» ретроградів, що їх там була сила серед призначених членів. Свого часу, аж поки їх було призначено до Державної Ради, вони правили царською Росією. Такі були: голова Ради, що передше був за міністра юстиції, Акімов, що поведився з членами брутально, глузливо, наче вчитель кріпацьких часів з школярами, далі керівник консервативної партії, колишній міністр справ внутрішніх Дурново, Гурко, Саблер, Стишинський, Сухомлінов, Фредерикс, Шварц, Штюрмер, Щегловітов та інші [...]

Навчальна, наукова та громадська праця за десятиріччя, що зминуло од Жовтневої революції (1917—1927)

Ця доба мого життя й діяльності потребувала б, щоб її освітити, широкого, просторого оповідання й особливої моєї уваги та громадської оцінки; тільки ж, я гадаю, що час для такої загальної й усебічної оцінки ще не наспів, бо дані ще не призбирано, тому мені, власне, можна буде тут обмежитися тільки на схемі, і то далеко не повній. А коли так, то буде доцільно одступити од попереднього плану — не диференціювати працю, як я робив раніше, на навчальну, наукову і громадську, даючи для кожної з них окремий розділ, а звести усе до купи, в єдиний розділ для ідеї суцільності. Культурне будівництво в соціалістичних формах я не тільки визнавав теоретично, як систему народної освіти, а й узяв жваву енергійну участь в його утворенню, бо воно давало мені спромогу працювати одночасно і на користь науки, пристосованої до життя українських трудящих робітничо-селянських мас, а цей стимул був за провідну думку і в моїй попередній діяльності і тільки не міг розгорнутися і вільно виявитися за режиму царського самодержавства.

1. Навчальна праця Жовтневої доби

Я й після 1917 р. працював у Харківському університеті, тепер зреформованому. Реформа вищої школи на Україні набула радикальніших форм, ніж у межах РСФРР.

Вона полягала, окрім рішучої зміни програми, головним чином у тім, що університет як universitas literarum перестав існувати. З нього відокремився медичний факультет в окремий інститут, правничий факультет зліквідовано, а частину його дисциплін перенесено до Інституту Народного Господарства. Історично-філологічний і фізично-математичний факультети об'єднано в Інститут Народної Освіти, що короткий час до того називаво Академією Теоретичних Знаннів. Особливо позмінювано програми на кол. історично-філологічному факультеті — класицизм, що давніш, як ми бачили, був за основу його дисциплін, остаточно зліквідовано, і залишилися дисципліни історичні, історично-літературні та лінгвістичні, а до них додано нові дисципліни революційного часу, у тому методичні і педагогічні, бо й сам Інститут перетворився у педагогічну вищу школу. Наукову поставу викладів не було знищено в університетах: залишилися колишні професори; університетські виклади, як і давніш, мали базуватися на науковій основі. Хто бажав, міг обмежитися виключно навчальною працею по вищих школах, більшість же навчальну працю проводила по вищих школах, а науково-дослідчу — в дослідчих установах, утворених згодом. Величезна зміна сталася й серед студентства, його було поробітничено (хоч і не одразу — спочатку за переходової доби вищі школи комплектовано контингентами, що позалишалися од давніх гімназій) — тепер сюди притягнуто й молодь од верстату та плуга, укупі з трудовою інтелігенцією. Щодо професури, то й тут насамперед використовувалося старий її актив, що хотів і міг викладати по нових вищих школах дисципліни з свого фаху або перейти на нові (хоч були й такі професори, що їхні дисципліни зліквідовано зовсім). Одночасно утворювано і новий контингент викладачів. Професура в масі не брала безпосередньої участі в утворенню нового статуту вищих шкіл — цю функцію взяла на себе Наркомосвіта, що не визнавала за доцільний у новому ладі

принцип автономії для вищих шкіл. Тимчасом принципа цього, як ми були бачили, вперто одстоювала професура за передреволюційних часів в університетах. Але ж тоді це була одночасно й боротьба проти самодержавства та бюрократії. Воно, правда, виборче начало і тепер деякою мірою все ж залишилося по вищих школах. Зовсім нове з цього погляду було те, що тепер притягнуто до роботи в різних органах шкільного управління представників од організованого студентства. Цим виправлено велику несправедливість передреволюційних часів, коли влада й міністерство вважали студентів, свідомих громадян, за недолітків-школярів. Студентські рухи, що проти них провадило вперту й безглузду боротьбу царське міністерство, одразу зникли в зв'язку з тим, що запроваджено революційний загальний лад у житті цілого суспільства — зник старий лад, позникали й причини для студентських рухів — зникли й самі рухи. Щодо професури, то вона скрізь пішла на практичну роботу до вищих шкіл, ба навіть ладна була взяти участь у складанні проєкта статуту для вищої школи. У кожному разі це було в Харкові, де тодішній голова харківського відділу народвіти Істомин, вже не знаю, чи то з власної ініціативи, чи за дорученням од Наркомосвіти, організував для цього комісію з професорів та викладачів харківських вищих шкіл — і туди справді походили мало не всі видатні представники харківської професури. Я брав гарячу участь у цій комісії, секретарював у ній і редагував виробленого проєкта. Тільки ж колективна праця й думка не мали ніякісеньких практичних наслідків, ба навіть я не можу сказати, чи скористувалися ними як матеріалом офіційні складачі положення про вищі школи. Щодо мене, то повинен зауважити, що я зовсім не брав потім участі у виробленні нових положень для вищої школи на Україні, бо перша спроба, що одібрала у нас усіх силу часу, конкретних наслідків не дала жодних.

Я працював по 1917 р. на Харківському у-ті, що перетворився на Академію Теоретичних Знаннів, а згодом на Інститут Народної Освіти, як професор на кафедрі історії України, виконував ще до того короткий час обов'язки декана в Академії Теоретичних Знаннів. [...]

Нові студенти й студентки цікави-

лися моїми курсами з історії України й моїми семінарами. Історії України одведено було відповідне до її ваги місце в програмі нашого інституту. Я сам під цей час ступив на новий шлях у розумінні і викладанні українського історичного процесу, надавши йому нового освітлення, якого трималася здебільшого й моя аудиторія. І цей шлях значною мірою вже підготовано у мене попередньою народницькою українською ідеологією. Тут передо мною — старим українським істориком, що завоював собі новий підхід, — відкривалися цікаві перспективи спробувати викладати загальний український процес у новому матеріалістичному освітленні, що ще дуже мало одбилося в науковій літературі. Та коли воно в ній відбилося, знайшло відповідні собі вирази, треба було критично до них поставитися, щоб не були догматичні та штучні, а підсилювали їх факти й доводи. У цьому і полягають труднощі, що стоять перед нас на цьому шляху. Не досить подати матеріалістичне пояснення тому чи іншому історичному явищу — треба ще одкинути перестаріле, скажімо, ідеалістичне, і то маючи доводи, а не голосливо, і натомість поставити матеріалістичне, щоб його могли свідомо, а не догматично засвоїти слухачі або читачі. Історію України, як добре усім відомо, вивчено досі в цьому новому напрямкові дуже слабо, і тому, вказуючи на відповідну наукову літературу, треба користуватися і монографіями немарксовськими, бо марксовських дуже мало. Отак було і зо мною, на моїх лекціях, надто семінарах. В основу загального курсу історії України, що я його викладав напівлекційною, напівсемінарською метою, я поклав і соціальні класові стосунки, і економічну базу і відповідно до цього поновому поділив історію України на доби. В основу цього поділу покладено не політичний принцип, як це ми всі робили давніш (Князівська доба, Литовська, Польська, Московська), а соціально-економічний — доба натурального господарства, торговельного капіталізму, промислового капіталізму, імперіалізму, соціальної революції. Звернувши уваги на те, що немає будь-якого курсу з історії новітньої України, я склав стислий і коротенький нарис цієї доби для слухачів, як додаток до історії українського народу О. Я. Єфименкової, що вийшла в українському пере-

кладі під моїм редагуванням. Нею могли користуватися і мої слухачі, щоб позасвоювати собі фактичну історію України в яскравому талановитому її викладі, але критично поставившись до її національно-народницького освітлення історичних явищ. Те саме і ще більшою мірою я робив на історичних семінарах, розглядаючи й пояснюючи відповідні пам'ятки. А втім, тут я міг рекомендувати і свій огляд української історіографії, де розглянено всі українські літописи — староруські та козацькі — і подано там-таки уривки з текстів. Не можу не схарактеризувати свою аудиторію, порівнюючи до студентів передреволюційних часів. Одна частина її складалася з студентів старої школи — гімназійної, що вчилися по середніх школах ще за царських часів або вже перейшли на історично-філологічний факультет Харківського університету й училися там, коли надійшов Жовтень. Вони характеризуються рисами старої й переходової доби — знання латинської мови як знаряддя для вивчення історії античного світу давало їм з цього погляду перевагу над новим студентством, а коли деякі з них знали ще й нові мови (німецьку, французьку), дуже мало відомі новим студентам, що не встигли ще позакінчувати середніх радянських шкіл, то вони мали важливе знаряддя, щоб засвоїти і інші дисципліни гуманітарного циклу; іще в більшій мірі це треба сказати і про колишніх студентів слов'яно-руського відділу, що засвоїли там слов'янські мови. Студенти ж — пролетарі або з трудової інтелігенції — мали, проте, одну основну рису, що давала їм перевагу над студентами, що тоді виходили з заможних верств — це їх прагнення знаннів і бажання гризти граніт науки, досі сливе неприступної для їх класи, що повинна була дати їм зброю та знаряддя для життя, бо тепер викладувано знання, органічно з цим життям зв'язані, зв'язані з удосконаленням техніки, для розвитку індустрії та сільського господарства на користь усім трудящим. [...]

Наукова праця за Жовтневої доби

І за останнього десятиріччя наукова продукція стояла в мене, як і давніш, на найпершому місці. Тільки тепер я мав ту перевагу, порівнюючи до передреволюційних часів (пересічно моя продукція за це десятиріччя не менша

за продукцію попередніх), що писано і друковано мої праці виключно українською мовою, що друковано тепер мої наукові праці далеко в більшому числі примірників, ніж передше. І коли сил та здоров'я за це десятиріччя мені не побільшало (р. 1917 мені було 60 років, а р. 1927 — 70), а значно поменшало, то живовидячки причини наукової продуктивності треба шукати і в тих нових загальних умовах нашого життя, що їх дала нам Жовтнева революція, особисто ж мені самому. Дві слови про зовнішні умови. Мій будинок за воєнного комунізму знаціоналізовано, та моя квартира за мною залишилася, а в ній і моя бібліотека, що постраждала дуже мало, та й то од небезпечних суєсудів. А. р. 1920 Рада народніх комісарів видала декрета про різні пільги для мене і ще для кількох інших наукових робітників (акад. Кримського, акад. Граве, акад. Тутківського, тощо), у тому і про приміщення. Трохи згодом Президія ВУЦВК'а, на прохання од Всеукраїнського Комітету для сприяння вченим, видала декрета про одведення 12 науковим робітникам у Харкові їх приміщень в їхніх-таки колишніх будинках. На підставі цього декрета і мені з родиною одведено в дарове і постійне користування моє приміщення. Біжучого року на підставі закону про денационалізацію я одержав на власність усенький будинок, бо його оцінка відповідала нормі, і то не максимальній (а втім, це дало мені самі клопоти та збитки). Інші пільги за декретом Раднаркому мало не всі фактично відповідали (пайка, позакатегорійна заробітна платня, видання наукових праць державним коштом). Я й далі поцінював на звичайних підставах. Залишив я деякі платні посади (цього року припинив викладати в ІНО, покинув зовсім посаду в Укрцентросі), але в зв'язку з цим дістав штатну посаду в Українській Академії Наук, отже, моє матеріальне становище взагалі було цілком задоволяюче за ці роки. [...]

Мою наукову діяльність за останнє десятиріччя головним чином зв'язано не з ІНО, а з Українською Академією Наук, де я за дійсного члена з самісного її заснування (р. 1918), і з науково-дослідною катедрою історії України, що на чолі її я перебуваю з 1922 року, а цього року ще з Інститутом Т. Шевченка, — на чолі цього Інституту я тепер став.

Усіх моїх праць надруковано за останнє десятиріччя 34, більш як на 100 арк. [...]

На першому серед них місці треба поставити монографію про Г. С. Сковороду. Вона підсумовує всі попередні й нові розвідки про цього найвидатнішого українського культурного діяча XVIII в. Це книга на 397 сторінок, видало її Державне Видавництво України. Вона складається з 2-х частин: першу присвячено особі Сковороди, другу — його творах з бібліографією всього досі написаного про Сковороду. Взагалі я опрацьовував Сковороду, включаючи й видання його творів, протягом 32 років, з перервами — з 1894 р. (коли зібрав був та й видав його твори й деякі розвідки про нього) до р. 1927. Це була моя улюблена тема, що дуже мене захоплювала. Тепер я так само планово й систематично обробляв матеріали для його життєпису та науково-літературної творчості, як колись збирав рукописи його творів і джерела для його життєпису. Мені пощастило зібрати деякі нові дані й для життєпису Сковороди, не кажучи вже про його твори. Життєпис Сковороди я намагався дати на тлі його доби, соціологічно її освітливши. У другій частині я зосередив увагу на всіх його творах — як наукових, так і літературних. Вважаючи на те, що в оцінці особи Сковороди й його творів дослідники чималою мірою розходилися й заперечували один одному, я повинен був, бажаючи надати своїй книзі критичного характеру, навести історично-літературні погляди на нього й на його науку, починаючи од давніх часів і кінчаючи нашою добою. З творами Сковороди нелегко обізнатися, зрозуміти їх і зв'язати в одну систему — тим-то я дав читачеві зміст кожного його твору, починаючи з філософських і богословських трактатів і кінчаючи наступнішими байками та віршами. Не задовольняючись цим, я спробував, ґрунтуючись на них, дати філософську систему Сковороди; я вважав за неправдиву думку одного з дослідників, що називав Сковороду філософом без системи. З мене не філософ, ба навіть з історією філософії я знайомий побіжно і не претендую на те, що остаточно зрозумів його філософську систему, проте гадаю, що я дав багатий матеріал і для спеціалістів од філософії. Вони вже почасти відгукнулися й на мою оцінку «любомудрія» Сковороди, як-от проф.

Шпет, якому я вже дав відповідь у своїй монографії, або Прокоф'єв, що написав велику рецензію на цю монографію в паризьких «Современных записках»; я не погоджуюсь з деякими його думками про Сковороду, але вітаю його виступ, бо він торкається суті філософської системи Сковороди; я маю охоту повести дискусію на тему про Сковороду з усіма, хто відгукнувся досі на мою книжку — маю на увазі статті, надруковані в «Житті й Революції» з приводу моєї книжки. З великим задоволенням бачу, що інтерес до українського мандрованого філософа не меншає і що ця моя книжка викличе, мабуть, не менше відгуків, як колишнє моє видання творів Сковороди. Радію також, що мені пощастило видати свою історію Слобожанщини, та ще оздоблену малюнками й мапами. Тут я дав систематичний, доволі вичерпливий нарис історії однієї з областей України, тієї країни, що завсіди була мені за предмет для особливих студій, і виконав обіцянку, висловлену в моїх «Очерках по истории колонизации и быта». Можна буде колись чи то мені, чи то когось іншому поширити зміст цього видання, але план, гадаю, залишиться той самий, як і його загальний зміст. А що ця книжка здовольнила і широкі кола радянського суспільства, за довід на це править те, що вона швидко розійшлася в 20 т. примірниках і тепер її вже немає у продажу. Варто було б її перевидати, поробивши деякі зміни та доповнення. Своїм кожному нарисові новітньої України я не надаю значіння. Це просто перша спроба, первісний звід фактичних даних, що мали закінчити історію України О. Я. Єфименкової. Моя праця над українським джерелознавством не мала на меті дати самостійну спеціальну розвідку. Вона являє собою неначе курс лекцій, читаних у вищій школі, й підручник для студентів; з такими вимогами було б справедливо і підходити до його оцінки. Статті з української історіографії я вважаю за уривки з такого ж пропедевтичного курсу, з другої частини історіографії. До неї так само стосуються й раніші статті про проф. В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського й інших її представників. Сюди підходять і мої етюди про Потебню, Сумцова і Франка. Відділові історії громадської думки та рухів на Україні я надаю актуального значіння, і він тісно зв'язується з науко-

вими завданнями сучасної революційної доби: тут на найпершому місці стоять у мене Т. Шевченко й з'ясування його ролі в таємному Кирило-Мефодіївському Братстві — цьому присвячено окрему книжечку, де я подав і нові архівні матеріали, й освітлену з соціологічного погляду його ідеологію. Далі йде Іван Франко. Його я освітлив з мало відомого боку, як наукового діяча. І нарешті, у зв'язку з 100-річним ювілеєм декабристського руху я організував у Харкові збирання матеріалів про декабристів на Україні, редагував видання Укрцентрархіву та своєї катедри й написав кілька розвідок про декабристів і генезу декабризму на Україні. Це все промовляє за те, що мої наукові інтереси схилюлися і в бік громадських рухів XIX в. Тепер я цікавився історією польського повстання р. 1863 на Україні: для цієї трохи чи не зовсім нерозробленої теми я згуртував численні матеріали з Київського Центрального Архіву Давніх Актів і зробив кілька доповідів у комісії для дослідів над громадськими течіями й рухами при 1-му Відділі Української Академії Наук у Києві. [...]

Мої наукові командировання після Жовтня, надто з 1923 року, коли транспорт покращав, були досить численні. Скільки разів я, користуючись з нагоди, працював у Москві в Архиві Жовтневої революції і розшукав там багато матеріалів до історії декабристів на Україні, до історії українських та польських товариств [...]. У Києві я розшукав в архіві Давніх Актів цінний матеріал до історії польського повстання 1863 року на Україні, а в Центральному Історичному — матеріали до історії українського руху й до історії українських цехів, у фамільному архіві В. Б. Антоновича — матеріали для його біографії. Звертався я і до Харківського Центрального Історичного Архіву, де колись працював дуже пильно. За дорученням од Українського Центрального Архіву мене командировано до Москви захищати права України на архівні фонди, що опинилися поза її межами в Москві, у тому й дуже важливому щоденника проф. О. Ф. Кістяківського*, поверненого тепер на Україну, а так само до Житомира, щоб з'ясувати справу про

передачу відповідних архівних матеріалів до Польщі за Ризькою угодою. Я зібрав силу ще не опублікованих архівних джерел. Виготовано до друку, але не видано низку розвідок; хтілося б, щоб усе це не залишилося моєю науковою спадщиною, а щоб я їх упорядкував і видав сам за свого життя.

Моя громадська праця після Жовтня

Моя громадська діяльність за останнього десятиріччя одбувалася по наукових, освітніх та професійних установах радянської України і була присвячена утворенню та поширенню української культури. Її інтенсивність була не менша, ніж за передреволюційної доби, оскільки цьому більш сприяли умови державного та суспільного життя України. На самому початку десятиріччя я взяв активну участь в утворенні в Харкові Товариства «Просвіта» й став на чолі його, бувши обраний на його голову. До нього увіходили представники тодішньої поступової української інтелігенції, і серед них М. Сумцов, що активно у ньому працював. Товариство організувало загально-приступні й безплатні курси з різних дисциплін українознавства, що мали успіх серед досить широкого контингенту слухачів, які склалися головним чином з дорослих і малопідготовлених людей «простого стану» — чоловіків та жінок. [...]

За цих же часів у Полтаві утворено також з громадської ініціативи Історично-філологічний факультет, що його підтримувала харківська професура. Я брав так само активну участь у його організації і викладав там лекції з історії України по-українськи. На відкриття свого курсу я виступив з програмою вступного промовою про загальний хід українського історичного процесу. Душею справи на факультеті була Нат. Юст. Мірза-Авак'янц, що викладала зо мною українську історію. Ми всі їздили до Полтави в дуже важких умовах цієї подорожі за воєнного комунізму. Пам'ятаю, що шибки по вагонах були розбиті, вагони не опалювано. Але нас зогрівала та тепла, навіть гаряча атмосфера, що ми її зустрічали серед своїх слухачів, та й наш класний ентузіазм для підтримки цієї громадської справи. Енергійно виступаючи в громадсько-просвітній праці, я рішуче ухилявся од тодішньої політичної.

* Фрагменти щоденника О. Ф. Кістяківського розпочнемо друкувати у наступному числі «Київської старовини».

Ось спогад Д. І. Дорошенка про те, як мене закликувало в 1918 р. на посаду прем'єр-міністра і як я рішуче од цієї пропозиції одмовився.

«Розмови про реорганізацію кабінету,— пише Д. І. Дорошенко,— почали приймати конкретний характер в полов. липня. Гетьман зупинився на наміченні голови майбутнього кабінету, бажаючи мати такого, котрий міг би і змів помирити своєю особою різні групи і кола. Зупинилися на 3-х іменнях — пр. Д. І. Багалія, І. Л. Шрага і П. Я. Дорошенка. Мені було доручено повести з ними, розуміється, в найбільшій таємниці, переговори. Я викликав телеграфно з Харкова пр. Багалія. Він приїхав. За кандидатуру пр. Д. І. Багалія промовляло те, що він мав за собою багатий адміністративний досвід: був кілька літ ректором університету, міським харківським головою і, нарешті, членом Державної Ради від 1906 р. Чужий виключному націоналізму, людина широких поглядів, а в той же час безперечний українець, авторитетний український учений, він міг погодити собою різні кола. Одначе, довідавшись, чого я його закликав, пр. Багалій одмовився від пропозиції стати на чолі нового кабінету. Він заявляв, що твердо вирішив присвятити останок свого життя написанню історії України в 6 томах, що ось 1-й том уже вийшов (історія Слобідської України), а тепер він працює над другими томами. Ніякі мої умовляння не помогли. Я їздив з проф. Багалієм аж кілька разів до гетьмана, і ми умовляли його удвох. Але він уперто одмовився, і так ми з ним і не добалились».

В 1921—1922 р. я був головував в організованому в Харкові «Науковому Товаристві» (філії Київського) при Українській Академії Наук. Товариство теє мало понад сотню членів і поділялося на дві секції — Історично-Філологічну й Фізично-Математичну.

Важливу сторінку у моїй харківській діяльності являє моя участь у різних архівних організаціях. І тут мене поставлено на перше місце — доручено відповідальне керування архівною справою. Радянська влада з самісінького початку звернула пильну увагу на архівну справу — організувала так званий Губкопис при Наросвіті для охорони пам'яток мистецтва, архівів тощо. Тут на чолі окремих секцій: Музею мистецтва, археологічного, етнографічного ста-

ли Ф. І. Шміт, С. О. Таранушенко, М. Сумцов, О. С. Федоровський та інші. Мене поставлено на чолі архівної секції, що відала Харківський історичний архів. Для нього вже тоді складено положення, що його ми ніяк не могли видерти за царських часів. А коли утворено ще й Тимчасову Центральну комісію під головуванням В. Є. Бутвина, щоб відібрати непотрібні архівні матеріали в зв'язку з паперовим голодом, мене введено до цієї Комісії як її дійсного члена та спеціаліста архівної справи. Становище моє в цій Комісії було дуже тяжке, бо паперовий трест, що на його користь її складено, намагався загартувати якомога більше архівного паперу й поперероблювати його на фабриках, тимчасом як ми, навпаки, повинні були зберегати всі папери, що мали хоч будь-яку наукову вагу для майбутнього. І в Харкові, і в інших культурних осередках понищено тоді силу цінних архівних матеріалів, що їх не спромоглися одстояти архівні секції, які працювали різнобіжно з Центральною архівною комісією, а часом і сама Центральна комісія не могла простежити за самоправними руйнаційними вчинками паперового тресту. На короткий термін архівну справу в усеукраїнському масштабі об'єднано в окремій установі — Вукопису, де на чолі архівної справи на цілій Україні обрано також мене. Та Вукопис, що відав, як колись Губкопис, не саму архівну справу, а й мистецтво, був так само недовговічний. Архівну справу на Україні впорядковано як слід аж тоді, коли утворено в Харкові Центральне Архівне Управління в 1923 році — Укр-центрархів в усеукраїнському масштабі. Спочатку завідував їм Наркомос, але незабаром він перейшов до ВУЦВК'а. Мене поставлено на чолі Управління, і мені фактично довелося організовувати цю установу. Кажу «фактично» тому, що я зрікся посади голови і погодився тільки його заступати, бо вважав, що на чолі повинен був би бути відповідальний партійний робітник, який би міг авторитетно одстоювати інтереси Укр-центрархіву в законодавчих органах та наркоматах; я ж на себе дивився як на наукового керівника. А втім, сталося так, що я мусив об'єднати в своїй особі досить довгий час і голову цієї інституції, і його заступника, і був, так би мовити, своїм заступником, та це була, звісно, річ ненормальна. Цю аномалію ліквідовано, коли призначено на голову

партійці з великим робітничим стажем — С. М. Тетіна, а після нього — вихованця Комуністичної Академії М. А. Рубача; тоді я міг спокійно одійти од постійної роботи в Укрцентрархіві навіть по лінії архівознавства, і мене заступив у завідуванні відділом архівознавства великий спеціаліст у цій галузі проф. В. І. Веретенніков. [...]

Але в центрі моєї уваги й енергії в Харкові стоїть науково-дослідна кафедра історії України. Я її організував і ввесь час науково нею керував, одколи її засновано і аж до сьогодні. Вона вже має свою історію, і з нею я зв'язаний тісним міцним зв'язком; це, так мовити, моя найулюбленіша дорога дитина, хоч зараз-таки повинен додати, що її діяльність — це наслідок наукової праці її колективу як у колективних, так і в індивідуальних працях її співробітників. Моя організаційна і керівнича праця в кафедрі давала мені велику вітху, і тягар її був для мене легкий і задовольнящий. Організовано цю кафедру з самого початку в широких рамках не самої історії України, а, так мовити, українознавства взагалі, і в ній було 4 секції — української історії, української етнографії, українського мистецтва й історії українського письменства. На чолі всієї кафедри як загальний керівник стояв я, об'єднуючи усі секції, бо їхні дисципліни мені близькі. Але з початку організації і до самої смерті своєї на чолі секції історії українського письменства і етнографії стояв великий й од усіх визнаний авторитет у цих галузях акад. М. Сумцов — він був найближчий організатор цих двох секцій; секцією української історії керував В. О. Барвінський, секція українського мистецтва мала свого природнього організатора і керівника в особі проф. С. А. Таранушенка. [...]

На початку 1926 року мені доручено організувати наукову установу всеукраїнського значіння — Науково-дослідний Інститут Тараса Шевченка. Мене призначено на його директора. Вироблено й затверджено статут Інституту, штати та кошторис, наукових співробітників. Розпочато вже й органічну роботу в Інституті. Навколо нього скупчилися всі шевченкознавці Харкова та Києва. Завдання його дуже широкі: не тільки вивчувати Шевченка та його добу, а й усеньке українське письменство ХІХ в. Для цього при ньому утворюють

будинки ім. Шевченка з бібліотекою та рукописами Шевченка й інших письменників, кабінети для спеціальних студій над українським письменством перед-Шевченківської доби, Шевченківської доби, по-Шевченківської й пореволюційної доби. Інститут має видавати як наукові розвідки про Шевченка й інших письменників, так і їхні твори, відповідно освітлюючи їх для робітничо-селянських мас. Цьому вже покладено початок: складено першу книжку наукового органу Інституту, готуються окремі зошити і вийшла в світ за моєю загальною редакцією серія його творів з перевіреним канонічним текстом, передмовами та коментарями шевченкознавців. Інститут як установа перебуває в Харкові, але в Києві знаходиться частина його кабінетів і чимала група постійних співробітників, провадяться й готуються праці для Інституту в цілому.

Треба нагадати тут і про Редакційний Комітет для підготовки повної збірки праць велетня наукової думки на Україні О. О. Потебні. Його зорганізовано за ініціативою потебніянців — мене, проф. Ветухова і Б. О. Лезина — при Науковому Кабінеті Наркомосу. Мене настановлено в йому за голову, а проф. Ветухова за секретаря, згодом за секретаря був Б. О. Лезин. Комітет проробив дуже велику роботу, підготував до видання за редактуванням спеціалістів повну збірку праць О. О. Потебні, де було можна — за його рукописами з відповідними коментарями. Та, на жаль, Держвидав, що з ним складено умову про видання цілої збірки, досі спромігсь надрукувати тільки 1-й том (з 20). Том цей мав такий успіх, що треба було його передрукувати вдруге й утретє. На нараді ДВУ, куди закликав його представників од громадської української думки, я руба поставив питання про необхідність продовжувати це монументальне видання — першу повну збірку його праць, що значіння її виходить поза межі України, нею зацікавлений усенький наш Союз, уся Слов'янщина, та навіть Західна Європа.

[...] Друга тимчасова установа, тісно зв'язана з захистом українських культурних цінностей в усеукраїнському масштабі, була комісія для з'ясування тих культурних цінностей, котрі, згідно з Ризькою угодою, Україна повинна була передати Польщі, це торкалося архівів, бібліотек та пам'яток мистецтва. Мені доручено од Наркомосу і Нарком-

заксправ України організувати таку комісію, і мене поставлено на чолі її, за секретаря був проф. П. Г. Ковалевський. Ми давали постійні звідомлення окремій центральній комісії для реевакуації цих цінностей у Москві; на Україні в різних центрах призначено уповноважених, що розшукували культурні цінності, належні Польщі. Розшукуючи те, що треба було видати Польщі за Ризькою угодою, комісія одночасно також захищала ті культурні цінності, що їх польський уряд хоч і вимагав, але, на нашу думку, як експертів-спеціалістів, їх на підставі угоди УССР не повинна була видавати. Величезну вагу з приводу цього для України мало суперечне питання про повернення Польщі збірки стародруків з Київського університету і Волинських актів з Київського Центрального Архіву. Щоб захистити ці культурні цінності, що мали для України виключне значіння, мене викликано до Москви, де я в присутності найвидатніших польських наукових експертів, викликаних з Варшави, Львова та Кракова, зачитав доповідь, де довів, що Київський університет був спадкоємець Кременецького ліцею, і через те до нього й перейшли за правом ці збірки. [...]

14.XI.1918 р. мене затверджено дійсним членом Української Академії Наук, 19.XII.1918 обібрано на голову 1-го Відділу, і ці обов'язки я виконував аж до 1.I.1920 р., себто протягом цілого 1919 року; заступав я голову-президента з 5.VII.1919 до 1.I.1920 р., виконував я також по сполученню обов'язки секретаря 1-го Відділу, а так само редагував 1-шу книжку «Записок» 1-го відділу, як його видання. Офіційні дані про мою працю на 1-му Відділі Академії, на Спільному Зібранні і в комісіях можна знайти в надрукованих і ненадрукованих протоколах цих академічних установ. Вони збереглися і в моїй пам'яті, але я їх не наводитиму. Скажу тільки одне—працював я напружено і праця ця мене цілком завдовольняла. Академію допіру організовувало, було багато планів та надій. На Першому Відділі робота йшла дружньо. Мені припало писати мотивовані записки про тих вчених з моєї спеціальності, що їх 1-й Відділ пропонував на дійсні члени Академії або керівники установ. Такі записки з оцінкою їхньої наукової діяльності складав я про не-

біжчика М. Т. Біляшівського, що його запропоновано й обрано на дійсного члена на катедру археології України, проф. К. В. Харламповича, обраного на дійсного члена на кафедрі історії церкви, про проф. О. С. Грушевського, обраного на директора Комісії для складання Історично-Географічного словника Української землі, про проф. В. Ю. Данилевича, обраного на посаду керівника Археографічної комісії. І тепер з почуттям великої моральної втіхи пригадую, як ми вчотирьох (Аг. Ю. Кримський, С. О. Єфремов, М. Т. Біляшівський та я) робили засідання на квартирі члена 1-го Відділу акад. М. І. Петрова й пішки ходили до нього на Поділ, бо він був розбитий паралічем і не сховався з ліжка, дарма що зберіг повною мірою і пам'ять, і знання, і розум, і мову. У той же час склав я влітку, сидячи в садочку Академії, «Збірник матеріалів про громадську діяльність» свого вчителя проф. В. Б. Антоновича; цього збірника ще не надруковано, але маю надію в найближчий час надрукувати його в виданнях Української Академії Наук. Я брав також енергійну участь у справах заснованої тоді Всенародньої Бібліотеки, знайомився за дорученням од неї з бібліотеками проф. В. Б. Антоновича і В. С. Іконнікова і надрукував про них статті; надрукував статтю і про Харківську Громадську Книгозбірню, де накреслив перед нею нові завдання в зв'язку з новими вимогами культурного будівництва. Виконував навіть короткий час обов'язки голови її Ради. Переїхавши до Харкова, я ніколи не втрачав своїх наукових зв'язків з Академією як її дійсний член: приїздив до Києва, писав і друкував у її виданнях свої наукові праці, робив доповіді, виконував її наукові доручення й керував деякими науковими співробітниками з спеціальними науковими дорученнями, раз-у-раз виконував доручення од Академії в Україні. І я тішуся з того, що можу оддавати наприкінці свого віку значну частину своїх сил найвищій науковій установі на Україні—Українській Академії Наук у Києві, що маю величезну честь і насолоду бути її дійсним членом і що вона вирішила відзначити мій ювілей, доручивши мені скласти цю автобіографію [...]

Василь МИКИТАСЬ

ВАГАНТИ ТА МАНДРІВНІ ДЯКИ

Феноменальним явищем в історії давньої культури України були ваганти — українські мандрівні студенти та «мандрівні дяки». Як їх тільки не іменували: «школярі», «бурсаки», «спудеї», «нищі студенти», «бакаляри», «пани бакаляри», «миркачі», «канцеляристи», «недоуки», «вандровані пахолки», «піворізи», «мандрівні дяки», «горілкопивці». В дослідженнях та художніх творах їх здебільшого виводили як потішників, голодранців, бешкетників, затятих випивох, любителів пива і браги, авторів гумористичних бурлескно-травестійних творів, норовливих громил-дяків, в'юнких канцеляристів.

Однак це явище значно глибше і серйозніше, аніж може здатися на перший погляд. Українські ваганти і «мандрівні дяки» стали зачинателями демократичної літератури народною мовою, пропагандистами передових ідей світової культури, живими розповсюджувачами важливих політичних і громадських новин. Вони типологічно пов'язані із західноєвропейськими вагантами середньовіччя та українськими юнаками XV—XVI ст., які мандрували за освітою в західні університети й приносили звідти не лише знання, а й найновіші ідеї гуманізму, Відродження, Реформації і контрреформації, пристосовували їх на національному ґрунті.

М. С. Возняк якось зауважував: «Своім тривожним життям нагадують наші мандрівні студенти й дячки західноєвропейських вагантів і мандрівних кліриків, таких мандрівних співаків і віршарів, якими були й українські мандрівні школярі. Подібне життя давало привід і до подібної літературної творчості, тим більше, що крім подібності життя була й подібність освіти. І саме ця подібність освіти, знайомість із західними школами, їх наукою і поезією не могли лишитися без впливу на літературну твор-

чість наших віршарів. Таким робом можна шукати в творчості наших мандрівних школярів і дяків двоякої подібності з творчістю західних вагантів: впливу однакових умовин життя та впливу літературних взаємин. Одначе була й різниця між літературною творчістю західних вагантів і наших мандрівних школярів і дяків, а саме та, що західні шкільні віршарі писали свої пісні переважно латинською мовою (*carmina burana*), а у віршах і піснях наших віршотворців має перевагу рідна мова»¹.

І не лише це. Якби ми більше знали латиномовну творчість українських студентів, які мандрували за знаннями у Західну Європу, принаймні із XV ст., то, можливо, і ставлення до них було б інше. У них, як і в західних вагантів, наявна мішанина поважних і жартівливих творів, побожних і антикатолицьких мотивів, поетичних описів весни, кохання, еротики на лоні природи, овіданства, бурлескно-травестійних картинок, що йде з Італії, Іспанії, Франції, Польщі.

До вагантів і «мандрівних дяків» — як явища — П. Житецький не відносив беззастережно усіх осіб «бродячого люду», а лише мандрівних школярів «вищих латинських шкіл» і студентів академій, де вивчали латинь. Натомість до слухачів «народних училищ», заведених Катериною II, ставився скептично і вважав їх майбутніми бюрократами та сутягами.

Основним притулком студентів були передусім провінційні школи, в яких одні назавжди зупинялися, інші через деякий час ішли далі, аж поки не знаходили «теплого» місця. Такі мандри з однієї школи до іншої були звичним явищем у всій Європі. «Так, із самих умов життя виробилася в давній Україні свого роду пересувна школа із бродячих школярів, які швидко перетво-

рювалися в мандрівних дяків»². Вони типологічно нагадували західних вагантів.

До тверджень П. Житецького приєднувався і М. І. Петров, додавши, що студенти ходили по базарах, заглядали до гуралень і шинків, не пропускали поминальних трапез, виявляли активність на Різдво і Великдень. Деякі з них пропивали, як і ваганти, не лише зібрані гроші, а й одяг, шукали любовних пригод.

Досить однобічну характеристику мандрівних дяків-пиворізів подав І. Франко. «Се тип, що витворився при Київській академії не раніше другої половини XVII віку, а в XVIII віці зробився характерним признаком Подніпрянської України,—елемент чочовий і цинічний, носитель усяких веселих і сороміцьких оповідань та пісень, скорий на вигадки і жарти, захланий на їду, а особливо на випивку. Се були невдачники академії, що осилили початкові науки, але не зуміли довести їх до кінця і добитися якоїсь посади і пішли в світ, хапаючись за що можна—за дяківство, за малярство, справу книжок, часто голодуючи та ніколи не покидаючи свого гумору. Їм завдячуємо, певно, значну часть тих гумористичних віршів про празники християнської церкви»³. Мандрували не тільки невдахи, а майже всі студенти-бідняки і складали вони не лише жартівливо-сороміцькі, а й серйозні твори.

Небезпідставно твердить Ю. Барабаш, що не тільки ідеалізація, а й огульне засудження мандрівних дяків, «благородне» обурення на їх адресу з погляду нашої сучасності не допоможе правильно оцінити всю неоднозначність такого явища, як мандрівні студенти і дяки-«бакаляри». Адже вони є складовою частиною прогресивного освітнього руху, який, «органічно об'єднавши дві стихії, книжну і народну, в якісно новий ідейно-естетичний сплав, залишив неповторний і яскравий слід в історії української літератури та мистецтва»⁴.

«Мандрівними дяками» називали не лише студентів чи шукачів пригод, а й цілком серйозних осіб, що шукали свого місця в суспільстві. Що ж до іншого бродячого люду, в тому числі ченців, окремих п'яничок, ледарів і злодіїв, що видавали себе за «спудеїв», пізніших знедолених бурсаків без талану, то вони ніякого сліду в суспільній думці не лишили й говорити про них нема

потреби. Повторюємо, йдеться про творчі індивідуальності чи про колективну творчість, що становить частину історії письменства. Літературну діяльність таких мандрівних «дяків» відрізняє демократизм, чітка орієнтація всіх форм, видів, жанрів на естетичні запити мас, усвідомлене намагання поставити на службу цим запитам книжну культуру, шкільну науку. «Молода енергія знаходила свій вияв у творенні такої літературної продукції, яка вихлюпувалася за межі шкільних класів, туди, де бурхало життя, до людей,—тобто пісень, орацій, діалогів, пародій, сатиричних сцен, помічених із навколишньої повсякденності»⁵.

Студентів, які мандрували, називали дяками за їх одяг, подібний до дяківського, тим більше, що вони охоче виконували тимчасові дяківські обов'язки. Одягались студенти академії другої половини XVII—XVIII ст. переважно у довгі киреї з відкидними довгими рукавами до п'ят. Заможніші мали на літо й шовкове убрання, бідні—тільки з дешевої китайки, взимку із грубого сукна, обшитого по краях червоним або жовтим шнуром. Зимою під кирею одягали кожух, влітку—чумарку або жупан з кольорової тканини, застібнутий металевими гудзиками під саму шию. Вважався особливо вишуканим—«шляхетним»—комплект одягу із червоних або голубих штанів, смушкової шапки з кольоровим верхом, жовтих або червоних чобіт на високих підборах з підківками. Стриглися студенти коротко, під «горшок». Саме такими ми й бачимо їх на багатьох гравюрах XVII—XVIII ст.

Студенти найстарших філософських і богословських класів, коли допікали нестатки, збиралися вечорами гуртом на майданах біля рундуків і співали партесні канти. Вони самі створювали і лібретто, і музику, що так захоплювала сучасників. «Ось де зародок тої музичності, якою прославилася потім наша північна Італія, що дала Росії Бортнянського, Березовського, Веделя та інших,—писав історик.—Гімни і канти ці лунали по селам особливо в літній час, коли заможніші вихованці відправлялися під стріхи своїх батьків чи родичів, а бездомні і безпритульні сироти гуртувалися в численні мандрівні трупи, маючи на увазі одне лиш—будь-як прохарчуватися до осені»⁶.

Професор Київської академії Д. Виш-

невський, сам колись бурсак, на основі вибраних ним архівних даних і власних спостережень чимало сторінок своєї розвідки присвятив «способу содержания» мешканців бурс і взагалі студентів першої половини XVIII ст. Засобів на прожиття вони отримували мало, були «нищенською братією», тож і змушені вдаватися до «прошення хліба» і мріяти про канікули, мандри і їжу.

Сеньйор бурси Микола Загайкевич разом з усією «нищенською братією» у 1749 р. з дозволу префекта Георгія Кониського прохав митрополита Щербаківського дозволити з пожертвувань цариці Єлизавети Петрівни та з конгрегаційної каси видавати бурсакам бодай незначну суму для підмоги, бо в мандрах «прошеного хліба» їм не вистачало та й не завжди давали.

Певна річ, що просити хліб як милостиню було принизливо, але «наступала голодна хвилина, і вони, компанією або в одиночку, відправлялись по київських вулицях збирати добродішні подаяння міських обивателів. Чи бажаючи хоч трохи приспати свою юнацьку соромливість (можна уявити собі, скільки моральних мук переживали крихоборці-бурсаки, гірко відчуючи, як «не любо» і надзвичайно «досадно» бути «общими прохачами» і «слити прошками»), чи бажаючи викликати в благодійників більше співчуття до себе, бурсаки під час таких ходінь «співали» для потіхи слуху своїх годувальників духовні канти, а іноді й світські пісні (звідси «співати», «просити» чи «миркувати» в мові тодішньої бурси були синонімами). Зрозуміло, вигляд голодних співаючих бурсаків був сповнений найсумнішого комізму. В одних він викликав глибоке співчуття до «співателів», а в других — уїдливі кепкування, насміхання і навіть жорстокі знущання над ними, так що іноді «співателі» нагороджувалися не хлібом, а щедрими побоями»⁷.

Звичайно, бувало всяке. Студенти, часто голодні та гнані, не раз вдавалися до крадіжок, за що безпощадно каралися — аж до вигнання з академії.

На Різдвяні та Великодні свята, під час літніх канікул студенти пускалися у величезні й більш мандрівки, вдавалися до різних засобів підробітку. А в дні рекреацій (перерва між лекціями по четвергах), а весною це іще у три травневих дні студенти, професори та інші зацікавлені особи виходили на знамениту гору Скавику (Щекавицю) поблизу

урочища Глибочиця й перебували там зранку до пізнього вечора. Класичним описом весняних рекреацій є великий твір «учителя поетичного» академії Ігнатія Максимовича «Ода на первый день мая 1761 года», написаний мовою, близькою до російської, нині перекладений українською мовою⁸.

Учасники таких рекреацій забавлялися іграми, співали церковних і світських пісень, проголошували забавні пародії і діалоги, ставили інтермедії, комедії та трагедії, які спеціально готували до таких нагод. Їх авторами були або самі студенти, або професори — колишні студенти. Їх творчість злилася з народною культурою, розваги виходили із шкільних стін на площі міста.

Подібні драматичні дієства прижилися в Києві ще з часів Петра Могили, вони нагадували живі картинки чи пантомімічні спектаклі за сюжетами Святого письма. В шкільних умовах для вистав служив конгрегаційний академічний зал, а під час весняних рекреацій — галявина й гайок. Студенти з викладачами давали вистави з декламаціями, співали різні канти для киян, які пригощали академістів.

До Різдвяних свят студенти, особливо бурсаки, готували спеціальні вірші-оразії, «звізду», вертеп та ін. Вони ходили гуртом, охоче єдналися із міською та сільською «не школярською» молоддю, колядували, щедрували, співали, грали на різних інструментах, за що отримували подаяння грішми, хлібом, калачами, ковбасами, іншими стравами, часом їх пригощали і горілкою.

Поряд із поважними Різдвяними ораціями користувалися чи не більшим успіхом гумористичні бурлескно-травестійні та пародійні твори про бідацьке навчання школярів-бурсаків. У таких віршах Бог, диявол, святі, ангели, рай, пекло представлені як звичайні явища, забарвлені доброзичливим гумором, народно-побутовим колоритом. Наприклад, в одному різдвяному вірші, певно, досить популярному, ідеться про день народження Ісуса Христа. З цієї нагоди всі веселяться, діди й баби п'ють пиво, меді, горілку; хлопці й дівки під хатами «скурнечуть колядки», мати-земля «б'є гоцака», ангели плещуть на небі в долоні; «старенький» Бог писареві архистратигові Гавриїлу диктує листа праотцю Адаму з повідомленням, що народився Ісус, який

визволить з пекла і його з Євою, яка
колись «вирвала кисличку», а Адам то-
ді «щось, кажуть, прокудив»:

Глупа жона:
Сама она
Яблучко строшила,
За один плод
Увесь народ
У пекло втащила...

Студенти започаткували носити на
Різдво вертеп, який запозичили із За-
ходу. В гумористичному творі під на-
звою «Правело увещателное піяницею к
покаянію и трезвости, их, певаемое не
в церквах, но в школах, 1779 года» лу-
нав заклик: «Радуйтесь, пиворезы, и па-
ки реку, радуйтесь! Се радости день
приспешает, день — глаголю — праздни-
ка рождественскаго зближается. Вос-
станьте убо от ложей своих и воспри-
имете всяк по своему художеству ору-
дия: соделайте вертепы, склейте звезду,
составте партесы!»

Пізніше вертеп в західноукраїн-
ських землях переродився в «живий»
вертеп, коли ролі виконували живі пер-
сонажі. Збереглося кілька варіантів
тексту, найбільш поширений так званий
«сокириницький» вертеп (з публікації
Г. Галагана). У другій частині цієї вер-
тепної драми введений образ мандрів-
ного дяка-учителя із колишніх студен-
тів-бурсаків. Тут «кондакю-бакаляру» се-
лянин за навчання сина дарує свиню,
а той дякує:

Гевал, Амон і Амарик
І всі живущі в Тирі,
Возрадують доброті
І воспоють в ефірі.
Ми вашу обречену жертву
Хоч живу, хотя мертву
Со благодарностью приємлем
І вию вам обємлем...

Такі ж мандрівні студенти-пиворізи
виступають і в інтермедії до драми
професора академії Митрофана Довга-
левського «Власнотворний образ» (1737).
Вони бахваляться, що вміють все ро-
бити: управляти кліром, писати «кунш-
ти», а нині «шествоуют алчные, жаднии
пыти» горілку.

Не можна не погодитися із П. Жи-
тецьким, який твердить, що такі студен-
ти дещо зверхньо дивилися на трудя-
щий люд, як, наприклад, представник
«пиворізного» люду Ілля Турчиновський:

В простого мужика
простый есть звичай,
А в письменного особый,
политичный звичай.

Продовжуючи думку, П. Житець-
кий писав: «Не симпатичний для нас
цей «звичай» в безцільній грі життям
чинити різні «штуки», рисуватися перед
народною товпою хвацькими, добрими
молодцями, «залицятися» з поселянка-
ми [...] Не симпатичні для нас ця на-
півп'яна і навіть зовсім п'яна завзя-
тість, підігріта впевненістю, що можна
в гіршому випадку захвати кінці у во-
ду і уникнути належного покарання»⁹.
Навряд, щоб це було типовим явищем,
адже матеріально вони залежали від
мужика; просто любили напускати ту-
ману в очі, пожартувати, викликати
сміх, похизуватися.

Що ж до пияцтва, то вони здебіль-
шого висміювали прихильників окови-
тої, вживаючи для осміяння звичну фор-
му церковних «чтеній и песнопеній» —
ірмоси, тропарі, кондаки, устави, си-
наксари тощо. Зрештою, і сам П. Жи-
тецький визнає, що студенти у власних
інтересах повинні були показувати лю-
дям не гірші, а кращі свої якості, лі-
тературні смаки і уподобання. Все це
йшло на потребу сільського люду для
задоволення головним чином його ре-
лігійного почуття. Але так як це почут-
тя безпосередньо зливалося з поетич-
ним світоглядом народу, з побутовими
подробницями його життя, то для нас
стає зовсім очевидним, чому увесь цей
пиворізний люд користувався підтрим-
кою і навіть симпатіями народу. В край-
нім випадку, в народних піснях немає
сердитих ноток, викликаних недоліками
і слабкостями пиворізів¹⁰.

Зрозуміло, в мандрівних студентів,
не обтяжених роками і життєвою муд-
рістю, було чимало й химерного, не-
підконтрольного, адже ходили вони
«без кормила і руля», не відчували на
хребтах своїх торбин, «шпаргалами»
наповнених, і пильного погляду профе-
сорів. А вже особи, що досягли висо-
кого духовного становища, хоч і вчи-
лися колись у «латинських школах» —
колегіумах та академії, осудливо ди-
вилися на школярський мандрівний люд,
здатний на всілякі витівки. Але погляди
таких людей, що були свого часу не
безгрішними, не можуть служити для
нас авторитетними в оцінці дрібних дія-
чів освіти, які задовольнялися вбогою

і скромною долею сільських бакалярів і тому не лишали після себе гучних імен, помітних в історії краю. «А тим часом у них-то, на нашу думку, і полягала вся сила освітнього руху, започаткованого за ініціативою народу і невіддільного від народного руху». Це стосувалося як недовчених студентів, передусім мандрівних бурсаків, так і дяків, які зазедве могли бути навчителями азів освіти.

Автори багатьох бурсацьких пародій на церковні відправи обов'язково згадують місто Короп (нині Чернігівської області), де при Покровській, як і при деяких киево-подільських церквах, були школи з малими бурсами — пристановищами для мандрівних студентів. Це місто було справжньою «пиворізною столицею». Тут писалися пародійні твори на церковні «служби», синаксари, тропарі, кондаки, акафісти, ірмоси; в них висміювали деяких студентів-пиворізів, їх запопадливість до «великомучениці-горілиці», браги та іншого «питія». Ці «богомерзькі» тунейдці, горілкопивці валяються в броварнях і винокурнях, під лавою «в городе горелкородною Коропъ и везде», найбільший улюбленець у них — «корчемник жид Мовша», корчма якого — «вертеп розбойникам», безчиння і беззаконня, «пристанище п'яницям».

Автор, певне, сам студент чи дяк-пиворіз, із знанням справи розповідає наївну «фабулу» або «Синаксар в наставленіє пиворъзам о началъ изобрѣтенія сивухи, то естъ горѣлки», малює портрет п'яниці з пожовтілою «рожою», який з «вечора до утра глубока над пляшками и поставцами в корчмах утренюет», «множество сивухи пожираючи». Словом, автор чи автори не жаліють чорних фарб для тих, хто шукає «самоохотной гибеле», і закликають отямитися, тікати від склянки, як від отруйної змії: «Кто вам, пиворезы, [ризи], раздра и облеге вас в рубыще студа и поношенія? Пянство. Кто у вас отят разум и мысль, во еже познати выну удержимия вас погибели? Пянство. Кто вас понуждает в нощи без упокое-нія сна в коочмах над пляшками и по-ставцями утверждатися? Пянство». Гріх було б відносити до «пиворізів» усіх мандрівних студентів і дяків. Випити вони, звичайно, любили, але це не було типовим для всіх студентів, хіба що для окремих «декласованих» елементів.

У всі часи і епохи школярі й сту-

денти із нетерпінням чекали літніх канікул. Учні і студенти колегіумів, семінарій та академії також марили вакаціями, коли можна було на певний час позбавитися зубріння, різок, латині, бурси. Зamoжні студенти поспішали до батьків, напівсироти — допомагати матерям, зовсім бідні, круглі сироти намагались запастись бодай на певний час продуктами. Наставав для них час великого мандрування в Україні, Білорусі, Росії. В Інструкції 1764 р. вказувалося: «Обычай древний в Академии киевской есть — ежегодно в месяцы май от девятого числа по 1 число сентября отпускать учеников риторики, пиитики и синтаксими, бидных и нищих, родителей лишившихся и вовся никакова пропитания ни откуду не имиющих, для испрошения собі милости. Но понеже под видом таковых многие родителей нескудных и препитать их могущих имеющие, а особливо из священнических сынов, обманно просят пашпортов единственно для того, чтобы не учиться, но прежде времени отлучась от Академии (...) где-нибудь остаются для научения детей господских, или в собственном своем доме всеу время проживать; для того префекту, когда убогие ученики просят пашпортов для испрошения милостыни, накрепко взискывать и от других сторонних требовать достоверных свидетельств, подлинно ли оные ученики не могут себе вовся снабдить, и буди явится, что точно она такого состояния, то отпускать (...) на срок до первого сентября. А кто явится из отпущенных после первого сентября и не покажет на то никакого резона, такова за явкою в Академию наказывать, священнических же детей от родителей своих, или из приходов, им по концессам нашим определенных, снабдение каково-нибудь имущих, отнюдь не отпускать для испрошения милостыни, и им пашпортов не давать»¹¹.

У «пашпортах» зазначалися ім'я та прізвище студента, який ішов для «прошення милостыни» за Дніпро, в Малоросійські і Слобідські полки на час до першого вересня, а якщо вони будуть ходити в невказані полки, то виганяти; тих, що мають дозвіл, приймати «везде добropорядочно без всякого вимогательства и подозрения». В одному із таких паспортів, виданих у 1769 р. студенту «школи риторики» Київської академії Іванові Хижковському, зазначалося, аби він ні під яким приводом,

під загрозою покарання не залишався домашнім вчителем чи дяком; по закінченні строку «епетиції» повернувся до Києва та здав академії свій «пашпорт неодмінно». Справа в тому, що чимало «епетентів», тобто мандрівних студентів, безслідно зникали на «славному Запорозжжі», накладали головами у неспокійному житті козацького братства, знаходили своє покликання в каламарі військового писаря, кидали якір у сільських школах, знаходили постійне місце дяків або їх помічників у сільських церковних приходах. Інші йшли далі, поступово засвоюючи звичку до мандрівного життя з його бентежними пригодами.

Мандрували не лише школярі й студенти, а й посполиті, цілими групами, користуючись до закріпачення правом переходу від одного до іншого поміщика. «Всі шукали щастя в пересуванні з місця на місце. Зрозуміло, що й мандрування школярів з одної школи до іншої не могло видаватися явищем дивовижним або ж стороннім. Так із самих обставин життя вироблялася в давній Малоросії свого роду пересувна школа із мандрівних школярів, які швидко перетворювалися у мандрованих дяків»¹². Це нагадує західноєвропейських вагантів та їх мандри із школи в школу. В Україні таке явище виникло пізніше, що зумовлене історичними факторами.

До справжніх мандрівних школярів і студентів охоче приєднувався і всякий «бродячий люд», видаючи себе за духовних осіб і тим уникаючи різних повинностей, податків, покарань за всілякі проступки. Навіть деякі поважні особи рядилися в лико мандрівних студентів чи дяків, рятуючись від переслідувань. Духовна і світська влада переслідувала свавільних «мандрівників», затягати прихильників пригод, Бахуса і Венери. Так було на Заході, так було і в Україні XVII—XVIII ст.

На мандрівних кліриків і студентів звернув увагу гетьман Кирило Розумовський. У 1763 р. розпорядився при кожній церкві вписувати у «свободний реєстр ревизии» не більше трьох дяків і одного пономаря, а інших церковних причетників, що в «праздности и линости» волочилися по школах і шпиталях, записувати в посполиті. В свою чергу, митрополит Гавриїл Кременецький у 1771 р. розіслав указ, в якому зазначалося: «В епархии киевской школьники

разного звания, люди с места на место бродят и по имеющимся церквам избавам, так называемым школам, приставаая, тунеядством кормятся, и не токмо никакой пользы обществу не приносят, но паче разными своими безчиниями вред и соблазн причиняют, а через таковых своевольных бродяг на церковнослужителей настоящих и постоянных напрасное наносится нареkanie»¹³. Митрополит суворо заборонив тримати при церквах зайвих, «праздношатающихся» студентів, особливо із різночинців, та визначив штат — по два дяки на одного священника і не більше шести на «трехпричетный приход».

Студенти організовувалися в артілі, на зібрані пожертвування купували коня й обходили всю Лівобережну Україну та землі Запорозької Січі, де їм щедріше перепадало і де чимало з них лишалося. У XVIII ст. втікачів повертали назад, карали різкими. Якщо ж бурсак тікав кілька разів, то його відсилали київському генерал-губернаторові з тим, щоб віддати на військову службу. Але вони всеодно тікали в Запорозьку Січ, доки вона існувала, приставали до гайдамак і розбійників¹⁴.

Часто бували і такі випадки, коли разом із студентами їмущих родин відходили на канікули як «інспектори» і бідніші студенти старших класів. Вони жили в цих родинях як репетитори, отримуючи харч і платню. Назад поверталися після канікул, оддавали паспорти і довідки, які засвідчували їх роботу в літній період. Ось яку довідку отримав студент класу богослов'я Іван Водарський: «Объявитель сего Киевской академии студент, слушатель священной богословии Иван Матвеев сын Водарский с прошлого 1761 г. ноября з 20 дня имел прожитие в Лубенском полку, в вотчине действительного тайного советника, камергера и кавалера римского и российского графа Гавриила Ивановича Головкина в селе Берестовки, у меня нижеподписавшегося, сего 1764 году генваря по 5 число обучал детей моих латинского и немецкого языка, и российской грамоты и арифметики, и через всю его бытность житие имел честное и постоянное, как надлежит доброму и честному человеку, и никаких непристойностей и беспорядков не оказал, и во всем, как я, так и дети мои им, Водарским, довольны. В чем сим свидетельствую выше означенных Его Высокографского сиятельства ма-

лороських вотчин села Берестовки правитель Иван Пекарев»¹⁵. Цей же студент того ж 1764 р. подав у Генеральну військову канцелярію прохання видати йому новий паспорт на проїзд до Петербурга «для испрошення себе служби». В поданні він зазначав, що в академії вивчав грецьку, німецьку і французьку мови, прослухав курс богослов'я, але про закінчення навчання не згадує.

Видаючи парспорти, адміністрація зазначала, що таким студентам дозволяється просити милостину й, відповідно до царських указів, «везде на учрежденных караулах й заставах, в городах, селах и деревнях (...) свободен был пропуск»¹⁶. Такі мандрування до столиці «за службою» почастишали із середини XVIII ст.

Отримували випускники академії відповідне посвідчення й по закінченні повного курсу навчання, скріплене печаткою ректора. Місцеві вихованці з таким посвідченням влаштовувалися на службу та зберігали право членів академічного братства. Іногороднім видавали і паспорти, без чого всяке відлучення з академії вважалося порушенням шкільних і державних законів і, зрозуміло, каралося. Академічне начальство негайно повідомляло про це місцевого архієрея, якщо вихованець був з духовного стану, або ж цивільну управу про світських вихованців з тим, щоб затримати втікачів і повернути їх в академію.

Один із найдавніших, писаних «без художеств» документів химерного життя недовчених студентів — «мандрівних дяків» — є автобіграфія колишнього вихованця молодших класів Києво-Могилянської академії за ректорства Феофана Прокоповича, сина березнянського сотника Іллі Турчиновського, який пішов по «школах волочитися». Де він тільки не побував і що не робив: був писарем, співаком хору, регентом, священником і за неспокійну вдачу всюди потерпав. П. Житецький, що розшукав і опублікував автобіграфію Турчиновського, назвав його типовим представником саме мандрівних дяків, що відзначався «предерзостью нрава и отвагой»¹⁷. З того часу автобіграфія багато разів передруковувалася і переказувалася, а Валерій Шевчук присвятив Турчиновському першу частину роману «Три листки за вікном» (1986).

До мандрівних дяків, чи до «літера-

тури мандрів», зачисляють і Климентія Зинов'єва із «школярською закладною» юних років. В його поетичній спадщині зустрічаються і грайливі судження з приводу жіночої статі, і похвальні слова «любящим пиво пить», і написаний в «бакалярській» традиції «Нищенський вірш» з його грубуватим гумором та ін. Загалом же творчість Климентія Зинов'єва вважають одним із важливих джерел вивчення побутової історії Лівобережної України XVIII ст.

Натомість ходіння Григорія Сковороди істотно різняться від «бурсацько-дяківського» мандрування. Для Григорія Сковороди це були пошуки істини, можливість відмежовуватися від усього другорядного й зосередитися на головному, це були мандри до людського серця, до людей і шлях до себе. Сковорода був такою непересічною особою, що нема підстав зводити його до звичайного мандрівного шукача пригод. Тому і називати його «останнім мандрівним дяком», як це пропонували деякі біографи і дослідники творчої спадщини, було б явно несправедливим¹⁸.

У художній літературі надзвичайно правдиво, художньо, переконливо, з неприхованою симпатією змалював мандри давніх київських студентів Микола Васильович Гоголь. Тоді були свіжі розповіді старожилів, існувало чимало документів, які нині не збереглися, живими були традиції академії і семінарії. Усе це разом послужило Гоголю матеріалом для створення колоритних типів мандрівних студентів. Письменник стверджував, що найбажанішими для студентів були зимові і літні канікули, адже й сам він учився в Полтавському повітовому училищі та Ніжинській гімназії вищих наук (тепер педінститут).

Одні студенти їхали чи йшли додому, щоб відпочити на батьківських хлібах, інші — щоб підзаробити й прохарчуватися. «Тоді весь великий шлях кипів граматиками, філософами і богословами. Хто не мав свого пристановища, той ішов до кого-небудь з товаришів. Філософи та богослови вирушали на кондичії, тобто брались учити або підготовляти дітей людей заможних, і діставали за це нові чоботи в рік, а іноді й на сюртук. Уся ця ватага сунула разом цілим табором; варила собі кашу й ночувала серед поля. Кожен та-скав за собою торбину, де лежала сорочка та пара онуч. Богослови були особливо дбайливі та акуратні: щоб не

стоптати чобіт, вони скидали їх, чіпляли на ціпки й несли на плечах». Мандрували по кілька днів, а то й тижнів. Як тільки помічали хутір, то звертали з великої дороги до багатшої хати, ставали перед вікнами і на все горло співали який-небудь кант релігійно-моралізаторського чи пародійного змісту, або величальну пісню. Господар хати, який-небудь літній козак-поселенець, довго їх слухав, підпершись обома руками, потім ридав гірко-прегірко і говорив до своєї жінки: «Жінко! те, що співають школярі, мабуть, дуже розумне; винеси їм сала і чого-небудь такого, що в нас є!» І ціла миска вареників висипалась у торбу. Добрий шмат сала, кілька паляниці, а іноді зв'язана курка потрапляли до купи. Підживившись таким запасом, граматики, ритори, філософи і богослови рушали далі. Та що далі йшли, то більше зменшувалась їхній гурт». Вони розходилися по домівках, залишалися тільки ті, батьки чи родичі яких жили далеко, або ті, кому взагалі не було до кого прихилитися. Однак все одно йшли, бо по хуторах можна було «їсти галушки, сир, сметану й вареники, завбільшки з шапку, не заплативши й шага грошей». Письменник вірив у доброзичливість своїх земляків, тим більше, що на хуторах жили переважно колишні запорозькі козаки-поселенці.

Про трьох студентів-бурсаків — мандрівних шукачів підробітку або, принаймні, харчу, зокрема про круглого сироту Хому Брута та його товаришів по школі, розповідає М. Гоголь казково-фаталістичну історію. Як у повістях «пасічника Рудого Панька», так і в повісті «Вій» реальність співіснує з ірреальністю, фантастичне зливається з народним так, що все створене уявою письменника сприймається за дійсне.

Шукачі фортуни — це «богослов» Халява, «філософ» Хома Брут і «ритор» Тіберій Горобець. «Богослов» Халява — плечистий і високий чолов'яга, мав дивну вдачу — все, що можна дістати руками, браз, зрідка напивався й тоді ховався в бур'янах на кілька днів. «Філософ» Брут — веселий оптиміст, любив лежати і палити люльку; коли траплялися гроші, пропивав їх у корчмі, наймав музик і весело танцював. З філософською байдужістю «куштував крупного гороху», тобто езекуції канчуками за провини, мав звичай «ум'яти на ніч півпудовий окраєць хліба та фунтів

з чотирьох сала» (Бог зна, де він їх діставав), в противному разі відчував у своєму животі якусь «нестерпну самотність». Правда, він уже був у такому віці, що умів собі зарадити. Скажімо, не знайшовши в хаті бурси нічого їстівного, він пройшов, посвистуючи, тричі по ринку, переморгнувся на самому кінці з якоюсь молодою вдовою в жовтім очіпку, що продавала стрічки, мисливський дріб і колеса, — і був того ж дня нагодований пшеничними варениками, куркою... і словом перелічити не можна, що в нього було на столі, накритому в маленькому глиняному домику серед вишневого садка. Того ж самого вечора бачили філософа в корчмі: він лежав на лаві, покурюючи, своїм звичаєм, люльку і при всіх кинув жидові-корчмарю півзолотого. Перед ним стояв кухоль». Як бачимо — справжнє вагантське зухвальство, з тією різницею, що не він, а йому «заплатили-віддячили» — в тому й самотність українських спудеїв. Нарешті, «ритор» Тіберій Горобець — наймолодший із бурсаків, що не мав права носити вуса, пити горілку й курити люльку, зате мав на голові козацького «оселедця», кожного дня чимало гуль на лобі як ознаку, що з нього буде «добрий вояка», філософ і богослов. А поки що його по-дружньому скубли за вуха й чуприну Халява і Хома на знак своєї прихильності і покровительства, іноді використовували його як «депутата» чи посильного в бурсацько-житейських справах.

Дається у повісті кількома штрихами і характеристика ректора, який на прохання батька сотниківни, що була відьмою, безапеляційно наказує Хомі Бруту (після того, як філософу вдалося перехитрити й віддубасити до смерті відьму-сотниківну) повернутися на хутір і читати вночі над покійницею в церкві відхідну та молитви. Ректор семінарії, який іноді «дуже ввічливо» розмовляв із спудеями, на відмову філософа заявив: «Слухай, dominus Хомо!.. тебе ніякий чорт і не питає про те, хочеш ти їхати чи не хочеш. Я тобі скажу тільки те, що коли ти ще будеш показувати свою рись та мудрувати, то звелю тебе по спині й по іншому місці так одшмагати молодим березняком, то й до бані не треба буде ходити».

А з часом відбулися закономірні зміни: богослов Халява закінчив курс навчання і «удостоївся» вельми почес-

ної служби — став дзвонарем найвищої дзвіниці; Тіберій Горобець став філософом, відпустив вуса та користувався своїми правами — на ньому штани, сюртук і навіть шапка тхнули дешевими горілкою і тютюном. Зустрілися вони в корчмі й пом'янули свого товариша кількома кухлями сивухи. При тому відбувся знаменитий діалог: «Славний був чоловік Хома! — сказав дзвонар Халява. — Знаменитий був чоловік! А пропав ні за що». По тому Тіберій Горобець «по-філософські» прорік: «А я знаю, чому пропав він: того, що побоювся. А якби не боявся, то відьма нічого не могла б з ним зробити». Треба тільки, перехристившись, плюнути на самий хвіст їй, то й нічого не буде. Я знаю все це. Адже в нас, у Києві, всі баби, які сидять на базарі, — всі відьми»¹⁹.

Якщо М. Гоголь явно милується молодечою ватагою київських школярів-семінаристів, своїми «філософами», «богословами» і «риторами», то Г. Квітка-Основ'яненко спробував показати гумористично-сатиричну, з елементами гротеску картину навчання поміщицько-старшинських дітей Слобожанщини, приходську, парафіяльну школу, харківське «училище», поміщицьку мораль та «дидакалів»-учителів другої половини XVIII ст. Головний герой роману «Пан Халявський» (1840) — 70-річний тупуватий Трушка — докладно розповідає про свою і старших братів освіту, про порядки в школі й «училищі», про наставників — горопашного «стихарного дяка пана» Тимофея Книшевського з його «аз, буки, веди» та бурсака Харківського колегіуму «доміне інспектора» ритора Ігнатія Галушкинського, який найнявся на кондиції для домашнього навчання дітей Халявських.

Школа «пана дяка» — типова приходська хата «на дві половини». В одній половині жив багатодітний дяк, в другій — був один-єдиний клас з великим столом, куди ходили гуртом і діти Халявських. Дяк учив писати уставом, півуставом і скорописом одночасно «псалтирщиків, часословців та граматиків»; в суботу влаштовував «генеральну сікуцію», так звані «субітки», на яких лупцював всіх підряд, у тому числі своїх синів, «за прошедше и будуще прегрешения».

Нічого путнього їх не навчив «свою особивою метою» і студент філософії «доміне інспектор» Галушкин-

ський, взятий поміщиком на кондиції для своїх дітей на умовах: стіл разом із панамі, місце для спання в паничівській кімнаті, одна свічка на три дні, один раз у місяць прогулянка в тарантасі в товаристві із знайомим сусідським священиком, черкеска з панських плечей та по п'ять карбованців на рік за кожного учня. За це «скубент» повинен був підготувати синів Халявського до вступу в «училище», навчити їх російської мови і літератури, церковного і світського «друку», а також латинської мови, якої і сам не знав.

Натомість Галушкинський навчив паничів ходити на вечорниці, дудлити горілку і курити люльку, а батькам хитрощами пускав «дым в глаза». Зумів він обвести довкола пальця обмежених Халявських і тоді, коли закінчив термін перебування «на кондиціях», запропонувавши перевести хлопців у харківську школу — училище чи колегіум, — де б вони перебували під його «невсипущим» наглядом, але за додаткову оплату — замість поношеної панської черкески дати нового сукна для пристойної киреї. Такі самі довгополі киреї, чи кобеняки, прикрашені різними шнурками і китицями, зшили і для паничів, аби були схожі на тодішніх студентів.

Зрозуміло, письменник відтворив не всю систему шкільного виховання тих часів, а лише тінювий бік побуту козацької старшини, яка вибилася в поміщики. Але такі жанрові картинки життя доповнюють уявлення про мандрівних студентів-інспекторів, дяків-бакалярів, про навчання та освіту поміщицько-старшинських «отприсков» останньої чверті XVIII ст. Поряд з галушкинськими і халявськими у тому ж Харківському колегіумі та училищі були прекрасні студенти, мислячі викладачі — Григорій Сковорода, професор і ректор Московського університету М. Каченовський, майбутні директор Петербурзького педінституту Я. Толмачов, поет М. Гнедич, майбутні студенти першого в Україні Харківського університету.

Тінювий бік побуту мандрівних студентів за М. Довгалецьким відтворив в образах «панів-бакалярів» Сосипара Шварковського і Калістрата Мичковського І. Карпенко-Карий (Тобілевич) в комедії «Чумаки» (1897). Обоє цих невдатних студентів колись вигнали із класу «філозофії», і вони промишляють випадковими заробітками, вітаючись з

господарями за старим бурсацьким звичаєм мирчаків: «Мир дому вашому! Тишина, согласіє і любов!» Гумористичний образ «пиворіза голодного» Шварковського, його мандрювання нагадують і життєпис мандрівного дяка Іллі Турчинського. Він говорить, що школа могла б його прив'язати навік, але «страсть до сатири погубила» — він висміяв якось панича, а той його відлупцював; співав у Переяславському соборному хорі, але й там мало не поплатився життям за «злорічиві вірші». Приходська школа, в якій працював Шварковський, така само жалюгідна, як і в нищенських віршах і коропським «доношеніі»: одна свита і одні чоботи «на всяку ногу і на всякий зріст приходиться»²⁰. Не краща біографія і його приятеля, також недоука «филосопа» Мичковського — сільського писаря, заповзятого випивохи і брехуна. Напевне, «пиворізи» і в кінці XIX ст. були ще досить живучими, просто необхідними в сільському середовищі, правда, вже не з академії, а з духовних та інших училищ.

Неодноразові заборони царським урядом і духовною владою «бродяжництва», секуляризація монастирських земель, закріпачення селян, виділення певних державних асигнувань на утримання учбових закладів, зокрема Київської академії, переслідування мандрівних студентів призвели до помітного зменшення шкільних мандрювань. «Наступає інший час, складаються нові умови, в яких занадто мало лишається місця для вільних «мандрів» і взагалі всякого «бродяжництва»²¹. Уже каблучком самодержавної тупельки в Україні розтоптані залишки колишніх, і без того кучих, вольностей. Уже покінчено із автономією Слобожанщини. Ліквідована Запорозька Січ, цей притулок свободолюбивих бродяг і небезпечних втікачів, ця постійна «закваска» для всіляких ворожих імперії бродінь (...) Колишній військово-козацький уклад, старосвітський побут змінюються новими казенними порядками, при яких люди, вчора ще вільні, поспіль опиняються «закріпленими» за поміщиком — російським чи «своїм» українським»²².

Однак твердити, що давня шкільна освітня традиція у той час зовсім відмерла, що не збереглися давні освітні традиції, було б несправедливо. У парафіяльних школах «дяки-бакаляри» впродовж XIX ст. навчали елементарної грамоти дітей селян і міщан, інших

верств малозабезпеченого населення. Т. Г. Шевченко в автобіографічній поезії «А. О. Козачковському» згадував про своє дитинство.

В інших творах згадав він і про «стихарного дячка» Петра Богорського, присланого в Кирилівку із «самого Києва» («Княгиня»), про вірші-«псалми» Григорія Сковороди, про любиму школярами колядку «Три царі з дарами».

Українські ваганти є органічною частиною нашої історії та освітянського руху. Без мандрівних студентів-«інспекторів», мандрівних «бакалярів», учителів-дяків з їх переважно горопашним і подвижницьким життям, вічним бідуванням не було початкової освіти, а відтак — середньої і вищої. Вони були нашими бардами, предтечами великої культури.

¹ Смирнов С. История Московской славяно-греко-латинской академии.— М., 1885.— С. 17, 81.

² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Со введением и примечаниями Н. И. Петрова: В 5 т.— К., 1904. Т. 1.— С. 39, 311—326 та ін.

³ Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII в.— К., 1909.— С. 328.

⁴ Харламович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь.— Казань, 1914.— Т. 1.— С. 652; Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія.— К., 1981.— С. 171—172.

⁵ Петров Н. И. Значение Киевской академии в развитии духовных школ в России с учреждением св. Синода в 1721 г. и до половины XVIII в.— К., 1904.— С. 12—13.

⁶ Моисеева Г. Н. Ломоносов и Украина / Русская литература XVIII века и славянские литературы.— М.; Л., 1963.— С. 79—101.

⁷ Там же.

⁸ Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII в.— С. 5.

⁹ Акты и документы...— Т. V.— С. 530—534.

¹⁰ Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией.— К., 1856.— Ч. 2.— С. 118.

¹¹ Там же.— С. 316—326.

¹² Нудьга Г. А. На літературних шляхах.— К., 1990.— С. 210—212.

¹³ Данилишина Е. И., Обысова Е. С. Максимович-Амбодик.— М., 1976.

¹⁴ Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией.— Ч. 2.— С. 210.

¹⁵ Нудьга Г. А. На літературних шляхах.— С. 208.

¹⁶ Акты и документы...— Т. V.— С. 495.

¹⁷ Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией.— Ч. 2.— С. 332.

¹⁸ Там же.— С. 374.

¹⁹ Листовский И. С. Граф П. В. Завадовский // Русский архив.— Т. 3.— С. 183.

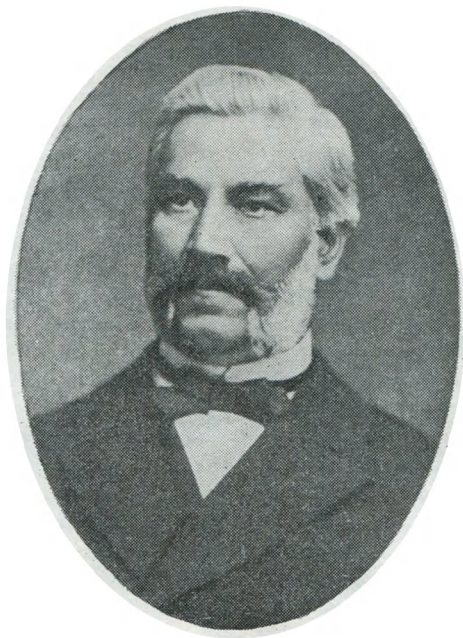
²⁰ Микитась В. Вісненосні розпутниці.— Полтава, 1991.

²¹ Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией.— Ч. 2.— С. 327—330.

²² Український драматичний театр: У 2 т.— К., 1967.— Т. 1.— С. 110.

Сергій ШУРЛЯКОВ

ПЕРШИЙ РЕДАКТОР «КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ»

«Имя Феофана Гавриловича будет забыто в обществе с потерей последнего интереса к южнорусской старине... но оно всегда будет жить в благодарных летописях истории как имя просвещенного и энергического труженика исторической науки, заботившегося о сохранении лучших преданий народа»¹. Так писав про Ф. Г. Лебединцева перший його біограф, професор Харківського університету М. Ф. Сумцов. Проте це ім'я справді було незаслужено і надовго забуто.

Родовід Лебединцевих бере свій початок від осаула Війська Запорозького Семена Лебединця. Про нього згадується в скарзі Коша Запорозького імператриці Єлизаветі Петрівні (5 жовтня 1752 р.) на миргородського полкового сотника Василя Зарудного, за доносом якого гетьман Кирило Розумовський «з Глухов под конвоем орденом велит прислать» колишнього кошового атамана Якима Ігнатовича, військового писаря

Дмитра Романовського та осаула Семена Лебединця². Син Семена, Григорій, приймає сан священника. Духовне звання стає в родині Лебединцевих спадкоємним. Син Григорія, Гаврило Лебединець (Лебединцев), був священником с. Зелена Діброва Звенигородського повіту Київської губернії (нині Городищенського району Черкаської області) і мав п'ятеро синів: Арсенія, Петра, Андрія, Данила та Феофана і п'ять дочок: Матрону, Марфу, Єфросінію, Марію та Олександру. Кожен із синів Гаврила Лебединцева залишив помітний слід в історії й заслуговує окремого дослідження. Наймолодший із братів, Феофан, народився 12(24) березня 1828 р. в с. Зелена Діброва неподалік с. Кирилівки, знаменитого тим, що саме тут проживала сестра Т. Г. Шевченка Катерина, видана за селянина Антонія Красицького. Деякий час малий Тарас наймитував у священника с. Кирилівки Григорія Кошиця, який що

приятелював з родиною Гаврили Григоровича Лебединцева. Тому брати Лебединцеви мали змогу бачити малого Тараса, але знайомство Феофана з Шевченком відбулося значно пізніше. Петро, брат Феофана, який бачив Тараса Григоровича в дитинстві, протягом життя (1819—1896) так ні разу і не зустріне-ся з ним, але у травні 1861 р. в церкві Різдва Христового на Подолі³ саме він служив панахиду над труною Шевченка⁴.

Феофан Лебединцев вчився в Богуславському духовному училищі, потім — в Київській духовній семінарії та в Київській духовній академії, яку закінчив в 1851 р. «старшим кандидатом». Його дисертація на ступінь кандидата богослов'я «Взгляд на Унию, бывшую в Юго-Западной России», була високо оцінена Київською академією. Через рік після закінчення академії Ф. Г. Лебединцева призначають вчителем історії й грецької мови у Воронежську семінарію, всупереч його бажанню служити в Україні. У листі до батька він писав (13 вересня 1852 р.): «Чем более я отдался от родины и чем далее углублялся в Русь, тем тяжелее становилось на сердце. Какая-то неодолимая сила влекла меня к родине, тогда как почтовые лошади уносили меня от оной далеко-далеко. Невыразимая грусть и тоска оковала сердце мое, и не раз я принимался плакать»⁵.

Хоча на місці призначення Лебединцева зустріли і влаштували непогано, але він тужить за Україною. 10 січня 1853 р. Феофан Гаврилович подає прохання перевести його до Київської семінарії. Але мине два роки, перш ніж він знову переїде до Києва. У червні 1855 р. його призначили викладачем семінарії. (Незадовго перед цим — 15 вересня 1854 р. — постановою Синоду Ф. Г. Лебединцева затверджують магістром богослов'я.)

За спогадами одного з учнів Лебединцева, в Київській семінарії його «преподавательская деятельность была из ряда выдающейся», «читал уроки всегда изустно, без тетрадки...». «...В произношении его не было монотонности; отчетливая речь при сильном голосе то повышалась, то понижалась и производила музыкальное впечатление. Никакой звонок, дающий знать об окончании урока, на его уроках не производил шума воспитанников в соби-рании книг и приготовлении к выходу

из класса, как сплошь происходило на уроках других преподавателей. Феофан Гаврилович поражал глубиной знаний в толковании слова Божьего...»⁶. Крім риторики та латинської мови, Феофан Лебединцев викладав російську літературу, на уроках якої «знакомил с лучшими современными произведениями, как духовными, так и светскими... что не входило в программу»⁷. Саме Феофан Лебединцев запропонував своїм колегам та ректору семінарії Філарету видавати духовний журнал, програма якого вже була в нього майже закінчена. Цю ідею підтримав і новий Київський митрополит Ісидор. Наприкінці 1859 р. було отримано дозвіл Синоду видавати при Київській духовній семінарії журнал під назвою «Руководство для сельских пастырей», перший номер якого вийшов на початку 1860 р. Лебединцева призначають головним редактором, і він пробув на цій посаді до кінця 1861 р., коли його переведено до Київської духовної академії.

На 1859 р. припадає також знайомство Ф. Г. Лебединцева з Т. Г. Шевченком, якому Феофан Гаврилович показує цікавий документ XVIII ст., що дав змогу уточнити місце смерті ктитора Данила Кушніра (згадується у поемі Т. Г. Шевченка «Гайдамаки»). Тарас Григорович листувався з Лебединцевим, а в 1860 р. подарував йому примірник «Кобзаря» з власноручним написом⁸.

Феофан Гаврилович так писав про «Руководство для сельских пастырей» (7 квітня 1860 р.) «Викохав я собі сина — журнал називають. Сам його на світ породив, без попа ймення дав й хрестив, кумів не бравши. Пішов він до Синоду за благословенієм. Коли б же-то благословили, і щоб самому замість няньки бути. Не дай Боже, як перейде на чужі руки! Не навчатъ добру, і піде послушачем»⁹.

«Руководство для сельских пастырей» швидко набуло великої популярності.

1861 рік для Ф. Г. Лебединцева був наповнений подіями. Він одружується з Юлією Олександрівною Барською з відомого київського купецького роду. Разом з братом Петром починає редагувати «Киевские епархиальные ведомости». (До речі, П. Г. Лебединцев був їх першим редактором.) У тому ж році в першому українському громадсько-політичному журналі «Основа» з'являється стаття Ф. Г. Лебединцева українською мовою «Об ярмарках (До сільских па-

рафіян»)¹⁰. Цю статтю привіз до Петербурга Шевченко, який майже силою здобув її у Лебединцева, щоб надрукувати. Ось як про це пише сам Феофан Гаврилович: «Была... у меня... небольшая вещьца, написанная мной помалорусски ...но я не вдруг и после некоторого насилия над собою решился показать ее великому моему гостю. Он просил меня прочесть, и не успел я окончить, как он обеими руками взял ее у меня из рук и, закладывая в свой карман, сказал: «Тепер ви мені хоть що, а вже я вам і до віку вічного не оддам». Так и не отдал он уже мне моего рукописания, увез его с собою в Петербург, читал землякам, восторгался чистотою речи, ее ритмом, речетативом, как говорил он мне сам, как писали мне другие»¹¹.

4 грудня 1861 р. Ф. Г. Лебединцева перевели в Київську духовну академію.

В академії популярність Лебединцева як педагога ще більше зросла. На лекції його приходили студенти з інших, не зобов'язаних до цього курсів. «Не только в его лекции, но и в его самого влюбиться можно», — казали про нього студенти¹². У березні 1864 р. Феофан Гаврилович отримує звання екстраординарного професора, а в кінці того ж року (30 листопада) його призначають на посаду начальника знов заснованої в царстві Польському Холмської учбової дирекції.

На перший київський період життя Лебединцева припадає робота в Тимчасовій комісії по розбору давніх актів, де він перебував як дійсний член з вересня 1860 по грудень 1864 р. Про свою діяльність в цій комісії Феофан Гаврилович писав до Т. Г. Шевченка (7 квітня 1860 р.): «Оце зараз маю бути до Юзефовича, коли пам'ятаєте, щоб пустили мене до архіву губернського, а в центральному вже був. Добра там скільки — Господи! Так би, здається, й спав там, та все-таки ніколи. А як повитягаю дещо то звідсіль, то звідсіль, то тоді і видрукую Мелхиседека»¹³. Наслідком цієї роботи став виданий в 1864 р. другий том «Архива Юго-Западной России», редактором якого став Ф. Г. Лебединцев. Крім документів, кількістю 164, що зібрав Феофан Гаврилович, у вигляді вступу була надрукована його стаття про архімандрита Мелхиседека Значко-Яворського (про що йдеться в листі до Шевченка). Разом з

Лебединцевим в Археографічній комісії працювали такі відомі вчені, як М. Д. Іванищев, М. О. Максимович та В. Б. Антонович.

Перед від'їздом Ф. Г. Лебединцева до Холму князь Черкаський сказав йому: «Вам предстоит большой труд, но вы можете оставить по себе памятник»¹⁴. Щоб судити про складність завдання, яке випало на долю Феофана Гавриловича, треба уявити собі, в якому стані знаходилась тоді Люблинська губернія і що таке був Холм. Після придушення польського повстання край знаходився ще у військовому стані, деякі вчителі училищ були учасниками повстання. В Люблинській губернській гімназії, в Грушевському 5-класному училищі, в жіночих пансіонах та народних школах викладачами були поляки, підручники — польські й викладання йшло польською мовою та в ворожому до російського уряду дусі. Холм був польським містечком з греко-католицькою (уніятською) кафедрою, греко-католицькою семінарією, двома греко-католицькими монастирями й однією православною церквою, що відчинялась лише з приїздом військових команд і не мала причта. Саме місто втратило давнє руське ім'я й називалось не Холм, а Хелм. І ось в цьому, колись славному місті, а тепер заштатній глушині треба було заснувати гімназію, 6-класне жіноче училище, 2-класне училище. Усе це і багато інших справ здійснив Лебединцев за шість років свого керівництва Холмською учбовою дирекцією.

Ф. Г. Лебединцев під час своєї служби у царстві Польському зустрічався і з ворожим ставленням до себе з боку греко-католицької церкви, що призводило до конфліктів, та й підривало здоров'я. Саме з цієї причини Лебединцев перейшов на посаду начальника Радомської учбової дирекції, округ якої був значно меншим, ніж округ Холмської, мав кращі кліматичні умови.

Під час перебування Ф. Г. Лебединцева на посаді начальника Холмської учбової дирекції було засновано біля 300 народних шкіл та 5 середніх учбових закладів: педагогічні курси, чоловічу гімназію, жіноче шестикласне училище (вчительську семінарію) в Холмі, чоловічу та жіночу гімназії в Замості; він утримував — частково на свої кошти, частково на пожертвування — протягом кількох років в містах Холмі, Грубешові та Замості три квартири, де про-

живали на повному забезпеченні 63 найбідніших учні; в 1866 р.— організував в Холмі тримісячний вчительський семінар, практично заново відбудував православну церкву в Холмі та багато приміщень різних учбових закладів.

У Радомі Феофан Гаврилович так само багато і наполегливо працював. За 16 років служби в царстві Польському Ф. Г. Лебединцев був нагороджений чотирма орденами, в 1874 р. він став дійсним статським радником, що за законами Російської імперії давало спадкоємне дворянство.

29 серпня 1880 р. за власним проханням Феофан Лебединцев був звільнений у відставку. Він повернувся до рідного Києва, але відпочивати не думав. Починався другий київський період Ф. Г. Лебединцева — період редагування «Киевской старины».

У колі київської української інтелігенції ідея нового суто українського історичного, етнографічного та літературного часопису виникла ще в 1879 р. Ініціаторами цього видання стали відомі історики О. М. Лазаревський та В. Б. Антонович. Передбачалося, що редактором нового журналу стане профтоіерей Києво-Софійського кафедрального собору П. Г. Лебединцев. Історик, археолог, громадський діяч, він мав високу репутацію серед ліберально нашої київської інтелігенції.

4 серпня 1881 р. Ф. Г. Лебединцев подає в Головне управління в справах друку прохання про дозвіл видавати історичний журнал та програму нового видання із списком співробітників, яких планував залучити,— переважно київських вчених. «Значительный по своему составу,— говорилось в цьому проханні,— кружок киевских профессоров и других ученых, знатоков и любителей южно-русской старины, ставит себе задачей исследование минувшей жизни южной половины России и знакомление с нею не только местной, но и вообще отечественной публики в разнообразной, живой и доступной каждому читающему форме»¹⁵. Феофан Гаврилович заручився підтримкою київського генерал-губернатора О. Р. Дрентельна та голови Київської археографічної комісії М. В. Юзефовича. 17 жовтня 1881 р. начальник Головного управління в справах друку князь П. П. Вяземський дав дозвіл на видання: «Принимая в соображение, с одной стороны, солидное образование действительно-

го [с[татского] с[оветника] Лебединцева, безупречную его службу, вполне зрелый возраст и обеспеченное положение, а с другой стороны — специальный и научный характер издания»¹⁶. 23 жовтня Ф. Г. Лебединцев одержав посвідчення на право видання «Киевской старины».

Перший рік дав «Киевской старине» багато передплатників, проте на другий рік їх число зменшилось, й Феофан Гаврилович вирішив просити державної субсидії, щоб врятувати журнал від можливого краху. Брат Ф. Г. Лебединцева, Данило Гаврилович, разом з М. І. Костомаровим вирішили залучити до цієї справи директора Петербурзької публічної бібліотеки академіка Афанасія Федоровича Бичкова, який мав великий вплив на міністра внутрішніх справ графа Д. А. Толстого та міністра народної освіти І. Д. Делянова. Водночас редактор «Киевской старины» почав домагатися вирішення своєї справи через куратора Київського учбового округу С. П. Голубцова, в листі до якого писав: «Источив все мои личные средства, проработав безвозмездно два года и не имея уже чем оплачивать самые необходимые расходы по изданию, я поставлен в печальную необходимость прекратить оное в конце года»¹⁷. Не зважаючи на те, що видання мало на цей час «статей и материалов года на два, редкий день чего-либо не принесет»¹⁸. Участь в справі про субсидію брав і чернігівський поміщик, відомий громадський діяч та меценат Г. П. Галаган, який разом з київським цукрозаводчиком Василем Федоровичем Смирненком фінансував видання «Киевской старины». Він звернувся до графа Д. А. Толстого з листом, в якому писав, що журнал «Киевская старина», «чуждый всякой тенденциозности, много способствует к правильному уяснению исторической судьбы и разных сторон прошедшей жизни края и рассеянию ложных понятий, на которые не перестают опираться претензии иноплемennых жителей этой части России»¹⁹. Але справа зрушилась з місця лише після того, як Г. П. Галаган звернувся до міністра фінансів М. Х. Бунге, колишнього професора та ректора Київського університету. Завдяки йому на початку 1883 р. Ф. Г. Лебединцев одержав державну субсидію в розмірі 2000 крб., що було не дуже багато, порівнюючи з «Киевлянином», який одержував субси-

дію в розмірі 6000 крб., але саме «Киевлянин» почав кампанію, спрямовану проти «Киевской старины». «Нам кажется,— писав «Киевлянин»,— что, добиваясь правительственной субсидии, редакции киевского журнала следовало бы, по крайней мере, употреблять общерусское правописание, а не нелепую кулишовку, точно так же как не мешало бы держаться общей, а не жаргонной терминологии наших «украинцев». «Киевлянину» вторила офіційна петербурзька газета «Свет», ставлячи у провину редакції «кулишовку», а також говорячи про недопустимість того, щоб «в Юго-Западном крае имеющее главную роль издание развивало тенденцию украинских сепаратистов»²⁰. Після цього на «Киевскую старину» почалися цензурні гоніння, які спрямовували вже згадуваний М. В. Юзефович. Часопис почав виходити тільки російською мовою, а всі статті, де були хоч натяки про українську ідею, заборонялися або виходили із значними купюрами²¹.

Ф. Г. Лебединцев цілком присвятив себе справі видання «Киевской старины». Він був і редактором, і видавцем, і співробітником (до речі, писав він тільки під псевдонімами, яких мав 19, а найчастіше підписувався «К. Цыбульский»), і конторщиком, і коректором. В листі до М. Ф. Сумцова (9 листопада 1887 р.) Феофан Гаврилович з сумом писав: «О, если бы я был свободен от редактирования, корректуры, корреспонденции, конторы, сколько я один мог бы еще сделать. Но, увы! согнулся хребет мой от работы в большинстве такой, для которой не нужно ни таланта, ни знания»²². Але, незважаючи на усі зусилля, кількість передплатників «Киевской старины» постійно зменшувалася, а в 1887 р. постало питання про ліквідацію журналу. Ще 5 жовтня 1884 р. Феофан Гаврилович писав М. Сумцову: «Найдя объявление о продолжении «Киевской старины» в 1885 году, не удивляйтесь дерзости моей. Иначе я не могу назвать этого шага, который делаю, имея 750 подписчиков и совсем опустевший портфель. Но хуже было в прошлом году»²³.

Серед причин, які призвели «Киевскую старину» практично до занепаду, майбутній її редактор В. П. Науменко (згодом міністр народної освіти УНР, розстріляний киявською ЧК) у своїх спогадах називав і відсутність постійного редакційного комітету, і те, що

авторам не сплачували гонорар, і практику редактора вносити в статті свої правки без відома авторів, і відсутність матеріалів у редакційному портфелі. Але ось як писав про це сам Феофан Гаврилович у листі до відомого російського літературознавця О. М. Пипіна (18 січня 1888 р.): «Не могу выбросить из моей головы того, что в течение 6-ти лет я не испытал не единожды душевного удовольствия ни от одной выпущенной книги. Журнал являлся все таки сборником статей случайных, и не пришлось мне вести его по определенной мысли. Меня тяготило до крайности, что он стал сразу же стариною мало-русскою, а не киевскою, притом мало-русскою известного времени и очерта-ния... Впрочем, ничто подобное не имело влияния на оставление мною издания, кроме тяжкого моего недуга. От него я вряд ли когда-либо освобожусь, если и теперь не могу просидеть двух часов, ни сделать двух десятков шагов без ожесточенной боли в плечах»²⁴. Але Лебединцев не занепадав духом, хоч «Киевская старина» і згасала. 1887 р. старий приятель П. І. Житецького, заможний землевласник О. С. Лашкевич, уклав з Ф. Г. Лебединцевим угоду про уступку видання «Киевской старины»²⁵. Феофан Гаврилович писав до О. М. Пипіна (9 грудня 1887 р.): «Проработал шесть лет *gratis* *, убил, что имел свое и чужое; да вдобавок и здоровья лишился. И, однако, не жалею и не ропщу на долю, общую всем подымающимся во имя идеи. Мало или почти ничего я не сделал; но за самую работу никто не бранил, да, полагаю, и бранить не станет. К утешению моему, «Киевская старина» не умирает, но продолжается с января следующего года без перерыва. Берет ее некто Лашкевич, помещик черниговский... Сотрудники те же; новая редакция богаче средствами, дай Бог, чтобы искусство меня была»²⁶. Тільки тепер ми можемо по-справжньому оцінити те, що було зроблено Ф. Г. Лебединцевим за роки його редагування «Киевской старины». За шість років він надрукував велику кількість історичних, етнографічних, літературознавчих, містечких та літературних матеріалів, пов'язаних з Україною, багато документів про творчість та діяльність Г. С. Сковороди, І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка. Саме в «Киевской старине» впер-

* Безкоштовно, задарма.

ше були надруковані деякі твори класиків української літератури: П. П. Гулака-Артемовського, Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького та російського письменника М. С. Лескова. «Киевская старина» мала велику популярність. Феофан Гаврилович так писав про це Миколі Сумцову: «Круг подписчиков самый разный; кроме учителей, чиновников, священников, военных, немало графов, князей, высших сановников (2 статс-секретаря и 3 члена государственного совета), архиереев, и все это постоянно, даже московский и закаспийский генерал-губернаторы. В Императорской публичной библиотеке за какой-то год самое большое число требований было на Киевскую Старину. В печати — никогда не единого худого отзыва, а Сибирская Газета поставила «Старину» нашу выше всех исторических журналов»²⁷.

Автор висловлює вдячність за допомогу співробітникові відділу рукописів ЦНБ АН України С. М. Кіржаєву, а також правнучці Ф. Г. Лебединцева — К. П. Лебединцевій.

Наприкінці 1887 р. Феофан Гаврилович був офіційно зарахований в штат київського, подільського та волинського генерал-губернатора О. Р. Дрентельна, але загострення приступів нервової хвороби не дозволило йому приступити до нової роботи. Ф. Г. Лебединцев раптово помер 12 березня 1888 р. в день свого 60-річчя. 14 березня в приміщенні Трьохсвятительської церкви над його труною служили панахиду три єпископи: Сільвестр (Канівський), Полікарп (Уманський) і Ієроним (Чигиринський) та собор протоієреїв і священників, що були його вихованцями в семінарії та академії. Поховано Феофана Гавриловича Лебединцева на Цецявицькому кладовищі, яке було ліквідоване в 1928 р., а остаточно знищене в 50-ті роки. Тепер на цьому місці житлові будівлі.

¹ Киевская старина.— 1889.— № 3.— С. VI.

² Из времен упадка Запорожья // Киевская старина.— 1887.— № 8.— С. 783—787.

³ Знаходилась на розі вул. Сагайдачного та Поштової площі, зруйнована в 50-ті роки ХХ ст.

⁴ Лебединцев П. Г. Тарас Григорьевич Шевченко // Киевская старина. 1898.— № 11.— С. 10.

⁵ Зберігається: ЦНБ АН України.— Відділ рукописів (далі: ВР ЦНБ АН України).— Ф. 304.— Арк. 60.

⁶ Там же.— Ф. 3.— Спр. 3718—3729.

⁷ Там же.— Ф. 1.— Спр. 11 169.

⁸ Шевченківський словник.— К., 1976.— Т. 1.— С. 346.

⁹ Два письма Ф. Г. Лебединцева к Т. Г. Шевченко // Киевская старина.— 1898.— № 11.— С. 45—50.

¹⁰ Основа.— 1861.— № 6.— С. 72—78. В редакційній післямові до цієї статті зазначено: «Сочинитель цієї бесіди ясно зрозумів свою задачу, і ми не знаєм нікого другого, хто б учив народ так гарно, так просто і образно — по-нашому».

¹¹ Воспоминания о Тарасе Шевченко.— К., 1988.— С. 47.

¹² ВР ЦНБ АН України.— Ф. 1.— Спр. 11 169.

¹³ Два письма Ф. Г. Лебединцева к Т. Г. Шевченко // Киевская старина.— 1898.— № 11.— С. 45—50.

¹⁴ Письма Ф. Г. Лебединцева к брату // Киевская старина.— 1898.— № 3.— С. 322.

¹⁵ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 53.— Спр. 14.— С. 309.

¹⁶ Там же.— С. 310.

¹⁷ Там же.— С. 314.

¹⁸ Там же.— С. 313. (3 листа до А. Ф. Бичкова від 01—03.04. 1883 р.).

¹⁹ Там же.— С. 312.

²⁰ Лист Андрія Гавриловича Лебединцева до брата Феофана від 11.01. 1883 р. // ВР ЦНБ АН України.— Ф. 3.— Спр. 6687.

²¹ Про історію цензурних утисків, а також перелік статей, заборонених до друку в «Киевской старине», див.: В. В. Данилов. Исторический очерк издания «Киевской старины» // ВР ЦНБ АН України.— Ф. 53.— Спр. 14.— С. 320—342, а також: Бібліотечні вісті.— 1925.— Ч. I—II.

²² Сумцов Н. Памяти Ф. Г. Лебединцева // Киевская старина.— 1889.— № 3.— С. VI.

²³ Сумцов Н. Ф. Материалы к биографии Ф. Г. Лебединцева // ВР ЦНБ АН України.— Ф. 155.— Спр. 18.— С. 7.

²⁴ Бухбіндер Н. Листи Ф. Г. Лебединцева до О. М. Пипіна // ВР ЦНБ АН України.— Ф. 10.— Спр. 16940.

²⁵ Договір зберігається: ВР ЦНБ АН України.— Ф. 112.— Спр. 1.

²⁶ ВР ЦНБ АН України.— Ф. 10.— Спр. 16 940.

²⁷ Там же.— Ф. 155.— Спр. 18.— С. 17.

Петро ЧЕРВІНСЬКИЙ

...І ВІДЧУВ СЕБЕ ГЕРОЄМ

Коли недоброї пам'яті цареві Миколі I доповіли, що у П'ятигорську на дуелі вбито відомого поета Лермонтова, той презирливо кинув: «Собаці — собача смерть!» Своїм відвертим «резюме» російський монарх дав зрозуміти, що він схвалює злочинне вбивство, яке вчинив відставний майор Мартинов. Звідси зрозуміло, чому саме цар пом'якшив рішення суду щодо вбивці поета, написавши: «Майора Мартынова посадить в Киевскую крепость на гауптвахту на три месяца и предать церковному покаянию».

Як же насправді відбувалося оте покарання? Відсидівши три місяці на гауптвахті у Київський фортеці, вбивця не занепав духом. Автору цих рядків пощастило знайти про це два свідчення. У газеті «Киевское слово» у п'ятдесяту річницю із дня загибелі Михайла Юрійовича Лермонтова, тобто у 1891 році, читаємо: «Хтось, на прізвище Григорій Ге¹, згадує про те враження, котре викликав відомий убивця Лермонтова Мартинов у Києві, куди він переїхав після фатальної дуелі. Коли Лермонтова було вбито, пан Григорій Ге був ще хлопчиком, київським гімназистом другого класу. Він добре пам'ятає появу Мартинова, засланоного до Києва на п'ять років на покаяння². «Я пам'ятаю,— згадує мемуарист,— як він (тобто Мартинов.— П. Ч.) завдяки своїй фізичній вроді, своєму багатству й саме своїй дуелі у київському вищому світі зразу ж став левом, предметом загального захоплення й дамських трепетливих бажань привернути до себе увагу.

Церква першої гімназії (вона була тоді й університетською) вважалася аристократичною. Генерал-губернатор Бібіков, а за ним й увесь київський православний *beaumont* (вищий світ.— П. Ч.) щонеділі молилися у нас. І ми, хлопчики, бачили, що тільки присутність генерал-губернатора не дозволяла цьому вишуканому зібранню перетворюватися на жвавий раут, коли у церкві з'являвся Мартинов. Я пам'ятаю, як рік чи два по тому ми, діти, у своєму пансіоні якось швидко кинулися до вікон дивитися на Мартинова, що проїжджав верхи на коні. І тільки тоді ми вперше почули докірливе слово за свою прихильність до молодця Мартинова. Наш наглядач, німець Келлер, пояснив, що треба з презирством відвертатися від убивці геніального поета, а не бігати дивитися на нього».

Згодом, після публікації спомену Григорія Ге, до редакції «Киевского слова» надійшов лист від читача газети, підписаний псевдонімом «Старожил киевский». Газета надрукувала листа під заголовком: «Доповнення до спогадів Григорія Ге про Мартинова». Ось його текст:

«Мартинов, що вбив Лермонтова на дуелі й був присланий до Києва для очищення совісті каяттям, квартирував у будинку П'ятигоровича, по Золото-воротській вулиці...

У якій саме церкві й у кого з духовних осіб виконував Мартинов своє покаяння, мені невідомо. Та студентам Київської духовної академії того часу цей вродливий чоловік років 25-ти, з правильними рисами обличчя, голубими очима й невеличкими вусами, на зріст вище середнього, запам'ятався тому, що протягом літа він регулярно, о 3-й годині пополудні, з'являвся з якоюсь Ш., вельможною полькою у Братський монастир. Сідав у бесідці, що знаходилася між церквою й старим академічним корпусом, і бесідував із нею годину-другу. Іноді ця дама привозила з собою яку-небудь роботу. З переляку

перед дуелістом студенти не заважали їм займати академічну бесідку. Вигляд у пана Мартинова здавався дещо хворобливим...

Як багата людина Мартинов, бажаючи благодіяти Києву, завів було два диліжанси, досить комфортабельні, з чотирма запряженими кіньми в кожному, що здійснювали рух щодобово, з ранку до вечора, від Канави Подолу по Олександрівській до рогу Еспланадної площі. Коні, упряж, фурмани й кондуктори — все мало прекрасний вигляд, а плата за проїзд — мізерна. Та кияни не підтримали цього нововведення, віддаючи перевагу пішому ходові, й Мартинов через рік продав чи подарував свої диліжанси митрополитові Філарету для підйому співаків у проїзд по єпархії».

...А зараз, шановний читачу, розповім дещо детальніше про строк покаяння убивці Михайла Юрійовича Лермонтова — Миколи Мартинова. Святішим Синодом йому було встановлено 15-річний строк покаяння. З самого початку цього терміну Мартинов почав надсилати до Синоду прохання про «пом'якшення» строку духовного покаяння. Як свідчить «Лермонтовская энциклопедия» (с. 272—273), «...Святейший Синод в 1843 году сократил срок покаяния с 15 до 5 лет». Здавалося б, Синод прийняв таке рішення завдяки невинним письмовим проханням убивці... Та пошук показав дещо інше... Очевидно, Мартинов вирішив особисто з'явитися перед ясні очі владик з Синоду у Санкт-Петербург і домагатися свого...

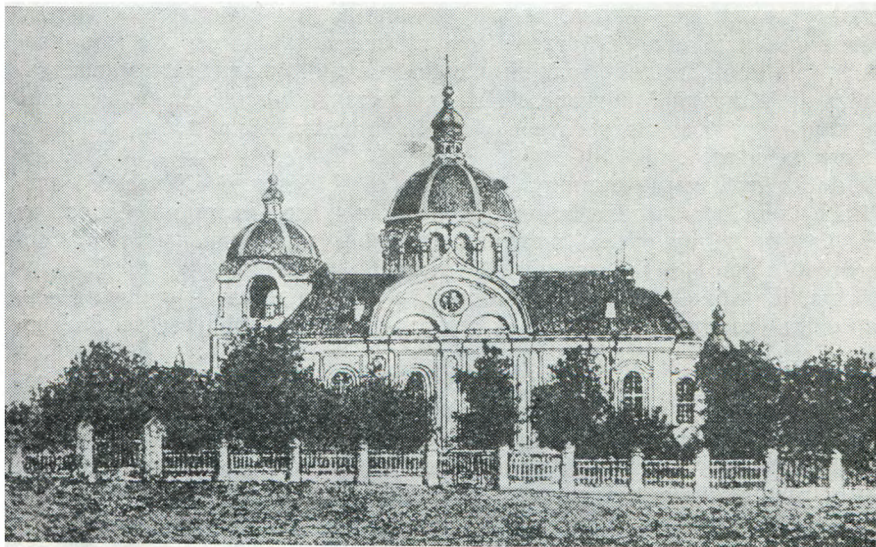
І справді, було саме так. У додатку до газети «Киевские губернские ведомости» (№ 34, 20 серпня, 1843 р.) читаємо, що серед осіб, які з 13 по 20 серпня 1843 р. виїхали з Києва, записано: «В С. Петербург, отст. майор Мартынов». Виникає питання: коли ж повернувся знову до Києва «отставный майор Мартынов»?

Відповідь знаходимо у додатку до «Киевских губернских ведомостей» (№ 10, 3 березня 1844 р.). Щодо осіб, що з 25 лютого до 3 березня прибули до Києва, занотовано: «Из С.-Петербурга, отставный майор Мартынов». Мартинов, як той мавр, зробив своє діло у Санкт-Петербурзі й продовжував безтурботне життя. Вбивця залишався задоволений своїм «вояжем» до столиці.

¹ Григорій Ге — рідний брат відомого російського маляра Миколи Миколайовича Ге.

² Тут автор спогадів помиляється. Про дійсний строк покаяння мова йтиме далі.

Стародавній Київ

Георгіївська церква

УКРАЇНСЬКІ РЕЛІГІЙНІ КАЗКИ ТА ЛЕГЕНДИ

У другому числі «Київської старовини» з'явилася друком добірка українських релігійних казок та легенд. Їх публікація викликала великий інтерес не тільки фахівців, а й широкого читачького загалу. До редакції надійшло чимало листів з проханням продовжити публікацію кращих зразків маловідомого нам фольклорного жанру.

Чоловіка не наситиш

Був собі бідний чоловік, не мав він ні поля, ні хати, а жив із того, що носив на продаж до міста глину.

Ото йде якось той чоловік до міста, несе глину й здибує дідуса. Привіталися, розбалакалися:

— А що, синочку,— питає дідусь,— як тобі жити? Добре?

— За все треба Богу дякувати, поки здоровий та дужий,— відповідає чоловік.

— І нічого собі не бажаєш? — дивується дідусь.

— Та що маю бажати? От аби Бог дав мені коника, щоб я міг возити глину до міста. То мав би трохи більший заробіток.

— Що ж, молися Богу, Бог тобі дасть,— мовив дідусь та й пішов собі далі.

Чи молився той чоловік чи ні, але за кілька днів по тій розмові, добуваючи глину, викопав скарб. Якраз на те, щоб купити коня стало. Зрадів дуже чоловік, уже возить до міста два мішечки глини, вдвічі більше заробляє.

За якийсь час знову зустрічає його той самий дідусь і запитує:

— То що, синочку, добре тобі тепер?

— Добре, славити Бога. Маю коника. Тільки біда, коника маю, а чим його годувати та де його поставити нема. От аби мені grunt, хата, щоб я був господарем і не возив уже глину до міста.

— Молися Богу, синочку, Бог тобі дасть.

І справді, почало тому чоловіку щастити на заробітки. За якийсь час уже купив собі в селі grunt, побудував хату, став господарем. Уже не возить до міста глину, а господарює на власному полі. Аж якось оре він, і підходить той самий дідусь:

— Як ся маєш, синочку? Бачу, вже маєш добре господарство. Дав тобі Бог, чого бажав? То добре тобі зараз?

— Та добре, що там казати.

— І не жадаєш нічого більше?

— Дуже хотів би бути війтом.

— Проси Бога, Бог усе дасть.

А той дідусь і був сам Господь, тільки того чоловік не знав.

По кількох днях трапилася в селі пригода. За якусь там провину скинула громада війта і взялася вибирати нового. Міркують люди, кого б обрати на цю поважну посаду.

— А давайте оберемо того чоловіка, що недавно не мав ні кола, ні двора, носив у місто мішком глину, а тепер має такий ладний маєток. Мусить то бути порядний та розумний чоловік. Виберемо його на війта, то він і в громаді порядкуватиме доладу.

Вибрали. І такий він радий, і такий лад дає громаді. А по якомусь часі зустрічається йому знайомий дідусь.

— Ну, синку, тепер ти маєш все, що хотів?

— Овва,— відповідає той.— Хіба то велике щастя бути війтом. От аби мені стати царем!

— Що ж,— відповідає дідусь.— І на це є воля Божа.

Не минуло й кількох днів, коли це поголос пішов — помер цар і не лишив по собі спадкоємця. Збираються пани, барони, графи, міністри, щоб нового царя вибрати. Пішов туди й війт. Як там було, не знаємо, та, либонь, на все воля Божа, вибрали війта царем. Зачав він царювати і все міркує, який то він мудрий, коли з таких злиднів так високо сягнув. Все думав, що того він досягнув власною мудрістю й силою. І почала його розпирати пиха, що вже ні панів, ні міністрів, ні людей простих ні в що не ставив. Аж раз дивиться, йде його знайомий дідусь, звісно, кланяється йому, як цареві, і каже:

— Ну, найясніший монарше, тепер ти, певно, вже зовсім вдоволений. Маєш всього, чого тільки душа забажає?

— Скажеш таке. Чого все це варто? Тепер я хотів би стати Богом.

— Ось якої ти пісні завів,— розсердився дідусь.— То, небоже, як хочеш бути божком, то йди назад носити глину мішком!

Сказав так і зник дідусь, а разом з ним щезло й усе царство, всі маєтки та статки того чоловіка. Озирнувся він, а на ньому стара сорочка-полотнянка, а на спині — старий мішок із глиною.

Горілка

П'ють люди горілку й не знають, відкіль вона взялася й чого її саме горілкою називають. Гадаєте, що то людських рук справа? Зовсім ні. Нечистий вигадав.

А діялося це за дуже й дуже давніх часів. Люди тоді жили тихенько, не знаючи, що то воно таке — горілка. Не лаялися між собою, бійок не знали, в церквах молилися, про корчму й гадки не мали. І дуже це не подобалося нечистому.

Почав він думати й гадати, як межі людьми розбрат посіяти.

«Зачекайте,— думає чорт,— я вам таке питво зварю з нехворощу, що хто вип'є, той і глузд втратить, і робитиме всіляку шкоду, мене потішатиме».

Назбирав чорт нехворощу, розклав таке багаття, що й небо закрилося, та й почав варити питво.

Чує Бог, дим на небо вальить. Кличе святих:

— Що то на землі робиться, дим такий?

— Не знаємо,— відповідають святи,— так закадило, хоч з неба тікай.

— А ходи, Петре, на землю, та подивися, який то дурень таке багаття розклав, що і в нас у носі закрутило?

Пішов Петро на землю, невдовзі й на багаття набрів. Баче, чорт біля нього пораяється.

— Навіщо ти таке багаття розпалив? — запитує його Петро.

— А це людям питво варю. Нехай п'ють, менше будуть воду сьорбати.

— Чи ж добре твоє питво?

— Покуштуй,— відповідає нечистий.

Як сьорбнув Петро того питва, то так на місці й упав. Знано, непитуший.

Зиркнув на нього чорт та й далі справу робить. Незабаром і люди до нього пішли вервечкою — одбою немає.

А на небі дим усе густіший, вже й очі почав виїдати святим та Господу-Богу.

Ото Господь і каже:

— Ходи, Павле, й ти на землю. Та гони Петра в шию, він там вештається, а багаття до цього часу не загасив.

Приходить Павло до нечистого.

— А чого це святий Петро на сирій землі лежить?

— Натомився, то ліг трохи спочити,— відповідає чорт.

— А ти що робиш?

— Варю людям питво.

— І що то воно за питво?

— Скуштуй і знатимеш.

Як скуштував святий Павло, то тільки два кроки й зробив.

Нема й нема святих. А на небі вже діватися нема куди від ядучого диму.

Каже тоді Бог святому Юрію:

— Ходи, козаче, та дай обом доброго прочухана. Як за сім земель пішли. І скажи, щоб чортяка, що багаття запалив, негайно його загасив. Бо вже як я спущуся на землю, то нехай начувається, патли обірву.

Святий Юрій розлютувався, схопив списа та шаблюку й вмить опинився біля нечистого.

— А що це ти, негіднику, робиш? Чи ж то забув, як із неба тебе висп'ятами гнали? Чи, може, хочеш, щоб я тобі нагадав? Хочеш навіки землю і небо ядучим димом просмердіти?!

Коли це зирк — а на землі святі Павло й Петро лежать та блаженно у сні посміхаються.

— А ви чого розляглися, Божий наказ забули? Вставайте, трясця вашій матері!

Схопився Павло, а за ним і Петро, очі продерли й не відають, що з ними трапилося. Геть памороки відібрало. А тут ще у Петра, що біля самого багаття спав, жупан загорівся. Зиркнув святий на обгорілі поли, сплеснув у долоні й каже:

— Будь ти, гаспидське пиття, горілкою.

Тут Юрій розпитав Петра та Павла, як отаке трапилося. А як почув, що чорт і святих споїв, схопив його за патли і нумо дубасити. Аж щетина з нечистого посипалася.

Загасили святі багаття та й подалися на небо. А нечистий довго лежав та кректів, а як трохи оклигав, то поповз до себе у запічок. Ось так обійшлася йому лиха вигадка. Недешево вона обійшлася і людям. Довго вони міркували, як з нехворощу зварити горілку, а не зуміли. А з хліба святого таки вийшло у них гаспидське питво. Як зварили, то їм і нечистого для біди вже не треба. Вип'ють чарку-другу, та й пішло-поїхало. Де лайка, а де й бійка, ні честі тобі, ні поваги, ні святого слова.

Церкву обійдуть, а корчму знайдуть.

Віз

Здавна люди і влітку, і взимку їздили тільки на санях. Ще не було майстра, який би воза вигадав. Якось і каже Бог Петру та Павлу:

— Як маєте без діла з кутка в куток тинятися, то йдіть та пошукайте такого майстра, який міг би воза для людей змайструвати.

Пішли святі у світ. Ідуть вони день, ідуть другий, ідуть третій. Запитують людей, чи не бачили такого майстра, що здатний віз змайструвати?

— Ні,— відповідають люди.— Не бачили.

Може, аж на п'ятий день прийшли вони на болото, дивляться, а там хатинка обдерта, двері вибиті, вікна перекошені. А з хатки такий стукіт та гуркіт лине, що аж дерева тремтять.

Хотіли було святі тікати, але трохи страх минувся, то й кажуть один одному:

— Чого нам тікати, як нас сам Бог на землю послав. Зайдемо та подивимося, хто це на увесь ліс веремію вчинив.

Заходять в хатку, дивляться, а там стоїть віз на колесах, а біля нього чорт пораяється та щось собі під носа мугиче. Хоче нечистий воза з хати витягти і не може, не проходить у двері.

Побачили таке Петро й Павло і запитують:

— А що це ти, нечистий, робиш?

— Воза змайстрував, тільки ніяк вивезти з хати не можу.

— То віддай нам, ми його з хати вивеземо.

— А що ж ви мені за це дасте?

— Дамо тобі овес та ячмінь.

— Гаразд, нехай буде по вашому.

Петро та Павло розібрали воза й винесли у двір. Чорт побачив, що віз уже у дворі, і каже:

— Тепер, як віз у дворі, то я вам його вже не дам.

— А як не даси, то ми тебе перехрестимо. То не матимеш ні воза, ні вівса, ні ячменю.

— Гаразд, беріть воза, тільки скажіть, що ви мені за нього дасте? (Чорт, бачите, все забував.)

— Скажемо, як знову доладу складеш воза.

Зложив чорт воза і знову просить плату за роботу.

— Ми ж тобі казали, що даємо тобі очерет,— відказує Петро, а Павло додає:

— Відтепер увесь очерет, що на землі, тільки тобі належить.

Побіг чорт в очерет, а Павло й Петро повезли воза людям. І відтоді на возі їздять усі добрі люди, а пани заводять собі брички, тачанки та карети — понавигадували, наче вони розумніші за того чорта, який і дотепер сидить в очереті, полохає жаб і тих людей, котрі не бояться Бога.

Про скажену собаку та п'яного чоловіка

Ідуть Христос зі святим Петром по дорозі, коли це назустріч вибігає скажена собака: хвіст підбрала під себе, піна висить з рота. Петро відразу за Спасителя й сховався. А той і каже:

— Чого ти злякався? Собака нас не зачепить.

Ідуть далі. Коли це назустріч чоловік п'яний — хитається, на всіх чортом позирає і сам із собою свариться.

— А тут, Петре, треба звернути вбік. Бо п'яний буває гірше скаженого пса,— каже Господь.

Врятований грішник

У давнину ходили по землі і несли людям Боже слово три святителі — Василій Великий, Григорій Богослов та Іоан Златоуст. А церков тоді ще не було, то носили вони на плечах свою церковку. Де поставлять її,— там і кажуть Боже слово. Якось ішли вони через болото, то так важко було переносити ту церковку, що ледь здолали болото.

Довідався про те один чоловік та й взявся зробити місток. Скільки він там його робив, тепер ніхто не знає. Тільки незабаром по тому й помер. І потрапив за великі гріхи до пекла.

Через кілька років поверталися святителі знову тією дорогою. Коли дивляться — там, де було болото, гарненький місточок. Ото святителі поставили на ньому свою церковку та й вирішили помолитися за чоловіка, який зробив таку гарну справу. Як тільки скінчили молитву, прилітає до них ангел з обпаленими крильми.

Запитує його Іоан Златоуст:

— Де це ти так обпікся, ангеле Божий?

— В пеклі. Бо та душа, за яку ви так широко молилися, потрапила нечистим в руки за великі гріхи. Господь повелів мені винести її з пекельного дна, бо ви за неї молилися. А ще послав Господь мене утішати вас за щирі молитви у сказати, що відтепер грішник той у раю.

Три нагороди за гостинність

Був собі в одному селі чоловік-удівець. Не такий, щоб дуже заможний, проте як побачить подорожнього, неодмінно запросить до свого дому та почаствує. Якось повз його двір дванадцятьох людей шло. Вибіг той чоловік з хати, запросив їх до себе:

— Заходьте, добрі люди. Що Бог послав, тим і поचाстую.

А то були Христос і дванадцять апостолів.

Відпочили вони у того чоловіка, та й пішли собі далі. Як минули останню хату, каже Христос.

— Ходи, Петре, до того чоловіка й запитай, щоб він хотів від мене за гостину?

Повернувся Петро, каже чоловіку:

— Були оце ми в тебе — Христос та апостоли. Гарно ти нас почащував, широко приймав. Запитує Господь, що ти хочеш за свої гостини?

— Щоб ви повернулися до мене.

— Ні,— відповідає святий Петро,— назад ми повернутися не можемо, треба далі йти...

— Є в мене у саду груша, яка добре родить. Тільки їх ще зеленими хлопці обносять... Ото я бажаю, щоб хто вилізе на грушу, не міг злізти, поки я не скажу.

— Гаразд,— каже святий Петро.— Так воно і буде.

Відійшов він трохи, коли це чує, наздоганяє його той чоловік. Зупинився апостол, підбіг до нього чоловік, та й каже:

— А ще хочу — як сяде ворог на мою лавку, щоб так і прикипів і не міг встати, поки я йому не скажу.

— Гаразд,— каже святий Петро.— Так воно і буде.

Та й пішов собі далі.

Не встиг зробити й кілька кроків, як знов його наздоганяє чоловік і просить:

— А ще прошу Спасителя, щоб дав мені такі карти, щоб ними я завжди вигравав.

— Гаразд,— каже апостол.— Матимеш такі карти.

Приходить святий Петро до Ісуса та й каже:

— Три дурнички попросив той чоловік: щоб, як залізе хто на його грушу, — не міг злізти, поки він сам не дозволить; як ворог сяде на його лаву, щоб не міг підвестися, поки він не дозволить; а ще попрохав такі карти, щоб ними він завжди вигравав.

Минув якийсь час, виходить чоловік у двір, а на його груші сидять хлопці з повними пазухами грушок. І сваряться між собою. «Чого ти мене тримаєш?» — запитує один.— «Хіба ж я тебе тримаю? Це ти мені злізти не даєш».

Довго вони так сварилися, поки чоловік не дозволив їм злізти.

Жив той чоловік, щось років зі сто, але настав час і вмирати. Прийшла по нього Смерть.

— Час тобі вже й на той світ,— каже чоловіку.

— Бачу, що треба вмирати,— відповідає чоловік.— Тільки дуже вже хочеться мені хоч однеїньку грушечку скуштувати. Вилізти на дерево уже не здужаю, може, ти пособиш?

— Добре,— відповідає Смерть,— зірву тобі грушечку.

Стриб на дерево, а злізти не може. Довго так сиділа, поки не зрозуміла, як не дозволить господар, їй і до другого пришестья не злізти. І так просила його і ськ — не відпускає.

— Як не даси мені ще сто літ життя, то сидітимеш на дереві вічно.
 Що мала робити Смерть. Відпустила йому ще сто років життя.
 Жив він собі ще дев'яносто дев'ять років, а як настав сотий — знову прийшла Смерть. Дивиться, а чоловік якогось листа пише.
 — Зачекай трошки,— каже Смерті.— Посидь на лаві, погрійся, поки я листа допишу, а потім піду з тобою.
 Сіла Смерть, а чоловік встає, запалює люльку й нумо по хаті походити. Каже йому Смерть:
 — Як дописав листа, то ходімо. Скінчився час.
 — Може, й так,— відповідає чоловік.— Тільки сидіти тобі на цій лаві, поки не відпушу.
 Сіпнулася Смерть раз, удруге, втретє... Наче прикипіла до лави. Бачить, вікувати їй у цій хаті. Почала вона знову благати чоловіка, щоб відпустив.
 — Відпушу, як набавиш мені ще сто років.
 Як не комизилася Смерть, а мусила таки пристати до тих слів.
 Прожив чоловік ще дев'яносто дев'ять років, а на сотий знову стала перед ним Смерть. Цього разу застала його в полі.
 — Отепер я вже тебе заберу з собою. Нема тут ні лави, ні груші. Ходімо, нажився на цьому світі.
 Ідуть вони, йдуть, і каже Смерть:
 — За те, що ти наді мною так двічі позбиткувався, пошлю я тебе до пекла.
 Не хочеться чоловіку до пекла.
 — Хіба ж я заслужив у смолі кипіти? Ось давай зіграємо в карти. Як ти виграєш — піду я в пекло, а як виграю я — то віддаси мені одну грішну душу з пекла.
 — А чому ж,— каже Смерть.— Можна й розважитися.
 Як почали грати в карти, то виграв чоловік одинадцять душ, а сам був дванадцятим. Розлютилася Смерть:
 — Не гратиму більше з тобою у карти, бо так усі душі з пекла витягнеш. Ідіть собі до раю, щоб вашої ноги тут не було.
 Пішов той чоловік із визволеними душами до раю, коли це зустрічає їх Христос із святим Петром.
 — Бачиш того чоловіка, який нас колись на обід запросив, а я йому за те три нагороди дав,— каже Господь.— Ти казав, що він собі три дурнички просив. А він зараз до мого царства йде і одинадцять душ веде...

Підкова

Ішли Ісус Христос та святий Петро. Дивиться Ісус, а на шляху підкова лежить.

— Підними її, Петре,— каже Спаситель.

А той подивився на підкову і відповідає:

— Ото б усяке сміття підбирав. Нехай собі лежить,— та й пішов собі далі. А Ісус нахилився, підняв підкову. А як базар минали, то обміняв її на паляничку.

Ідуть вони далі. Вже й день минає. Бідкається святий Петро.

— Оце стільки пройшли, хоча б якогось сухарика пожувати. Аж живіт судомить.

А Ісус взяв, щоб Петро не бачив, та й кинув йому під ноги шматочок паляниці. Зрадів той, підняв і з'їв.

— Смачна, та мало. Тільки себе роздратував, ще дужче їсти хочеться.

Пройшли ще трохи. Ісус знову непомітно відламав шматочок паляниці й кинув під ноги Петру. І так робив кілька разів. І кілька разів Петро нахилився та хліб піднімав. А як уже наївся, каже йому Ісус:

— Ось бачиш, не хотів один раз за підковою нахилитися, то довелося робити це десять разів.

Злодійська свічка

Якийсь злодій та вкрав двоє коней. Тільки недалеко й від'їхав на них — кинулися вслід люди. Ось-ось наздоженуть. Бачить злодій — непереливки. Давай він святому Миколаю-угоднику молитися, порятунку просити.

— Як врятуєш, святий Миколаю, то поставлю тобі свічку, та таку велику, як кінська нога. Спаси мене цього разу, то вже ніколи не крастииму.

Коли це являється перед ним святий Миколай. Кінувся йому в ноги злодій:

— Порятуй, святий Миколаю. Свічку тобі поставлю, як оця коняча нога.

— Гаразд,— відповідає Миколай.— Бачиш ондечки волячий кендюх лежить. Розріж його негайно і сховайся туди.

Так і зробив злодій. Як наїхали люди, дивляться — коні крадені стоять, а нікого немає. Тільки кендюх волячий лежить.

— І де той злодій подівся? — дивуються люди.— Чи, може, злодія ніякого не було, одна мана?

Забрали своїх коней та й поїхали геть. Тоді знову явився святий Миколай і каже:

— Поїхали вже люди, можеш вилазити.

Виліз злодій з того кендюха, ледь дихає:

— Ледь не вмер, такий там сморід...

— Отак і мені ті свічки смердять, що ви ставите з краденого.

Літературне опрацювання Василя **ТУРКЕВИЧА**

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ЄДИНИЙ В УКРАЇНІ

ІСТОРИЧНИЙ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ТА ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ «КИЇВСЬКА СТАРОВИНА»

Наш часопис — для всіх. На його сторінках друкуватимуться історичні дослідження визначних учених країни і зарубіжжя, спогади, прозові та поетичні твори на історичну тематику, легенди, повір'я та ін.

ОСНОВНІ РУБРИКИ ЖУРНАЛУ:

НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ — наукові розвідки вчених з важливих проблем історичної науки.

ДО ДЖЕРЕЛ — нові архівні матеріали, знахідки.

ВИДАТНІ ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ — науково-популярні портрети, есе про визначних політичних діячів України.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА — історія збройних сил України.

СПОГАДИ, ЩОДЕННИКИ — живе відтворення подій у спогадах сучасників.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ — науково-популярні статті про важливі історичні події.

ЗАБУТІ ІМЕНА — розповіді про істориків, діячів науки і культури, літераторів.

УКРАЇНА І УКРАЇНЦІ — матеріали про традиційний уклад, громадський та сімейний побут, звичаєве право, народну обрядовість, матеріальну культуру українців як в Україні, так і за її межами.

УКРАЇНСЬКИЙ БОГОСЛОВ — журнал в журналі про історію церкви, розповіді про визначних церковних діячів, життя святих. Друкуватимуться матеріали і під такими рубриками: «Історики України», «Вихованці Києво-Могилянської академії», «Полкові міста України», «Міста Київської Русі».

Вартість одного примірника — 25 крб. Наш індекс — 74260.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ЖУРНАЛ «КИЇВСЬКА СТАРОВИНА»

Володимир КОНСТАНТИНОВ

УСІМ, ХТО ХОЧЕ БУТИ МІЦНИМ І КРАСИВИМ

Якщо ви хворієте такими, здавалося б, невиліковними хворобами, як екзема, нейродерміт, псоріаз, вітіліго, бронхіальна астма, гіпертонія, пієлонефрит, атеросклероз, гастрит, гепатит, простатит, імпотенція, аденома передстатевої залози у чоловіків і мастопатія, фіброміома або безпліддя у жінок, ви можете звернутися до В. Ю. Конstantінова за адресою: м. Київ, проспект 40-річчя Жовтня, 59-а, РОЦ «Авіценна»; телефон 265-32-83.

Віднині для вас, шановні читачі «Київської старовини», ми друкуватимемо старовинні народні рецепти цілющих відварів і чаїв із лікарських рослин (трав, моху, злакових культур).

Рубрику веде директор, завідуючий сектором фітотерапії і гомеопатії Республіканського реабілітаційно-оздоровчого центру «Авіценна» Володимир Юхимович Константинов.

Для лікування ангіни і верхніх дихальних шляхів

Алтей лікарський (одна частина), бруньки берези бородавчастої (дві частини), вербу білу, верс звичайний, деревій звичайний, звіробій звичайний, листя малини звичайної, хрін звичайний, шавлію лікарську і солодку голу (по три частини) подрібнити і змішати. У дві столових ложки цієї суміші залити п'ять склянок окропу, кип'ятити на слабкому вогні 10 хвилин, настояти 2—3 години. Пити по 1/3 склянки тричі на день за 30 хвилин до їди.

Один із староруських рецептів лікування безсоння

Листя м'яти і бобівника трилистого (одна частина), корінь валеріани, шишки хмелю, кропиву собачу, насіння фенхелю звичайного і кмину (дві частини) подрібнити і змішати. Дві столові ложки суміші залити трьома склянками окропу, настоювати до охолодження, пити (можна з цукром) теплим, повільно, по одній склянці три рази на день.

Кульбаба проти радіації

Дві частини кульбаби лікарської, материнки звичайної, м'яти перцевої, пірію повзучого, по чотири частини барбарису звичайного, споришу звичайного, шипшини коричневої, одну частину цмину піскового, 0,5 частини чистотілу великого. Добре подрібнити й змішати. Дві столові ложки суміші залити одним літром води, три хвилини кип'ятити, три години настоювати. Пити по 0,5 склянки тричі на день за 50 хвилин до їди. Зберігати ліпше в холодильнику. Через два місяці бажано зробити перерву.

Апетитний чай

(застосовується для покращання апетиту і травлення)

Взяти вісім частин трави полину, дві частини трави деревію, одну частину листків бобівника трилистого (трифолію), три частини солодки голої, 0,5 частини чистотілу великого. Одну столову ложку суміші подрібнити, залити двома склянками окропу, п'ять годин настоювати, процідити і пити по 1/4 склянки тричі на день за 30 хвилин до їди.

Шлунковий чай проносний

Взяти три частини олександрійського листа (лист сенни африканської, або касії) і кори крушини, дві частини листа деревію, кропиви і плодів жостеру, одну частину плодів анісу і кореня солодки великої. Суміш добре подрібнити. Дві столові ложки суміші залити одним літром окропу, 10 хвилин кип'ятити, процідити і пити по одній склянці на ніч.

Один із найбільш ефективних рецептів лікування артрозів і суглобового ревматизму

Звечора в посудину насипати три столових ложки рису, промити його і залити чистою водою до ранку. Зварити без солі, бажано, щоб це була рідка каша. Коли захолоне, з'їсти за три години до сніданку натщесерце. Так робити щодня протягом місяця. Біль у суглобах зникає уже на п'ятий день. Якщо ви хочете повністю вилікуватись від цього захворювання, то повинні паралельно проводити лікувальний курс затримки дихання за методикою професора Бутейка.

Протиастматичний чай

Взяти одну частину листків блекоти, дві частини листків красавки (беладонни), шість частин листків дурману, дві частини солодки голої. Дві столових ложки суміші заварити трьома склянками окропу, охолодити, пити по одній столовій ложці три рази на день за годину до їди.

Один із стародавніх рецептів лікування цукрового діабету

Одну частину тертого хрину і дев'ять частин кислого молока змішати, суміш шість годин настоювати в прохолодному місці (можна в холодильнику), періодично помішуючи. Приймати по одній столовій ложці три рази на день за 30—40 хвилин до їди.

ПЕРШИЙ ВІДОМИЙ ЛІКАР УКРАЇНИ — РУСИ

*Житіє Агапіта
Гравюра Г. Сергєєва*

Досить часто і в пресі, і з високих трибун звучить багато дорікань сучасним медикам щодо їхнього користолюбства, бундючності, байдужості до долі хворого, бездуховності. Але де ж витoki всіх цих вад, що торкнулися найгуманнішої з професій, де ж знайти початок бездуховності? Як швидко ми забули про багатовічні традиції вітчизняної медицини, забули всі етичні норми і правила лікарів минулих поколінь, успадковані ними від предків-колег! Та що казати, ми забули не тільки їхню велику спадщину, а й їх самих. Втративши зв'язок поколінь, прирікши себе на духовну кризу, ми сидимо, склавши руки, все шукаємо винних, не докладаючи ніяких зусиль до нормалізації становища.

Спробуємо заповнити прогалину в нашій історії медицини, озирнутися у минуле.

Киево-Печерська лавра відома у всьому світі як визначна пам'ятка нашої архітектурної та історично-культурної спадщини. З'явившись у середині XI ст. як один з перших монастирів християнської Русі, Києво-Печерський монастир одразу ж став відомим далеко за межами держави (як політичний і громадсько-культурний центр). В ньому, починаючи з XI ст., були ченцями, працювали, у печерах поховані відомі політичні діячі, філософи, перші літописці, іконописці, архітектори.

У Ближніх печерах поховані перший руський педіатр Даміан-зіцелитель, перший дерматолог (і іконописець) Аліпій Печерський, перший фармацевт Прохор-лободник та ін. У XI ст., тут уже існувала перша в Русі лікарня, а перша психотерапевтична клініка, відома у наші часи, була у «келії біснуватих» у Ближніх печерах. Згодом, у XII ст., лікарня була перенесена в інший бік монастиря і на кошти чернігівського князя Миколи Святоші, який, до речі, прийняв чернечий послух і похований у Ближніх печерах, перебудована на Микільсько-Лікарняний монастир; вона проіснувала аж до 1918 р.

Найвідомішим фахівцем у галузі медицини (не знахарства, а вже медицини), яка народжувалася в XI ст, був Святий Агапіт Печерський, один з перших печерських ченців. Його мощі вже дев'ять століть лежать у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Про нього ми дізнаємося з «Киево-Печерського патерика» — середньовічної збірки оповідань про початок Печерського монастиря та його перших ченців. Іще М. Грушевський вказував, що «Патерик і Кобзар — це були дві найпопулярніші книги... не «Слово о полку Ігоревім»,

не «Слово про закон і благодать», не «Літопис Нестора», а «Патерик» став тим вічно відновлюваним, поширюваним, а з початком нашого друкарства неустанно передруковуваним твором старого нашого письменства, «золотою книгою» українського письменного люду».

Нам не відомо, коли народився Агапіт, але прийшов він до монастиря одним із перших і мав постриг від першого печерського ігумена Антонія, зціляв молитвою і зіллям здебільшого внутрішні хвороби, відомо, що читав твори Гіпократів і Галена грецькою мовою.

У «Патерику» читаємо, що Агапіт без поклику ішов до хворих,—внутрішнє чуття вело його туди, де потребували допомоги. Над труною Агапіта в печерах висить ікона з написом «Прп. Агапит — врач безмездний, тобто лікар цей ніколи не брав у хворого грошей за свою працю, будь тим хворим чи князем, чи жебраком. Бо він був лікар Божією милістю, цей засновник першої терапевтичної школи в нашій батьківщині».

У той час жив і відомий князівський лікар, прозваний «Вірменин», але то був не лікар, а алхімік, котрий виготовляв отруйні речовини. Одному із таких хворих він предрік скору смерть, але коли цього хворого принесли в Печерський монастир до Агапіта, останній дав йому зілля, тобто ліків, «і здрав сотвори его. І промчєся слава о нем по всей земли той». Ображений Вірменин шле людину до монастиря дати отруту тому зціленому Агапітом небожі. Побачивши отруєного, Агапіт знову дає йому зілля, якийсь антидот, і знову зцілює його. Тоді Вірменин вдається до помсти: він засилає людей з отрутою до самого Агапіта, але той п'є отруту і залишається живим!

Коли важко захворів чернігівський князь Володимир Всеволодович Мономах, то призвав до себе Вірменина. Той довго боровся з князівською хворобою, але не зміг подолати недуги. І, вже помираючи, Володимир Мономах шле у Київ за Агапітом. Той, дізнавшись про симптоми, вислухавши історію хвороби, одразу ж поставив діагноз і вислав князю зілля, бо знав, «каким зєлієм лечисья какой недуг». Випивши ці ліки, князь швидко одужав і встав зі смертного одра.

Князь Володимир Мономах їде в Київ до Агапіта, щоб віддячити йому за своє зцілення і подарувати один із своїх маєтків. Почувши про це, Агапіт сховався у печерах. Князь заслав боярина свого у печеру до Агапіта з великими дарами лікарю. На це лікар відповів: «О, чадо, ніколи же и ни от кого же что взях, ныне ли погублю мзду свою злата ради, его же не требую ни от кого же». Агапіт велить ці дари роздати жебракам, а продукти віднести до монастирської лікарні. А Володимир Мономах продає той маєток і вилучені за нього кошти роздає жебракам, як того і хотів лікар.

Після цього захворів і сам Агапіт, і прийшов до нього Вірменин. Відбулася у них бесіда про мистецтво лікування, і взяв Вірменин руку хворого Агапіта і предрік йому смерть на третій день, додавши, що коли він помиляється, то сам піде в ченці. На це Агапіт відповів: «Се ли есть твоего врачевства разум — смерть ми поведасиши, а помощи ми не можеш? Аще еси хитр, то даждь ми живот». Себто, поставити діагноз — лише частина справи, до зцілення — ось до чого треба прагнути. А далі Агапіт каже, що помре він не на третій день, а на третій місяць, що й справді сталося в 1095 р.

Похований Агапіт Печерський у тих же Близьких печерах, де й лікував людей. Після його смерті Вірменин прийшов до ігумена з заявою, що покидає вірменську віру й їде в печерські ченці, бо бачив сон, де явився йому Агапіт і нагадав про обіцянку. Ось так колишній супротивник Агапіта прилучився до його учнів.

У лаврських печерах працювала державна комісія по вивченню як самих печер, так і муміфікованих останків святих, похованих тут. На долонях Св. Агапіта були знайдені залишки міді та пилок рослин з берегів колишньої Візантії. Вважається, що це складові частини ліків першого українського лікаря.

Проведені детальні дослідження мощей дозволили встановити зріст Св. Агапіта (166 см), вік, у якому він помер (біля 60 років), час поховання (кінець XI ст., що збігається з літописними даними). Стало також відомо, що Св. Агапіт страждав на артрозоартрит попереково-грудного відділу хребетно-

го стовпа, спонділоартрит, пародонтоз, накульгував на праву ногу, що в ньому був відсутній мізинець на лівій руці.

У міміфікованих тканинах Св. Агапіта, як, до речі, і в тканинах інших святих, не було знайдено жодних додаткових, так званих бальзамуючих, речовин! Отже, спираючись на наукові дослідження, можна сміливо відкинути версію про штучне бальзамування померлих печерських ченців.

Відомий по вивченню Туринської плащаниці київський дослідник біоенергетики людини кандидат біологічних наук Т. П. Решетнікова, досліджуючи мощі Св. Агапіта та деяких інших святих, виявила біомоторну (прискорення росту рослин) та радіопротекторну (захист рослин від іонізуючої радіації) дію мощей. Експерименти авторів статті доповнюють та підтверджують висновок Решетнікової про незвичайну дію мощей святих. Ми виявили бактерицидний сануючий вплив мощей Св. Агапіта (і деяких інших) на стан повітря на великих відстанях.

Таким чином, результати проведених експериментів дозволяють опосередковано припустити достовірність існування тисяч випадків зцілення людей від мощей Св. Агапіта, навіть після смерті великого лікаря, протягом майже дев'яти століть постморального періоду!

У 1995 р. виповнюється 900 років від дня смерті першого лікаря, і час подбати про вшанування його пам'яті.

Неодноразово ми зверталися до адміністрації Медичного інституту та громадськості міста з пропозицією встановити пам'ятник Св. Агапіту на території Медичного інституту в Києві.

У травні 1991 р. ми мали нагоду виступити з доповіддю про дослідження мощей перших лікарів Київської Русі на I Європейському конгресі українських лікарських товариств в Івано-Франківську. Прослухавши доповідь, делегати цього великого наукового форуму одностайно прийняли звернення до Верховної Ради України, Київради, Міністерства охорони здоров'я та ректорату нашого інституту з проханням прийняти відповідні постанови щодо спорудження в Києві пам'ятника Св. Агапіту Печерському.

На сьогодні існує лише меморіальна дошка, присвячена Агапіту, на місці створеної ним в XI ст. першої лікарні в Русі, що була розташована в Лаврі, де зараз Микільська церква.

Ми складаємо велику подяку керівництву Товариства охорони пам'яток історії та культури, яке зацікавилася нашими пропозиціями та ідеями й допомогло відкрити рахунок для збору коштів на спорудження пам'ятника Св. Агапіту Печерському.

Будь-яка наука починається з історії, тож озирнемося у минуле і знайдемо витоки свого буття. Відновимо історичний ланцюг і розірвемо пута бездуховності! У цій справі медикам може допомогти кожний, для чого й наводимо рахунок:

Головна Рада Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Р/рахунок 700 511 в Київській міській дирекції УКРСБ, МФО 322 012,
пам'ятник Св. Агапіту-лікаря.

«Київська старовина». Видання Центру пам'яткознавства Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Науково-популярний та літературний журнал. Видавався у 1882—1906 рр. Відновлений у 1992 р. Головний редактор П. П. Толочка.

Літературні редактори М. Максименко, В. Полковенко
Художній редактор А. Косяк. Технічний редактор Ю. Дахно
Коректор Л. Фрішко

Редакція розглядає рукописи, подані в першому примірнику машинопису, і не завжди поділяє позицію авторів публікацій
Рукописи не рецензуються і не повертаються

Здано до складання 13.07.92. Підписано до друку 30.09.92. Формат 70×108/16. Високий друк. Папір друкарський №1. Ум. друк. арк. 12,6. Ум. фарбо-відб. 14,18. Обл.-вид. арк. 14,2. Тираж 10 000 пр. Зам. 2—230. Ціна договірна.
Адреса редакції: 252015, Київ-15, вул. Січневого повстання, 21, корп. 19. Тел. 290-85-84.
Поліграфкомбінат «Молодь». 254119, Київ-119, вул. Пархоменка, 38—44.

**Дерев'яна церква. XV—XVII ст. Село Колодне
Тячівського району Закарпатської області**

Ціна договірна.

Індекс 74260

Барми. XII ст. Музей історичних коштовностей України

ЧИТАЙТЕ В НАСТУПНОМУ НОМЕРІ:

- статтю державного радника України з питань гуманітарної політики Миколи Жулинського про концепцію національної культури Михайла Грушевського;
- фрагменти щоденника Олександра Кістяківського;
- дослідження Андрія Ткачука про Симона Петлюру;
- есе Дмитра Чередниченка «Павло Чубинський»;
- матеріали про українців на Кубані у рубриці «Україна і українці»;
- журнал у журналі «Український богослов».